

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І. І. МЕЧНИКОВА

На правах рукопису

СІКОРСЬКА ОЛЬГА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 811.161.2'37.(043.5)

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНА КАТЕГОРІЯ ПОТЕНЦІЙНОСТІ
В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

10.02.01 – українська мова

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник:
Бондар Олександр Іванович,
доктор філологічних наук,
професор

Одеса - 2006

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДВАЛИНИ ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ПОТЕНЦІЙНОСТІ.....	13
1.1. З історії дослідження модальності.....	13
1.1.1. Основні віхи у розвитку розуміння потенційності.....	13
1.2. Проблема розуміння модальності у сучасному мовознавстві...	16
1.2.1. Спроби структурування модальності.....	16
1.2.2. Модальність як складна гіперкатегорія.....	17
1.2.3. Підстави виділення категорії потенційності.....	29
1.2.4. Розуміння категорії потенційності у сучасному мовознавстві.....	31
1.3. Семантична основа потенційності.....	35
1.3.1. Загальні засади моделювання категорійної граматики...	35
1.3.2. З'ясування структури потенційності. Опис взаємовідношень між функціями.....	40
Висновки до першого розділу.....	47
РОЗДІЛ 2. СИСТЕМА ЗАСОБІВ ВИРАЖЕННЯ ПЕРВИННИХ ФУНКЦІЙ КАТЕГОРІЇ ПОТЕНЦІЙНОСТІ.....	49
2.1. Функція можливості та її варіанти.....	49
2.1.1. Лексичні засоби вираження.....	49
2.1.2. Морфологічні засоби вираження.....	68
2.1.2.1. Форми теперішнього-майбутнього ДВ.....	68
2.1.2.2. Форми простого майбутнього ДВ.....	75
2.1.2.3. Форми минулого часу ДВ.....	77
2.1.2.4. Форми теперішнього часу НДВ.....	80
2.1.2.5. Видові форми в умовному способі.....	82
2.1.3. Синтаксичні засоби вираження.....	82
2.2. Функція необхідності та її варіанти.....	87

2.2.1. Лексичні засоби вираження.....	87
2.2.2. Морфологічні засоби вираження.....	108
2.2.2.1. Форми наказового способу в неімперативному вживанні.....	108
2.2.2.2. Форми теперішнього часу, вживані в значенні „припису”.....	116
2.2.3. Синтаксичні засоби вираження.....	121
2.2.3.1. Конструкції з незалежним інфінітивом.....	121
Висновки до другого розділу.....	126
РОЗДІЛ 3. ФУНКЦІОНАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ КАТЕГОРІЇ ПОТЕНЦІЙНОСТІ ПРИ ВИРАЖЕННІ МОДАЛЬНИХ ВІДНОШЕНЬ.....	129
3.1. Зона перетину можливості та необхідності.....	131
3.2. Зона перетину потенційності з функцією вірогідності.....	132
3.3. Зона перетину потенційності із функціями дейкисної темпоральності.....	136
3.4. Зона перетину функцій потенційності з аспектуальністю.....	142
3.5. Зона перетину потенційності з функціями часової локалізованості.....	147
3.6. Зона перетину потенційних функцій з персональністю.....	153
3.7. Зона перетину потенційності з ФСП становості.....	157
3.8. Зона перетину потенційності зі спонукальністю.....	160
3.9. Зона перетину потенційності та зумовленості.....	165
Висновки до третього розділу.....	166
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	174

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДСО – диференційно-семантична ознака

ДВ – доконаний вид

КС – категоріальна ситуація

МД – модальні дієслова

ММ – модальні модифікатори

НДВ – недоконаний вид

НС – наказовий спосіб

ПМ – предметна модальність

СПР – складнопідрядне речення

ФСК – функціонально-семантична категорія

ФСП – функціонально-семантичне поле

ВСТУП

Історія вивчення модальних відношень як у вітчизняному, так і зарубіжному мовознавстві має давню традицію й вагомі здобутки. Проте конкретизація та диференціація поняття модальності продовжує залишатися вельми актуальною проблемою і сьогодні.

Початок вивченню модальності поклали дослідження Ш. Баллі, його вчення про диктум як об'єктивний зміст речення і модус як суб'єктивну позицію мовця щодо об'єктивного змісту, а також роботи академіка В. В. Виноградова, який розглядав модальність як семантичну категорію, що має змішаний лексико-граматичний характер. Подальші дослідження репрезентували модальність як логіко-поняттєву, семантичну, синтаксичну, комунікативно-прагматичну категорію. Наразі одне з провідних місць у мовознавстві займає функціональна дослідницька парадигма. Такий розвиток лінгвістики є цілком закономірним, бо визначення сутності мови не може бути обмежене лише вивченням її системно-структурної організації, а вимагає насамперед врахування функціонування цієї системи. Вивчення модальності як функціонально-семантичного поля (далі ФСП), на жаль, ще далеке від остаточного опису, що пояснюється його складною ієрархічною структурою. ФСП модальності являє собою комплекс актуалізаційних категорій, які, безперечно, неможливо експлікувати в межах кандидатської дисертації. Тому ми зупинилися на характеристиці однієї категорії — категорії потенційності як однієї з найскладніших та найхарактеристичніших для ФСП модальності.

Найбільш вагомим та плідним для вирішення цілого ряду проблем, які існують у сучасних розвідках щодо категорії потенційності, є функціонально-семантичний підхід, що має давні традиції. У вітчизняному і російському мовознавстві цим займалися О. О. Потебня, Д. Н. Овсяннико-Куликовський, О. І. Бодуен-де-Куртене, О. О. Шахматов, Л. В. Щерба, І. І. Мещанінов. У зарубіжній лінгвістиці функціоналізм представлений працями В. Матезіуса, Р. О. Якобсона, Є. Куриловича, Е. Кошмідера, М. Мартіне, М. Хеллідея, І. Пете.

Саме такий підхід дає можливість здійснити системний аналіз категорії модальності, дослідити мовний матеріал в напрямку від змісту до формальних засобів його вираження разом із взаємодією різноманітних функцій. В сучасному мовознавстві є значна кількість варіантів функціональних підходів до вивчення мови. Ми приєднуємося до поглядів тих дослідників функціонального напрямку, які ґрунтуються переважно на концепції О. В. Бондарка, а саме на ідеї функціонально-семантичної категорії (далі ФСК). Ідея ФСК здається плідною з кількох причин. По-перше, вона дає змогу функціонально об'єднати всі різнорівневі засоби з точки зору мовця, по-друге, поняття (групування) ФСК у функціональній граматиці є ізоморфним відповідному поняттю у формальній граматиці, яким є частина мови [29:14]. Проблема комплексного вивчення модальних відношень у мовній системі визначається як об'єктивними: 1) недостатня з'ясованість більшості їх характеристик; 2) нерозривне співіснування, переплетення багатьох функцій у мовленні; 3) багатомірність синтаксичної системи з різними підрівнями та одиницями різних рангів; так і суб'єктивними: 1) відсутність єдиної граматичної концепції; 2) недостатнє опрацювання функціональної граматики взагалі і тієї, що ґрунтується на понятті ФСК, зокрема [Там само]. До вибудови теоретичних підвалин нами залучено також погляди українських вчених: І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, О. І. Бондаря, А. П. Загнітка, М. В. Мірченка, М. Я. Плющ, В. Д. Шинкарука, С. Я. Єрмоленко, В. М. Русанівського, Н. В. Гуйванюк, а також вагомі дослідження А. П. Грищенка, М. В. Леонової, М. П. Кочергана, К. Ф. Шульжука.

Вчення про граматичну категорію модальності складалося протягом тривалого часу, але досі дослідники не дійшли єдиної думки у поглядах щодо цієї категорії. Традиційна лінгвістична думка спирається на протиставлення реальних дій ірреальним модальним діям, що виражається семантичною суттю категорії способу. Проте однозначного розуміння опозиції реальність/ірреальність немає. В. Д. Шинкарук зауважує, що розбіжність поглядів щодо змісту опозиції реальне/ірреальне викликано відсутністю визначеного критерію належності ситуації до того або іншого члена протиставлення [251:142]. Крім того, в

модальних значеннях відображається не тільки опозиція реальність/ірреальність, але й динаміка зв'язку між реальністю та ірреальністю. Саме ці зв'язки виявляються в понятті потенційності, що включає в себе значення можливості, необхідності та гіпотетичності. Останнім часом з'явилася значна кількість концепцій визначення та опису категорії модальності, у кожній з яких пропонується своє тлумачення категоріального статусу та окреслюється певне коло субкатегоріальних модальних значень. Однак це праці, в яких дослідження категорії модальності, зокрема потенційності, охоплює лише певні його типи. Так, В. А. Чолкан здійснює дослідження модальності та суб'єктивно-модальних форм (часток) у формально-граматичному та семантико-синтаксичному аспекті. В. М. Ткачук встановлює типологічні вияви суб'єктивної модальності у різних мовах, з'ясовує засоби вербальної реалізації суб'єктивної модальності. Н. П. Руденко проводить семантико-синтаксичне дослідження умовної модальності, дає аналіз предикатно-суб'єктної структури умовних конструкцій, визначає поняття „умовний синтаксичний спосіб.” О. Л. Доценко аналізує особливості реалізації суб'єктивно-модальних та об'єктивно-модальних значень у структурі об'єктно-з'ясувального висловлення. Проблеми потенційності вирішують у дисертаційних дослідженнях І. Ю. Шкіцька, В. Г. Рогожа. І. Ю. Шкіцька здійснює системний різнорівневий аналіз безособово-інфінітивних речень як регулярних модальних реалізацій безособових конструкцій сучасної української мови. Предметом дослідження В. Г. Рогожі стали конструкції вольової модальності. Авторка обґрунтовує зміст поняття „вольова модальність” стосовно сучасного офіційно-ділового дискурсу та визначає засоби реалізації модальності з урахуванням лексичних, морфологічних, реченневих параметрів юридичних документів. Незважаючи на значні здобутки авторів, не можна стверджувати, що проблема розв'язана повністю, що існує системне дослідження явища потенційності, зокрема у функціональному аспекті. Категорія потенційності як увиразнена мовна категорія із власним набором диференційно-семантичних ознак в українському мовознавстві залишається невивченою. Так, предметом дослідження С. Б. Матвеева стали безособові конструкції з модальним

предикатом. Автор описує діапазон значень можливості та необхідності. Цим опис семантичного підґрунтя субполя потенційності й обмежується. Не з'ясованим залишається питання взаємодії потенційності з іншими функціональними категоріями. Таким чином, **актуальним** та необхідним є комплексний підхід та всебічний аналіз явища потенційності, що дасть змогу з'ясувати функції категорії, виявити типи категоріальних ситуацій можливості та необхідності, встановити місце перетину різних функцій, зон та ФСК і способи їх вираження в сучасній українській літературній мові. Одним із основоположних у функціональних дослідженнях виступає поняття функції. Функція — це властивість елемента, зумовлена відношеннями в системі мови, які визначають можливості використання цього елемента. В теоретичному плані для розмежування явищ мови і мовлення доцільно розрізняти потенційні функції і реалізовані функції. При збігові реалізованої функції зі своєю потенційною функцією виступають первинні функції відповідних форм, коли реалізована функція не збігається з потенційною, тобто виходить за межі своєї системної амплітуди, слід говорити про вторинні функції форм. Вторинні функції — це спосіб забезпечення динаміки мовної системи у зв'язку з динамічністю об'єктивної дійсності. Відсутність в українському мовознавстві спеціального дослідження з цього питання спонукає до подальших роздумів та пошуків розв'язання проблеми реалізації первинних, а також вторинних функцій (тема вторинних функцій має бути предметом окремого дослідження) одиниць різних рівнів у вираженні відношень потенційності. Необхідно детально проаналізувати особливості перетину можливості та необхідності з різними елементами граматичного контексту, що передбачає існування перехідних функцій. Отже, крім первинної і вторинної функцій виділяють також зони перехідності від первинних до вторинних функцій. Існування перехідних функцій закономірно впливає зі спрямованості руху вторинних, границею якого є нормативне парадигматичне значення, тобто первинна функція. Первинна функція належить до парадигматичного ядра, вторинна функція — до синтагматики, перехідна до

парадигматичної периферії. Це питання теж не достатньо висвітлене в українському мовознавстві.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження пов'язане з науковою темою кафедри української мови Одеського національного університету імені І. І. Мечникова „Актуальні питання лексичної та граматичної систем української мови” (номер державної реєстрації № 0101001415). Робота пов'язана також із науковим напрямком, над яким працює відділ Інституту української мови НАН України, щодо створення комплексної категорійної граматики української мови. Тему затверджено науковою координаційною радою Інституту української мови НАН України (протокол № 27 від 17 червня 2005 року).

Мета дослідження — встановити своєрідність семантики та структури категорії потенційності, репрезентованої лексико-синтаксичними, морфологічними, синтаксичними засобами, визначити її місце у парадигмі інших мовних категорій (спонукальності, вірогідності, темпоральності, аспектуальності, часової локалізованості).

Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язання конкретних **завдань**:

- диференціювати логічні, семантичні, синтаксичні, комунікативні, функціональні аспекти категорії модальності;
- теоретично обґрунтувати поняття функціонально-семантичної категорії потенційності;
- визначити і проаналізувати семантичне членування категорії потенційності;
- виявити і описати функції потенційності на основі встановлених диференційно-семантичних ознак;
- встановити домінанту і периферію засобів вираження зон можливості та необхідності;
- виявити зони перетину функцій потенційності у межах функціонально-семантичного поля модальності;

- дослідити співвіднесеність потенційності з немодальними функціонально-семантичними полями.

Об'єктом обраного дослідження є одиниці різних рівнів, що своїми опозиціями формують категорію потенційності, яка відображає динаміку переходу від ірреальності до реальності, взаємодії функцій та їх реалізації в контексті.

Предметом дослідження є потенційні функції можливості та необхідності, особливості їх структурно-семантичної організації, взаємодія функцій та їх варіантів з іншими полями та субполями.

Матеріалом дослідження слугували художні, наукові тексти, газетні та журнальні публікації. Корпус фактичного матеріалу зібрано методом суцільної вибірки у кількості близько 14 000 текстових фрагментів, а також особисті записи автора.

Методи дослідження Для аналізу фактичного матеріалу використано систему методів: описовий (у синхронному зрізі), індуктивний, гіпотетико-індуктивний, метод функціонально-семантичного аналізу. Описовий метод використано для з'ясування системи засобів вираження первинних функцій ФСК потенційності; індуктивний — для експлікації конкретних категоріальних ситуацій; гіпотетико-індуктивний, а також прийом компонентного аналізу — під час моделювання семантичної структури і системи функцій; функціонально-семантичний метод з перевагою ономаціологічного підходу застосовано для з'ясування первинних і перехідних функцій потенційних одиниць.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що на широкому фактичному матеріалі вперше проведено конкретизацію семантичного обсягу функціонально-семантичної категорії потенційності, визначено домінантні та периферійні засоби реалізації потенційності з урахуванням лексичних, морфологічних, синтаксичних параметрів речення, схарактеризовано і описано функції потенційності, проаналізовано зони перетину функцій потенційності з модальними та немодальними функціонально-семантичними полями.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що отримані дані дають змогу поглибити і доповнити наявні в сучасному українському мовознавстві концепції дослідження категорії потенційності як однієї з актуалізаційних категорій ФСП модальності. У дисертації зроблено спробу сформулювати, описати і уточнити семантичну сферу і структуру категорії потенційності. У своїй роботі ми намагалися розширити уявлення про арсенал засобів вираження категорії потенційності, а також поглибити розуміння взаємодії різних рівнів мови. Результати дослідження можуть сприяти подальшому вивченню і розв'язанню проблем, пов'язаних із категорією потенційності.

Практичне значення дослідження полягає в можливості застосування його результатів під час читання спецкурсів із функціональної граматики на філологічних факультетах університетів, при написанні курсових дипломних та магістерських робіт з функціональної граматики, методичних розробок із функціонального синтаксису української мови, а також може бути предметом обговорення на спецсемінарах та спецкурсах.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням. Усі сформульовані положення та висновки обґрунтовані та розроблені дисертантом на підставі особистих досліджень у результаті опрацювання та аналізу відповідних наукових та фактичних джерел.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційної роботи обговорено на засіданнях кафедри української мови Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, висвітлено на Міжнародній науково-практичній конференції „Українська ментальність: діалог світів” (Одеса, 2003 р.); на 59-й та 61-й звітних конференціях професорсько-викладацького складу та аспірантів названого закладу (Одеса, 2004 р., 2006 р.); на Всеукраїнській науковій конференції „Когнітивна лінгвістика: теорія і практика” (Херсон, 2006 р.); на Міжнародній науковій конференції „Східнослов'янська філологія: від Нестора до сьогодення” (Горлівка, 2006 р.).

Публікації. Проблематику та основні результати дисертаційного дослідження висвітлено у 5-х статтях, надрукованих у збірниках наукових праць, що входять до переліку фахових видань ВАК.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації — 199 сторінок. Бібліографія нараховує 258 позицій, список використаних джерел — 45 позицій.

РОЗДІЛ 1

Теоретичні підвалини дослідження категорії потенційності.

1.1. З історії дослідження модальності.

1.1.1. Основні віхи у розвитку розуміння потенційності.

Найдавніші давньоруські пам'ятки не були багаті на фактичні відомості про стан розробки граматики в Київській Русі. Оригінальні твори з граматики, присвячені вивченню будови мови, українські лінгвісти створили лише починаючи з кінця XVI ст. Але більшість питань, пов'язаних із модальністю, з'являється набагато пізніше. Так, вживання інфінітивних речень для вираження загальної модальності у слов'янських мовах розвивалося тільки з середини XIX ст., це були окремі праці, що стосувалися, головним чином, конструкцій зі зв'язкою та інфінітивом, які слугували для вираження волюнтативної модальності (особливо модальності необхідності, повинності і можливості) [13:72].

Вчення про модальність в українській мові складалося протягом тривалого часу. Як відомо, спершу граматичні відомості у східних слов'ян поширювалися під впливом грецької і візантійської граматичної науки, причому з перевагою логічного розуміння мовних явищ, у зв'язку з логіцистичною науковою парадигмою. Ймовірно, що Л. Зизаній у своїй граматиці, яка вийшла у 1596 році, назву „образ” (так він називав спосіб дієслова) безпосередньо пов'язував з латинським терміном „modus” (спосіб, міра, порядок). Він не дав визначення, що таке спосіб дієслова, але виділив чотири способи: дійсний, наказовий, бажальний, неозначений (умовний спосіб він не виділяв).

Вперше у східнослов'янській граматичній традиції визначення способу дав Мелетій Смотрицький в „Граматиці славенскія правилное синтагма”: „Наклонение есть случаи иже различными дьинства или страдание образъ показуемъ”, тобто дія може представлятися мовцеві дійсною, бажаною і можливою. Форма способу, як відзначає М. Смотрицький, і показує „образъ” цієї дії [156:159]. Виділене М. Смотрицьким „подчинительное наклонение” вважалось дієслівною категорією, що виражає відношення залежності з суб'єктивної точки

зору мовця. Дієслова у формі цього способу виражали дію бажану, необхідну, гіпотетичну [167:122].

В „Грамматике словенской” Івана Ужевича виділялися наказовий, оптативний і умовний способи. А в першій граматиці живої народної мови О. Павловського розглядалися такі ж способи як і в сучасній українській мові. Далі Я. Головацький в „Грамматике русского языка” писав, що способом називається відношення буття або дії до особи, і виділяв чотири способи дієслова: дійсний, наказовий, умовний, неозначений [66:145]. Особлива увага дієслову надається у „Львівській граматиці,” де виділяються такі ж способи, як у Головацького, однак спосіб має назву „изложение”.

У роботах з граматики, в основному, відзначалася тільки граматична категорія способу дієслова. І хоча форми дієслова розглядалися як форми слова, все ж значення цих форм приписувалися реченню в цілому.

Пізніше І. І. Давидов в „Опыте общесравнительной грамматики русского языка” визначить, що способи виражають різноманітні відношення присудка до підмета, тобто дійсність, можливість, необхідність. Три ступені переконування мовця у зв'язку присудка з підметом: перший ступінь є дійсністю і виражається дійсним способом; другий ступінь — можливість і виражається умовним способом; третій — необхідність і виражається наказовим способом. Неозначений спосіб І. І. Давидов тлумачить, як „вищий ступінь волі, що вживається для вираження необхідності” [83:276-277]. За словами Н. Некрасова, „спосіб (modus) є засіб подання дії, який власне буває потрійного роду: дійсним, тобто таким, що відбувається насправді; можливим, тобто таким, що здійснюється над умовою можливості; і необхідним, тобто таким, який має здійснитися неодмінно. Тому і нараховується три способи: дійсний, умовний, наказовий. Такий поділ ґрунтується на логічних категоріях мислення”. І як заявляє Н. Некрасов, „жодна наука не може відмовитися від суворого дотримання логічних законів мислення” [164:12].

Очевидно, що автори надавали відомим формам способів дієслова значення дійсності, можливості і необхідності. Для староукраїнських пам'яток була

характерна риса, що відрізняє їх від староруських, в них закріплюється прислівник *треба* (*потребно*), а також іменник *потреба* (*потребизна*) із значенням повинності, необхідності дії. Це було одним із проявів початку формування специфіки окремих слов'янських мов і можливість виділення модальності в окрему граматичну категорію [7:270].

Граматична категорія способу є показником основної модальності речення. Таку думку висловив А. В. Добіаш в „Опыте семасиологии частей речи и их форм” [87:96].

Десь у 60-тих рр. XIX ст. вітчизняна лінгвістична наука підходить до вивчення живого функціонування мовних одиниць у мовленнєвій практиці, мову розглядають як систему знаків, що має соціальний характер. Але проблема модальності ще не знаходить ґрунтовного висвітлення в лінгвістичній літературі. Початок вивчення розвитку граматичних форм і граматичних категорій пов'язаний зі вченням О. О. Потебні, який допускав існування у східнослов'янських мовах чотирьох способів дієслова — дійсного, спонукального, умовно-бажального та умовного. Умовний і наказовий способи на противагу дійсному виражають не дійсну подію, а ідеальну, яка існує тільки в думках мовця [186:179]. На противагу О. О. Потебні, Д. Н. Овсяннико-Куликовський виділяв два способи: наказовий та умовний [168:119]. Цю думку підтримували М. Грунський і Г. Сабалдир, але вони називали їх вольовий (чи наказовий) і можливий [78:50].

Єдиної думки щодо визначення назв способів дієслова в українському мовознавстві не було. Так, Є. Тимченко писав: „Форми часівника, що виражають чинність з огляду на її якість, зветься способами, їх три: дійсний, гаданий, вольовий” [222:10]. У О. Синявського відповідно дійсний, умовний, наказовий [201:87], у П. Залозного — прямий, приказовий, можливий [100:38], у П. Горецького — дійсний, умовний, вольовий [68:50-51].

Можна зробити висновок, що синтаксичні функції дієслова нерозривно пов'язані з його акциденціями, зокрема з граматичною категорією способу. А отже, дієслово має неабияку здатність вказувати на модальність. Підґрунтя для виділення категорії потенційності вже було, це насамперед виявилось у розрізненні

можливого і вольового способів, але окремо, як категорію потенційності, її ще не виділяли.

1.2. Проблема розуміння модальності у сучасному мовознавстві

1.2.1. Спроби структурування модальності

Досить довго категорію способу і категорію модальності в лінгвістичній науці ототожнювали. Значний внесок у розуміння значень способів зробив О. О. Шахматов. Він визначив семантичну природу категорії способу з психологічної точки зору: „способом називається словесне вираження почуття зв'язку між суб'єктом і предикатом” [243:481]. Вперше виділив поряд з наказовим, умовним, передбачуваним і неозначеним способами потенційний і визначив його так: „мовець встановлює, що зв'язок суб'єкта з предикатом здійснився, незважаючи на те, що він міг і не здійснитися.” Також до потенційного способу він відніс висловлення з запереченням типу: „не скажу, не згадаю” [243:486]. Але зазначив, що вживається такий спосіб переважно в народному мовленні. О. О. Шахматов вважав, що засобами вираження різних значень категорії способу можуть бути будь-які засоби, тобто не тільки форми одного слова, але й допоміжні слова, інтонація, порядок слів. „Природа цього почуття пізнається аналізом словесної форми речення; у складі речення почуття зв'язку може отримати декілька різноманітних словесних виражень” [243:481]. У концепції О. О. Шахматова синтезувалося розуміння способу як морфологічної (умовний, дійсний) і семантико-синтаксичної величини, статус грамем якої пізнається на рівні синтаксису (потенційний, передбачуваний) [98:241-242].

Поняття модальності вперше було обґрунтоване російським академіком В. В. Виноградовим у праці „Про категорію модальності і модальні слова.” Саме ця праця модернізувала підходи до кваліфікації статусу модальності в системі мови і послужила поштовхом до нових досліджень вивчення цієї граматичної категорії. За визначенням В. В. Виногорова, „спосіб — це граматична категорія в системі дієслова, яка означає модальність дії, тобто визначає відношення дії до

дійсності, встановлюване мовцем” [51:472]. Таке широке розуміння модальності в українському мовознавстві підтримували В. С. Ільїн [110:327], І. Г. Матвіяс [144:127], В. С. Ващенко [48:152]. На думку О. М. Пешковського, граматична категорія способу виражає лише одне відношення — відношення мовця до того зв’язку, який він встановлює за допомогою форм узгодження дієслова між даною ознакою і даним предметом, тобто „ відношення до відношення” [177:87]. Цей зв’язок визначається так: чи ми сприймаємо висловлюване як реально існуюче, чи таке, що могло б існувати за певних умов, чи відзначаємо, що воно для нас є бажаним, потрібним [149:13]. Тобто в категорії „непрямих способів” виражається можливість, бажаність, необхідність.

Однак, категорія способу не є єдиним засобом вираження модальності. Категорія способу дієслова є морфологічним ядром ширшої функціонально-семантичної гіперкатегорії модальності, оскільки модальність може репрезентуватися також лексико-семантичними, інтонаційними засобами, а отже, є безпідставним ототожнення способу дієслова і модальності. При такому підході модальність є комплексною і багатоаспектною категорією, яка активно взаємодіє з цілою системою інших функціонально-семантичних категорій мови.

1.2.2. Модальність як складна гіперкатегорія

Модальність як логіко-граматична категорія. Серед дослідників немає єдиної думки щодо визначення категорії модальності, незважаючи на те, що поняття ” модальність ” бере початок ще з часів класичної формальної логіки.

Вперше поняття модальності було впроваджене Арістотелем, який визнавав розрізнення суджень за модальністю. Наразі модальність визначають як спосіб існування якого-небудь об’єкта або перебіг якого-небудь явища (онтологічна модальність), або ж спосіб розуміння судження про об’єкт, явище чи подію (гносеологічна або логічна модальність) [230:373]. Можна сказати, що модальність належить до тієї галузі мовних явищ, де зв’язок з логічним устроєм мислення виявляється найбільш безпосереднім. Саме з логіки лінгвістика

запозичила класифікацію суджень на асерторичні (судження дійсності), аподиктичні (судження необхідності) і проблематичні (судження можливості). Цілий ряд дослідників відносять мовну модальність до логіко-граматичних категорій, тим самим визнаючи, що не можна зробити очевидного і однозначного висновку про межі модальності і її склад без опори на роботи логіків і лінгвістів логічної орієнтації [33:59; 85:99; 84:35]. Сутність категорії модальності розуміється на основі взаємодії людини з навколишнім світом у процесі пізнання. У центрі розуміння змісту категорії модальності перебуває мовець з його свідомістю і відношенням до об'єктивної дійсності [235:14-15]. Аналіз мовної категорії модальності можна проводити тільки у тісному зв'язку з аналізом логічної категорії модальності і тієї форми мислення, якій вона властива, тобто судженню [174:37]. Судження як форма мислення містить подвійного роду інформацію — основну і додаткову. Основна має явне вираження в суб'єкті і предикаті судження. Додаткова відноситься до характеристики логічного або фактичного статусу судження, до оцінних та інших його характеристик — це і є модальність судження. Якщо лінгвістичну категорію модальності визначають як відношення висловлення до дійсності з точки зору мовця, то вона в цілому узгоджується із загально-логічною інтерпретацією цієї категорії [151:70, 152:104]. І дійсно, будь-яке судження, що міститься в реченні, при його співвіднесенні з дійсністю може бути істинним або хибним. Але ні істинність, ні хибність не знаходять свого вираження в мові. Тому має йтися не тільки про істинність чи хибність висловлень вже існуючих, але й імовірних явищах об'єктивної дійсності. З цього приводу є слушною думка, що модальне значення речення не може зводитися тільки до істинності судження [215:32]. Хоча повністю виключати логічну модальність і її якісні засоби з мовної надто необачно [165:5]. Якщо в логіці розглядають істинність чи хибність судження, то лінгвістика вивчає властивості синтаксичних одиниць з погляду відношення повідомлюваного до дійсності. Логіка досліджує найбільш загальні закони і форми мислення, внутрішні закономірності розвитку подій. У мові відображаються не тільки об'єктивні процеси, що відбуваються в природі і суспільстві незалежно від волі і

свідомості об'єкта, але й суб'єктивні стани і психологічні явища. Мовний матеріал багатший і різноманітніший уже в силу таких властивостей мови як варіативність та комбінаторика. Тому ми схильні до думки, що можливості мовного уявлення поняття модальності значно ширші, ніж можливості філософського і логічного планів.

Модальність як семантична категорія. Терміном модальність позначають велике коло явищ, неоднорідних за своєю семантикою, граматичними та прагматичними властивостями, синтаксичною та інтонаційною оформленістю. Це зумовлено тим, що бракує цілісної аргументованої теорії, яка б чітко пояснювала природу і сутність цієї категорії. Однак, незважаючи на це, проблема приваблює не одне покоління дослідників, можливо, саме своєю невичерпністю і багатограністю.

Еволюція лінгвістичної думки досягла такого рівня, що має достатньо опрацьовану методику, яка б допомогла не тільки розмежувати одно- і багатопорядкові категорії, але й виявити специфічні характеристики кожної з них. Тому недоцільно намагатися виміряти нові уявлення старими мірками, що, зокрема, стосується традиційного визначення модальності як категорії, що виражає відношення висловлення до дійсності з точки зору мовця [223:10].

Кожне висловлення, кожне виражене мовними засобами відношення мовця до дійсності завжди має який-небудь модальний статус, тобто „немодальних висловлювань не існує взагалі й не може існувати в принципі” [31:16]. Тому модальність, як мовну одиницю, справедливо включають до найвагоміших та найсуттєвіших характеристик речення. Загальним визначенням модальності міг би бути розгляд її як категорії, що передає відношення змісту висловлення (чи дії) до дійсності [212:159; 207:195; 179:15; 92:199; 183:163; 180:279; 109:392; 132:125; 195:214]. Це визначення є загальноживим. Але його не можна вважати повним, оскільки воно не включає в себе багатьох відтінків модальних значень. Сюди слід долучити ще „оцінку мовцем змісту висловлення” [171:190; 179:15; 129:106; 70:213; 105:144; 122:50], а також „відношення суб'єкта дії до дії” [91:68]. Всі три види модальності доповнюють один одного і входять в загальне поняття

модальності. Трактуючи модальність як семантичну категорію, А. Бірюлін та Є. Є. Корді [26:67-68] вважають спільною семантичною ознакою модальних об'єктів „точку зору мовця” і виділяють шість типів значень, що мають різноманітні (морфологічні, лексичні, інтонаційні) засоби вираження. З точки зору українського мовознавця М. В. Мірченка, до модальних значень відносять такі [159:218]:

- а) опозиційно протиставлювані значення комунікативної інтенції речення (ствердження — питання — спонування);
- б) ствердження — заперечення;
- в) градаційні значення у діапазоні „ реальність — ірреальність” (реальність — гіпотетичність — ірреальність);
- г) різний ступінь впевненості — сумніву — достовірності мовця в його стосунку до дійсності;
- г) різні видозміни зв'язку між підметом і присудком, що виражаються лексичними засобами (хоче, може, повинен);
- д) видозміни семантичних співвідношень у реченні, пов'язані з можливістю — дійсністю — необхідністю дії, стану чи процесу;
- е) семантичні параметри речення у діапазоні „ сумнів — проблематичність (передбачення, ймовірність) і категоричність” дії, стану чи процесу, що передаються реченням.

Важливу роль у сучасному мовознавстві відіграє концепція академіка В. В. Виноградова, який розглядав модальність як семантичну категорію широкого обсягу [50:41]. Академік визначив модальність як центральну мовну категорію, і, як і І. І. Мещанінов [154:238], відносив її до понятійних категорій, що залежно від порядку слів та інтонації має змішаний лексико-граматичний характер. Він включав до числа модальних всі вищеназвані типи речень, крім ствердження/заперечення. Концепція В. В. Виноградова лягла в основу цілого ряду праць вітчизняних та зарубіжних лінгвістів, які досліджують явище модальності.

Модальність як семантичну категорію розуміють або як категорію прихованої граматики, або як категорію, яка опирається на різнорівневі засоби мовного вираження: граматичні, лексичні, лексико-граматичні, просодичні. При несуттєвих розбіжностях в термінології та визначеннях концепцію модальності розуміють також у більш вузькому плані, відповідно до якого поняттям модальності в мовознавстві охоплюється сукупність лексичних, лексико-граматичних і граматичних значень, які служать засобами вираження того, як з точки зору мовця зміст мови відображає дійсність і як він сам ставиться до явищ і зв'язків у природі та суспільстві в плані їх реальності, здійсненності і ступеня ймовірності, можливості або необхідності їх здійснення [52:338; 180:279; 232:9; 102:19; 125:17; 90:121; 210:51; 220:54; 256:85; 101:71; 172:168].

Модальність трактується як семантична (поняттєва) категорія, змістом якої є вираження різноманітних ступенів і відтінків необхідності і можливості (або неможливості) зв'язків між об'єктами реального світу, що встановлюються у свідомості людини [228:3], цей зміст реалізується в усьому складі речення і не накладає яких-небудь особливих ознак на структуру речення [130:46].

При всіх відмінностях у плані вираження план змісту повинен бути однорідним, але семантика модальності не виходить за рамки співвіднесення висловлення з дійсністю, тому потрібно трактувати модальність як не одну гіперкатегорію, а сукупність категорій речення. Рамки семантичної категорії модальності постійно розширюються, і вона набагато ширша, ніж семантичний зміст категорії модальності, що передається граматичними засобами [67:56]. Тож слушною є думка про те, що модальність — це узагальнюючий термін для семантичних категорій, що зв'язують пропозицію з мовцем. Модальність входить як складова частина в пропозиційну рамку, яка об'єднує всі значення — як обов'язкові, так і необов'язкові, що нашаровуються на пропозицію при її реалізації в реченні [125:17; 24:38].

Модальність як синтаксична категорія. Визнання того, що модальність характеризує все речення в цілому, причому з його змістовної сторони, привело до того, що її почали розглядати як синтаксичну категорію [9:117]. Т. П. Ломтев у

своїй роботі „Речення і його граматичні категорії” розглядає модальність як деяку властивість відношень між предикативними предметами, саме таку властивість відношень, яка розрізняється за властивістю дійсності і гіпотетичності, за способом їх існування, а також за наявністю чи відсутністю вказівок на впевненість у їх істинності [138:91]. Він розрізняє одну систему модальних граматичних категорій: дійсності — гіпотетичності; модусу існування; суб’єктивної оцінки правдивості/ неправдивості. Такої ж точки зору дотримується Л. С. Єрмолаєва, але в своїй термінології вона замінює дійсність і гіпотетичність на реальність/ ірреальність [91:69].

Доцільним для речень у будь-якій синтаксичній функції (як простого, так і речення в ролі головної частини складного речення) є наявність модальної бази, що нашаровується на предметний зміст речення і подає його з точки зору відношення до об’єктивної дійсності як реальне чи потенційне, а далі як бажане або необхідне [15:62].

Для визначення сутності модальності як синтаксичної категорії дуже важливим є вирішення питання про співвіднесеність об’єктивного і суб’єктивного. В цілому ряді праць, присвячених вивченню різних аспектів модальності, проводиться думка про диференціацію об’єктивних і суб’єктивних значень [159:218; 240:201; 92:199; 134:325; 95:24; 170:116; 146:61; 195:214; 199:23; 11:16; 104:30; 23:15; 151:68; 113:30; 214:116]. Ті модальні значення, якими виражається відношення змісту висловлення до дійсності, становлять первинну, або об’єктивну, модальність, яку В. О. Горпинич називає обов’язковою ознакою кожного висловлення [70:213]. На первинну модальність речення може нашаровуватися вторинна, або суб’єктивна, якою виражається оцінка мовцем змісту висловлення (впевненість, невпевненість, імовірність, експресивна оцінка) [63:133]. В лінгвістичній літературі виділяються також „внутрішня” і „зовнішня” модальність. Під „внутрішньою” розуміють відношення суб’єкта (рідше об’єкта) дії до здійснюваної ним дії (для об’єкта — відношення до дії, якій він сам піддається); під „зовнішньою” — відношення змісту речення до дійсності в плані реальності — нереальності (об’єктивна зовнішня) і ступінь впевненості мовця в

повідомлюваних ним фактах (суб'єктивна зовнішня модальність) [59:87; 89:27; 130:84]. Існує думка, що модальність виступає не як зовнішня, а як внутрішня характеристика висловлення [176:67]. Тобто суб'єктивний момент висловлення переломлює відрізок об'єктивної дійсності через свідомість мовця [60:113] і є вираженням міри (ступеня) впевненості мовця в реальній значущості його висловлення [74:294; 126:43]. Так, П. Г. Осетров вважає модальність належністю синтаксичної системи, а також, беручи до уваги, що модальність бере безпосередню участь у формуванні семантичної структури речення визначає її як категорію семантико-синтаксичну. Автор відмовляється від термінів „об'єктивна” і „суб'єктивна” модальність і говорить про об'єктивно-суб'єктивний характер єдиної категорії модальності [169:22-23].

З іншої точки зору, розмежування об'єктивності та суб'єктивності „видається взагалі невиправданим,” оскільки між значеннями об'єктивної і суб'єктивної модальності і засобами мовного вираження не існує різкої межі [198:212; 227:65].

Звичайно мовні засоби мають об'єктивний зміст, але все, що є в мові, знаходить своє виявлення в індивідуальному мовленні, де заперечувати наявність суб'єктивного неможливо. Тому терміни „об'єктивна модальність”, „суб'єктивна модальність” визнані багатьма дослідниками і нами також.

В лінгвістиці давно дискутується питання співвідношення предикативності і модальності, оскільки у визначеннях цих категорій є досить багато спільного. Одна група лінгвістів визнає спільною ознакою всіх речень модальність, інша — предикативність, причому модальність входить до категорії предикативності [111:17; 240:200; 71:11; 92:199; 109:468; 208:24]. Предикативне відношення має місце в будь-якому варіанті моделі речення двоскладної будови. Тому таке відношення є постійною змістовою, власне синтаксичною характеристикою моделі [107:122]. Отже, предикативність є найістотнішою синтаксичною категорією, саме вона робить речення реченням [116:180; 129:166; 240:200; 179:15]. Згідно з цим, модальність — це лише аспект предикативності, основна

семантична ланка її вираження, вона вужча за предикативність [159:204; 76:17; 209:74; 142:6-7].

Модальність і предикативність невіддільні поняття, що являють собою дві сторони однієї медалі речення, що є мовленнєвим актом реалізації думки, яка відображає реальний світ відповідно до позиції в ньому мовця [175:147; 70:213, 197:63]. А от В. Г. Адмоні зазначає, що модальність як оцінка реальності дії обов'язково наявна в предикативності, нашаровується на неї, має суттєві, загальні з нею риси, але вона зовсім не збігається з нею і не виступає засобом її вираження [2:70]. Тобто є особливою категорією й суттєво відрізняється від предикативності.

Українські науковці розмежують зовнішньо-синтаксичну і внутрішньо-синтаксичну сферу структури речення, підкреслюючи, що компоненти першої — синтаксична модальність, часова віднесеність (і у відповідних випадках) категорія особи утворюють властиву кожному реченню синтаксичну віднесеність основного змісту до дійсності, позначувану не зовсім чітким терміном предикативність [149:48; 148:51]. Основні компоненти предикативності є дейктичними і співвідносяться із закономірностями мовленнєвої комунікації. Тому предикативність повинна розглядатися на комунікативному рівні, бо саме на цьому рівні пізнаються основні вияви синтаксичних категорій [97:191-192]. Ще один чинник, який унеможливило визначення модальності як складової предикативності, є неможливість визначення суб'єктивного модального значення як предикативного, а суб'єктивної модальності як категоріальної ознаки предикативності, оскільки не кожне висловлення передбачає відношення мовця до повідомлюваного, хоча кожне речення базується на предикативності.

Категорія модальності, за допомогою якої реалізується категорія предикативності, служить актуалізацією висловлення, є ознакою всього змісту речення, є його семантичною, а не структурною ознакою і по суті виявляється її центральною, змістовною домінантою.

Отже, синтаксичний підхід не дає повного опису усього розмаїття засобів вираження модальних відношень у мові. Не зовсім зрозумілим є статус речень у поєднанні модальне дієслово + інфінітив. В одних типологіях такі речення

визначають як самостійні моделі, що відображають модальні відношення наявності можливості, необхідності: *Він їде. Він може їхати; Він повинен їхати* [138:198]; в інших — речення цього типу зовсім не згадують серед двоскладних речень, описують лише односкладного типу: *Хочеться поговорити. Можна починати. Треба їхати*. В жодній з відомих нам типологій немає згадки про вираження суб'єктивного відношення мовця до висловлення за допомогою сполучення модальне дієслово + інфінітив.

Модальність як комунікативно-прагматична категорія. Крім концепцій, які виходять з того, що основне модальне значення — це значення співвіднесеності з дійсністю, існують теорії, які знаменують собою перехід до лінгвістики, що має предметом свого розгляду „мову в дії”, тобто комунікативної лінгвістики, яка досліджує такі одиниці, які по суті своїй виконують саму функцію спілкування, тобто несуть у собі суспільно осмислену інформацію — комунікативний смисл [120:8-9; 187:6; 14:116; 153:17-18; 128:278; 217:87].

Як відомо, саме комунікативна функція мови є важливим механізмом становлення індивіда як соціальної особистості. За допомогою мови люди обмінюються думками, взаємно розуміють одне одного, без чого не мислима суспільна свідомість. Тому модальність має соціальний характер [46:186].

Розвиток теорії мовленнєвих актів дав нові, нестандартні підвалини для аналізу модальності, поставивши в кут зору комунікативну значимість цієї категорії [223:24]. Модальність тісно пов'язана з комунікативним наміром мовця, „первинно зумовлена прагматикою” [115:127]. Саме прагматика бере все розмаїття засобів вираження модальності в граматиці, засобів співвіднесеності модального змісту з дійсністю і підпорядковує їх своїй меті — виявленню способів впливу і взаємодії учасників комунікації через посередництво модальних відношень. З цієї точки зору модальність є відображенням складних взаємодій між мовцем, співрозмовником, змістом висловлення і дійсністю. На перший план виносять питання відношення мовця до того, що, як, кому і про що він повідомляє і як це повідомлення виражається ним щодо дійсності. Відповідно до цього існує досить поширена думка, що функціональні типи речень збігаються з модальними,

тобто відбувається ототожнювання модальності речення з його цільовою установкою. Кожне висловлення характеризується основним модальним значенням: повідомлення — розповідне речення; запитання — питальне речення; наказ — спонукальне речення; бажання — бажальне речення, а також речення умовної модальності і гіпотетичні речення [150:34-36; 111:123; 173:239-242; 237:110]. Звідси дієслівний спосіб можна вважати таким, що може бути засобом вираження комунікативної настанови речення. Однак, зазначені речення не можуть одночасно виступати як модальні та комунікативно-функціональні типи, бо не диференціюються спільністю модальних значень [242:56].

Очевидно, що саме вчення Ш. Баллі послужило поштовхом до виділення на підставі функціонально-семантичної диференціації модусів такого типу модальності як комунікативний. Основоположник концепції модальності у західній лінгвістиці виділяє у будь-якому висловленні основний зміст (диктум) і модальну частину (модус), що виражає судження мовця у відношенні до диктуму [10:44]. „Модальне відношення — це відношення, що пов’язує суб’єкт модуса і пропозицію, до якої відноситься та чи інша модальна оцінка” [220:54]. У концепції Н. Д. Арутюнової термін „модус” позначає суб’єктивно-модальні чи модально-оцінні значення [8]. „Модальність як категорія модуса безпосередньо пов’язана з використанням речення в мовленнєвому акті і перебуває у прямій залежності від інтенції мовця” [252:54]. Тому, досліджуючи проблеми модальності, необхідно вести спостереження за мовними засобами комунікації, їх організацією в комунікативних одиницях.

Модальність як функціонально-семантична категорія. Дослідження в сфері граматики таких видатних українських лінгвістів, як І. Р. Вихованця, О. С. Мельничука, А. П. Загнітка, В. М. Русанівського, К. Г. Городенської, С. Я. Єрмоленко, а також вагомі дослідження О. І. Бондаря, А. П. Грищенка, О. О. Тараненка, Н. В. Гуйванюк, М. В. Леонової, М. П. Кочергана та ін. разом з досягненнями російських вчених О. В. Бондарка, В. Г. Гака, О. І. Беляєвої, Г. О. Золотової, Н. О. Слюсарєвої дають змогу вважати найбільш вагомим і плідним для вирішення цілого ряду проблем, які існують в сучасних

дослідження семантичних категорій, функціонально-семантичний підхід. Функціоналізм дозволяє моделювати мову як „четвертий світ реальності” [12:70]. Саме такий підхід дає можливість здійснити системний аналіз будь-якої категорії, дослідити мовний матеріал в напрямку від змісту до зовнішніх засобів його вираження.

Розвиток функціонального аспекту граматики зовсім не призводить до заперечення структурної граматики, навпаки, функціональна граMATика розглядається як структурно-функціональне ціле. Функціонально-семантичний аспект опису мовного матеріалу актуалізував складні стосунки між лексикою і граMATикою.

У сучасному мовознавстві існують різні типи функціональних підходів до вивчення мови. Ми приєднуємося до поглядів тих дослідників функціонального напрямку, які ґрунтуються на концепції О. В. Бондарка.

Так, категорія модальності визначається як функціонально-семантична категорія, яка виражає різні види відношення висловлення до дійсності, а також різні види суб’єктивної кваліфікації того, що повідомляють [136:303].

Опис категорії модальності можна найбільш адекватно здійснити з позицій теорії функціонально-семантичного поля, бо категорія модальності включає всі види відношень між значеннями: бінарні привативні опозиції, еквіполентні і градуальні опозиції. Засоби вираження цих значень у писемному варіанті мови розташовуються на різних рівнях і, очевидно, мають польову структуру [4:100; 219:111; 47:108].

Дослідження ФСП містить той тип аналізу, який можна назвати моделюванням структури поля або „польовим структуруванням” [37:27]. Це поняття передбачає визначення: а) складу компонентів ФСП в даній мові на основі загальної для них інваріантної семантики ознаки; б) складу центральних та периферійних компонентів поля; в) структурного типу даного поля; г) зв’язків між компонентами ФСП; г) зв’язків між даним полем та іншими ФСП (місця даного поля в системі функціонально-семантичних полів).

Таким чином, аналізуючи модальність (вужче потенційність) в рамках функціональної граматики, необхідно зупинитися на розроблених О. В. Бондарком поняттях „функціонально-семантична категорія”, „категоріальна ситуація”, „семантична категорія”.

За визначенням О. В. Бондарка, ФСК — це двобічна змістовно- формальна єдність, що формується граматичними (морфологічними і синтаксичними) засобами даної мови разом із взаємодіючими з ними лексичними, лексико-граматичними і словотвірними елементами, які відносяться до тієї ж семантичної зони” [34:40]. Основною характеристикою ФСК є свого роду певні угруповання, в основі яких лежить певна семантична категорія — той семантичний інваріант, який об’єднує різноманітні мовні засоби і зумовлює їх взаємодію [39:23].

Поняттям, що пов’язує семантичні категорії і відповідні їм ФСК з мовленням, є категоріальна ситуація, яка визначається як побудована на певній ФСК типова змістовна структура, що являє собою один із аспектів загальної сигніфікативної (семантичної) ситуації, яка передається висловленням [39:100]. Виділяють два типи категоріальних ситуацій: а) актуалізаційні, що вказують на відношення позначуваної ситуації до ситуації мовлення і її учасників — мовця і слухача, і б) неактуалізаційні, які не містять такої вказівки. Відповідно до цього, О. В. Бондарко розглядає модальність як комплекс актуалізаційних категорій, що характеризують з точки зору мовця відношення пропозиційної основи змісту висловлення до дійсності по домінуючих ознаках реальності/іреальності [36:59].

Беручи до уваги, що для вираження потенційності використовуються засоби різних рівнів, то найбільш результативним щодо систематизації цих засобів можна вважати функціонально-семантичну категорію. У плані вираження категорії виділяється ядро (домінуючий елемент), яке в повному обсязі і з найбільшою частотою та регулярністю передає всі відтінки значення даної категорії, напівпериферія (проміжна зона) і периферія, де розташовуються одиниці, які однозначно відповідають тому чи іншому значенню поля, тобто характеризуються поступовим спадом ознак і властивостей від центру у напрямку до периферії.

1.2.3. Підстави виділення категорії потенційності

Обсяг опозиції реальність/ірреальність у кожного автора індивідуальний, але погляди у більшості випадків збігаються. В мовознавстві під ірреальністю слід розуміти не тільки відображення об'єктивної дійсності в формах мови, але й оцінку мовцем сприйнятої ним дійсності. При цьому дійсність оцінюється з двох позицій: а) з позиції її наявності/відсутності; б) з позиції її припущення. Під ірреальністю об'єднуються різні значення: а) значення можливого, необхідного і вимушеного (традиційна точка зору); б) значення бажаного, недійсного; в) значення умовного, повинного, бажаного і наказового; г) значення бажаного, можливого. Тобто пошуки велися, з одного боку, по лінії розподілу і взаємодії способів, виявленні їх загальних і приватних значень, а з іншого — по лінії виявлення змісту функціонально-семантичної гіперкатегорії модальності [257:162]. І. Р. Вихованець визнає реальність/ірреальність центральним значенням модальності [52:338]. Можна сказати, що за допомогою модальності мовець „вміщує” описувану подію в один із світів: реальний — доступний нашому сприйняттю, беззастережно відповідний дійсності та ірреальний — мислимий, той, що є конструктом його уявлення, тобто є можливим, бажаним, потрібним, очікуваним [193:384]. Таким чином, зміст речення може відповідати реальній дійсності, а може їй не відповідати. Модальність нереальності іноді інтерпретується як така, що взагалі не має і не може мати місця [90:121], або повинна або може відбутися за наявності певних умов.

Модальність є сукупністю реальних, реально-ірреальних, ірреальних модальних значень [111:110]. Реальна модальність розглядається при наявності відповідності (з точки зору мовця) змісту висловлення дійсності, а всі інші модальні значення розташовуються за шкалою спадання ступеня відповідності модального значення реальності до протилежного полюса — ірреальності, тобто до повної невідповідності дійсності [103:18].

Опозиція реальність/ірреальність дії — це концептуальний зміст модальності у системі способів. Тобто семантична суть категорії способу полягає у

протиставленні реальних дій (дійсний спосіб) ірреальним модальним діям (недійсні способи) [192:226].

Більшість українських мовознавців сходяться на думці, що категорія способу являє собою систему граматичних дієслівних форм, які виражають відношення дії до дійсності, і виступає ядром більш широкої функціонально-семантичної гіперкатегорії модальності [57:122; 254:378; 93:88; 133:189; 247:38; 145:201].

Зміст категорії способу становлять ірреальні дії, зв'язок з дійсністю яких встановлює мовець. З цього приводу К. Г. Городенська зауважує, що категорія способу оформляє відношення між мовцем і потенційними діями, станами та процесами, яке конкретизується, з одного боку, як визначення мовцем умов для здійснення потенційних дій, станів та процесів, а з другого, як спонукання мовцем когось виконати потенційну, бажану для нього дію або набути потрібного стану чи здійснити бажаний процес [69:42].

Деякі дослідники, як М. К. Сабанєєва, вважають, що критерій реальності/ірреальності дії не є вичерпним для категорії способу [196:54]. Своєю думку вона аргументує тим, що звичайно дійсному способу протиставляється не менше двох способів, як, наприклад, умовний і наказовий. А якщо б зміст дійсного способу протиставлявся тільки нереальності дії, то було б достатньо одного непрямого способу. Наявність декількох непрямих способів свідчить про те, що їх зміст не зводиться до однієї лише нереальності. Відношення змісту висловлення до дійсності в плані реальності/нереальності не відображає суті модальності, звужує її, зближує з логічною [235:35]. Протиставлення за ознаками реальність/ ірреальність не є модальним протиставленням. Як модальне слід визнати протиставлення за ознаками дійсність/недійсність, яке включає в себе протиставлення реальність/нереальність, але не вичерпується ним. Ознака дійсності/недійсності характеризує повідомлюване не тільки з позиції реалізованості, а й з позиції оцінки реалізації повідомлюваного [257:164; 139:31]

Оскільки модальність виражає стосунок реченнєвого змісту до дійсності з погляду реальності й ірреальності, то модальність охоплює три аспекти явищ

об'єктивного світу: реальність, ірреальність, потенційність. Потенційність поєднує семи гаданої з погляду мовця майбутньої реальності явища, але фактично його ірреальності [158:26].

Розглянувши наведені точки зору, можна зробити висновок, що в модальних відношеннях відображається не тільки опозиція реальність/ірреальність, але й динаміка зв'язку між реальністю та ірреальністю. Саме ці зв'язки відображаються в понятті потенційності, яка включає в себе модальні значення можливості та необхідності.

1.2.4. Розуміння категорії потенційності у сучасному мовознавстві

„Акт” і „потенція” (в перекладі дійсність і можливість) були найважливішими поняттями філософії Арістотеля. Згідно з його вченням „потенція є здатність речі бути не тим, чим вона є насправді в категорії 1) субстанції; 2) якості; 3) кількості; 4) місця, тобто здатність здійснювати відповідно „рух” чи „процес” а) виникнення - знищення; б) кількісну зміну; в) зростання - спадання; г) просторове переміщення [230:19]. Тобто становлення буття є ніщо інше, як перехід потенційного в актуальне.

Характеризуючи поняття потенційності з лінгвістичної точки зору, доцільно говорити не тільки про „річ”, тобто предмет в самому широкому смислі, але й про ситуацію в цілому. Таким чином, потенційність трактується нами, як здатність речі (і ситуації в цілому) „бути не тим, чим вона є, тобто здатність до зміни з точки зору субстанції, якості, кількості і місця” [42:75].

Потенційний ... той, який існує в потенції і може виявитися або бути використаний за певних умов; прихований, але готовий з'явитися [49:902]. Сфера потенційного — це сфера ще не реалізованого, а лише мислимого як можливе, необхідне.

Досить поширеною є думка про те, що потенційність, яка виражається в граматичних значеннях форм умовного та наказового способу, є різновидом ірреальної модальності речення. Однак, потенційність не збігається з

ірреальністю, оскільки виявляється у відношенні між дією та її суб'єктом, а не у відношенні змісту висловлення до дійсності. Потенційні модальні значення вказують на гіпотетичність прояву речей, явищ об'єктивної дійсності; ця гіпотетичність якоюсь мірою входить до ірреального плану суджень. У такому разі власне реальності протистоїть лише ірреальність, але між ними можна визначити проміжні модальні значення потенційності [111:120-121]. Відповідно до цього модальність розуміється як різновид потенційної зумовленості дії, що відрізняється від звичайної причинно-наслідкової зумовленості тим, що зумовлена дія тут є нереалізованою [200:4].

Специфіка ознаки потенційності визначається у протиставленні ознакам реальності/ірреальності [123:91].

Важливим у розумінні поняття потенційності є теорія „можливих світів”, яка використовується в логіці і розрізняє об'єкти реального світу і об'єкти можливого світу. У співвідношенні дійсного світу і можливих світів чітко виявляється, з одного боку, зв'язок можливих світів з поняттям реальності (коли мова йде про об'єкти, відмінні від дійсних, і про об'єкти, які не існують, але могли б існувати), а з іншого — зв'язок можливих світів з поняттям реальності (дійсності), коли йдеться про об'єкти дійсного світу, що мають інші властивості (ті, які „могли б бути іншими, чим вони є”). Отже, можна припустити, що поняття потенційності (в плані лінгвістичного аналізу модальної семантики) охоплює деяку множину світів, що відповідає модальним значенням можливості, необхідності, оптативності, наказовості, а також гіпотетичності [42:77; 224:93]. Об'єктивна можливість і об'єктивна необхідність використовуються для опису альтернативних шляхів розвитку подій, що закладені в самій дійсності [117:242]. Для кожного виду потенційності релевантна своя множина „випадків”, що визначає необхідність, можливість або неможливість того чи іншого стану справ. На основі кваліфікації події як ірреальної утворюється велике коло модальних значень, таких, як можливість, необхідність, бажаність, повинність, зміст яких складається у вказівці на поворот дії від ірреальності до реальності — тобто на здійснення дії.

Ряд дослідників виділяють вид модальності, що характеризує відношення між дією та її суб'єктом. Це значення можливості, неможливості, повинності, необхідності [105; 138; 102]. Значення можливості та необхідності відносяться до такого типу модальних відношень, що відображає оцінку зв'язку між об'єктом дійсності та його ознакою [21:24], які виступають у процесі оцінювання як предикатні предмети, з точки зору способу існування цього зв'язку. Цей тип модальності Є. І. Беляєва і Є. Я Рудник називають предметною модальністю [17:32; 191:1]. Предметна модальність (ПМ) має ряд особливостей, про які в різний час писали вітчизняні та зарубіжні лінгвісти:

1) специфіка ПМ полягає в тому, що вона „не дає модальної характеристики всього речення, а дає лише модальну характеристику відношень всередині речення.

В цьому сенсі ПМ — „внутрішня модальність”;

2) в реченнях з ПМ зв'язок предмета і ознаки не прямий, а опосередкований модальними модифікаторами, які виражають „модальну диспозицію” предмета відносно реалізації деякої дії чи стану. В цьому сенсі — це „опосередкована модальність”;

3) інфінітив предметної модальності виражає потенційну дію або стан, які ще не здійснилися, тобто „нефактична дія чи стан”, можливість здійснення яких не виключена. В цьому сенсі ПМ — модальність потенційності;

4) ПМ виражається лексичними одиницями — модальними дієсловами та їх еквівалентами, які реалізують своє значення в складі синтаксичної одиниці — складного модального присудка. В цьому відношенні ПМ — „внутрішньосинтаксична модальність”.

Можливість і необхідність позначаються у внутрішньосинтаксичних модальних відношеннях між предикативною ознакою і суб'єктом-носієм ознаки, які виділяються на фоні зовнішньосинтаксичного (основного) модального значення речення — значення реальності/ірреальності [105:142-145, 152].

Дослідження стильової організації текстів кодексів (стаття кодексу звернена не до почуттів і уяви людини, а до її волі і розуму і є вираженням цієї волі)

зумовило висвітлення проблеми модальності в новому ракурсі — вольової модальності (С. Я. Єрмоленко) — відношення висловлення до дійсності в плані реальності/потенційності, зумовлене волевиявленням політичної організації, громадянського суспільства — держави — щодо правового регулювання суспільних відносин [190:4-5]. Отже, можливість та необхідність є волюнтативною модальністю, яка найчастіше всього визначається як відношення виробника дії до її реалізації.

Потенційність характерна для тих речень, в яких виявляється синтаксичний суб'єкт і властива йому процесуальна ознака. Зони можливості та необхідності розглядаються як такі, що відносяться до того типу модальності, що відображає оцінку мовцем способу існування зв'язку між предикатними предметами, тобто суб'єктом і його ознакою. Основою ситуацій можливості та необхідності є семантика потенційності [22:123]. Категорія потенційності виявляється в тому, що описувані процеси позначають не окремо співвіднесені з часовою віссю події, а відображають потенційно можливі факти, які слугують для якісної характеристики предметів і явищ.

У нашому дослідженні категорія потенційності розуміється як динаміка переходу від ірреальності до реальності, тобто до здійснення події. Отже, потенційні ситуації можливості та необхідності ми будемо розглядати як оцінні ситуації (ситуації модальної оцінки), в яких є суб'єкт, об'єкт, підстава і засоби оцінки. Сфера потенційності не має різких, чітко окреслених меж. Тут наявна польова структура, яка передбачає наявність центру (ядра), периферії, що характеризується поступовим спадом ознак. Засадою такого структурування є явище асиметрії функціональної мовної системи [29:53]. Категорія потенційності відзначається дуже складною структурою і не менш складною взаємодією конститuentів та засобів вираження, що його складають. Причому це не випадковий набір мовних одиниць, а багата система мовних засобів, що має свої принципи внутрішньої організації.

1.3. Семантична основа категорії потенційності

1.3.1. Загальні засади моделювання категоріальної граматики

Аналіз категоріальних ситуацій (далі КС) спрямований на вивчення функціонування елементів мовної системи у взаємозв'язку з навколишнім середовищем. З'являється велика кількість „загальних ситуацій”, які необхідно розділити на окремі аспекти, тобто на категорії. Категорійна семантика „розгортається” у вигляді змістовної структури з тією чи іншою конфігурацією елементів. Від конкретних варіантів таких ситуацій, представлених у висловлюваннях, прямуємо до найбільш загальних різновидів, підтипів і, нарешті, до ситуаційних типів [41:16]. Категорійний підхід уможливорює адекватніше визначення сукупності синтаксичних, морфологічних і словотвірних одиниць та категорій, їх внутрішньої та зовнішньої ієрархії, специфіки функціонування і функціональної динаміки [55:181].

При вивченні семантичної структури значення синтагматичним шляхом враховується насамперед контекст, ситуація, а також дистрибуція, тобто безпосереднє оточення значення. В. Г. Гак слушно підкреслює, що структура значення, характер сем, які складають цю структуру, а також закономірності реалізації сем при функціонуванні значення слова нерозривно пов'язані із ситуаціями об'єктивної дійсності [61:95].

Значення кожної одиниці мови має свою семантичну структуру, яка являє собою сукупність елементарних значень, „сем”, що складають це значення. Елементарне значення будь-якої одиниці виводять не тільки за допомогою принципово різноманітних методів, але й по-різному визначають і дають найрізноманітніші назви: „диференційний елемент”, „фігура змісту”, „семантичний множник”, „диференційна ознака”, „ноема”, „семантичний маркер”, „семантичний примітив”, „смісловий атом”, „сема”, „плерема”. Найзручнішим для нас видається термін „сема”. Найменша гранична або елементарна неподільна семантична одиниця плану змісту, що піддається співвідношенню з відповідними одиницями (елементами) плану вираження в

синтагматичному ряду [61:95, 81:291]. Сема є елементарним відображенням у мові різноманітних сторін і властивостей позначуваних предметів і явищ дійсності. Важливим є встановлення не тільки сем, а й їх структурної організації, тобто місця і ваги кожної семи в компонентній (семній) структурі значення. Не всі семи за своєю природою і функціями є однаковими. Існують такі різновиди сем: класема, архісема, диференційна, інтегральна, імовірнісна (потенційна), градуальна. Для категорійної семантики важливою є диференційна сема. За допомогою диференційних сем описуються відмінності одиниць семантичного поля.

Структура мови є, насамперед, система відношень між диференційними семантичними ознаками, що знаходять своє віддзеркалення в граматичних категоріях. Диференційна семантична ознака (далі ДСО) розуміється нами як мінімальний семантичний елемент, стосовно якого розрізняються принаймні два члени системи. Говорячи про мінімальний семантичний елемент, ми маємо на увазі елемент далі нечленований, причому нечленованість потрібно розуміти як відносну в даній системі форм [40:79].

Категорію потенційності як увиразнену мовну категорію із власним набором ДСО не виділяли аж до появи теорії функціональної граматики. Традиційна лінгвістична думка спирається на протиставлення реальних дій ірреальним модальним діям. З функціонально-семантичного погляду нереальність дії розкладається на можливість та необхідність реалізації дії. Звідси, семантична суть категорії способу полягає у протиставленні дій передбачуваних діям бажаним, тобто таким, що виражають волевиявлення. Дієслова умовного способу об'єднуються чітко вираженою семантикою потенційності дії [56:96]. І як стверджує Я. Попела, умовний спосіб поступово розширює свої функції і стає потенційним [184:160]. Семантична основа умовності і наказовості – це зіставлення двох взаємозалежних дій, які могли б здійснитися через припущення, за певних умов або через волевиявлення [226:98]. Таким чином, потенційність зводиться до граматичних значень категорій умовного і наказового способів. Звичайно, основним носієм предикативної ознаки в реченні є дієслово, а отже,

значення форм дієслівного способу виражають основні типові модальні значення, але не вичерпуються ними. А це означає, що потенційність не може бути однозначно віднесена до ірреальності. Статус потенційності складніший: потенційність на найзагальнішому рівні полягає у взаємозв'язках ірреальності та реальності.

Виділення ФСК потенційності дало змогу визначити значення цієї категорії як спрямованість „на перетворення деякого ірреального положення справ” в реальне, яке припускає, що наявна КС включає в себе передумови можливості, необхідності перетворення того, що поки (в наявній ситуації) ірреальне, в те, що, за задумом мовця, може і повинно стати реальним в результаті каузованої дії [42:78-79]. Функції можливості та необхідності пов'язані з діями, що розглядаються не у площині їх реальності/нереальності, а в площині потенційності [31:18].

Семантичну основу категорії потенційності складає оцінка мовцем зв'язку між об'єктом і його ознакою. Даний зв'язок мовець оцінює як можливий, необхідний або бажаний. Характер зв'язку між об'єктом і приписуваною йому в акті предикації ознаки з точки зору способу її існування може розглядатися як потенційний, нефактичний, можливий чи необхідний, здійснюваність якого залежить від дії детермінуючих чинників, які перебувають у самому суб'єкті або поза ним. Предметом розгляду тут є характер об'єктивних зв'язків, наявних в тій чи іншій ситуації, на яку спрямований пізнавальний акт [20:65]. Будь-яка потенційна ситуація зумовлена деякою детермінуючою ситуацією, яка містить у собі чинник, що каузує зв'язок суб'єкта предметної ситуації і його ознаки [24:37]. Спрямованість на перетворення ірреальності в реальність через дію, позначену предикатом, складає ядро ситуацій модальної оцінки.

При створенні типології потенційності необхідно аналізувати її мовну семантичну структуру і знайти ті семантичні диференційні ознаки, які найбільш адекватно відображали б суть досліджуваного об'єкта. В науковій літературі є спроби визначення певних семантичних ознак як можливості, так і необхідності. Так, Н. Л. Мишкіна, аналізуючи поняття „необхідність,” виділяє ДСО шляхом

вивчення понять, з якими дане поняття перебуває в діалектичному взаємозв'язку. В основу розподілу висловлювань дійсності, можливості, необхідності авторка ставить ДСО „відсутність/наявність вибору” в широкому смислі [161:4]. Отже, у висловлюваннях необхідності реалізується ознака ‘відсутність вибору’. Про можливість йдеться тоді, коли виконавець дії має право вибору: виконувати чи не виконувати дію; при цьому він сам може (але не повинен) бути джерелом модальності. Для категорійного поняття „необхідність” це категорії зумовленості, детермінантності, можливості і дійсності. Взаємодію цих категорій подано дослідницею у вигляді семантичних опозицій ДСО: ‘незакономірність/закономірність’, ‘детермінованість/зумовленість’, ‘обов’язковість/вимушеність’, ‘потрібність/повинність’, ‘регулятивність/призначення’ [159:171-179]. На підставі даних ДСО виділяють потенційні типи необхідності: закономірна, детермінована, зумовлена, каузальна, каузативна, цільова необхідність. Тут семантика необхідності виявляється прямою аналогією плану категорії необхідності.

Спираючись на філософське трактування можливості та необхідності як онтологічних категорій, можна припустити, що спільною семантичною властивістю модальності можливості та необхідності є властивість відношень між предикатними предметами за способом існування. „Спосіб існування” обмежується значеннями можливості, дійсності, необхідності. Тобто типологія модальностей можливості та необхідності створюється на основі загальних критеріїв. Цікавою є інтерпретація модальності можливості та необхідності як ФСК в монографії Є. І. Беляєвої. Опис семантичної зони можливості відбувається шляхом бінарного протиставлення виділених семантичних ознак в текстовій фразі: „Справа не в тому, що не Р, справа в тому, що не К”. Аналізована одиниця ставилася в позицію К і послідовно порівнювалася з іншими одиницями поля, які займали позицію Р. Це дозволило виділити чотири парних диференційних ознаки: ‘зовнішня/внутрішня’ (ці ознаки, на думку автора, є основними в полі можливості, всі інші є залежними від них і представляють подальшу диференціацію зовнішньої або внутрішньої можливості/неможливості). І далі —

‘актуальна/ узуальна’, ‘деонтична/ недеонтична’ або ‘функціональна/ нефункціональна’, ‘набута/ ненабута’. Виділені ДСО можливості трапляються в різноманітних комбінаціях у реальних КС [18:131-133].

Висловлюванням, що описують ситуацію необхідності, як правило, притаманна експліцитна чи імпліцитна вказівка на іншу ситуацію, що виступає стосовно ситуації необхідності каузатором. Саме детермінуючий чинник береться Є. І. Беляєвою за точку відліку при визначенні семантичної ознаки поля вимушеності (автор вважає вимушеність різновидом предметної модальності). В семантичній зоні вимушеності наявні ознаки: ‘функціональна/ нефункціональна’, ‘контрольована/ неконтрольована’. Має йтися про чотири різних концепти стосовно людських дій та вчинків: необхідність як потрібність; необхідність як змушеність, необхідність як повинність, необхідність як обов’язок [225:9]. Категоріальна ситуація необхідності поруч із ситуацією можливості належить до розряду ситуацій потенційних, а не фактичних. В даному випадку маємо зумовленість ситуації певними (об’єктивними чи суб’єктивними) чинниками, які з точки зору деякої особи (суб’єкта модальної оцінки) вимагають перетворення потенційного в актуальне. Ситуація необхідності, крім того, є ситуацією волюнтативного, тобто такою, яка припускає наявність деякого вольового начала, що забезпечує можливість реалізації дії [237:142].

Незайве зауважити, що між ситуаціями можливості та необхідності чіткої межі не існує. Обидві зони об’єднуються семантикою потенційності. Відмінність між ними пов’язана з тим чи іншим ступенем детермінованості даної ситуації. У ролі основного зумовлюючого чинника при можливості виступає суб’єкт, при необхідності — обставини. Оцінювання модальним суб’єктом деякої предметної ситуації як можливої передбачає, що детермінуючий чинник допускає як реалізацію потенційної ситуації, так і її нереалізацію. В ситуаціях необхідності зв’язок між суб’єктом і ознакою суворо детермінований обставинами. Згідно з цим міркуванням можливість тісно пов’язана із ‘здатністю/ нездатністю’, яка визначається як наявність/ відсутність деяких „внутрішніх або зовнішніх обставин”, що зумовлюють реалізацію можливості, тобто спроби суб’єкта

виконати дію досягають мети. В свою чергу, необхідність, характеризується 'потрібністю' виконання потенційної дії, тобто суб'єкт виконав (-ує, -ає) дію, яка є необхідною.

Отже, виходячи із аналізу мовних форм із загальним значенням потенційності, ми вважаємо, що домінантною ДСО зони можливості є 'здатність/нездатність'; зони необхідності — 'потрібність', що чітко і послідовно виражаються системою словоформ.

1.3.2. З'ясування структури категорії потенційності. Опис взаємовідношень між функціями

У класі модальних відношень ситуації можливості та необхідності розглядають як оцінні ситуації, основою яких є семантика потенційності. Позиції вчених стосовно функцій можливості та необхідності в основному опираються на категорії модальної логіки. Причому будь-яке мовне явище можна вважати поясненим, коли вдалося збудувати його теоретичну, логічно несуперечливу модель. У даному разі моделювання категорії полягає у виділенні, насамперед, диференційних ознак його семантичної основи. На жаль, переважна більшість вчених жодних диференційно-семантичних ознак не виділяє. Як правило, граматисти вважають, що модальність необхідності, як і модальність можливості, за своїм значенням неоднорідна і відповідно до цього розмежовують алетичну і деонтичну можливість та необхідність. Алетична модальність подає такі властивості відношень між предметами предиката, які впливають із сутності самих предметів або пов'язані з об'єктивними потенціями реального світу. Деонтична — приписана або дозволена кимось [138:106; 60:115; 33:57]. Деякі дослідники додають сюди об'єктивну і суб'єктивну можливість та необхідність, маючи на увазі відношення змісту висловлення до дійсності або здатність суб'єкта до реалізації певної дії [17:34; 99:108; 143:31; 191:5]. Сюди ж відносять епістемічне, аксіологічне, ілокутивне значення [157:38; 224:93]. Дійсно, модальні значення можливості та необхідності як філософські категорії відображають

найбільш загальні відношення і зв'язки об'єктивної дійсності. Необхідність — це необхідний, закономірний характер зв'язку явищ. Можливість вказує на ті явища, які не існують в дійсності, а тільки припускаються і можуть бути виконані тільки за вказаних умов [88:5]. Звичайно, питання логічних і мовних модальних аспектів повинні розглядатися не ізольовано, а у взаємозв'язку. Але такі класифікації можливості та необхідності не містять чітких орієнтирів і не можуть бути визнані цілком задовільними.

З точки зору онтологічної сутності здійснює розподіл модальних значень можливості П. А. Еслон. Вона описує ознаку зумовленості можливості необхідними умовами і випадковими обставинами, а також зумовленість можливості повідомлюваного волею мовця. Отже, з одного боку, є спроба розмежування з модальною логікою, з іншого — перенесення семантики логічної модальності у сферу об'єктивної характеристики модальних відношень. Слушно здійснюється розподіл модальних значень можливості на об'єктивно-зумовлену, ситуативно-зумовлену, теоретичну і нереальну можливість [258:101-102]. ДСО у роботі вона не описує.

Розглядаючи лексико-граматичні поля можливості та необхідності, Є. Є. Корді розрізняє ситуативну можливість та необхідність, що приписується суб'єкту, ситуативно-оцінну можливість і необхідність — оцінка деякої події як можливої або необхідної, епістемічну можливість та необхідність, і робить спроби описати диференційно-семантичні ознаки кожного значення. Однак і тут ми не знаходимо повного опису ДСО, їх змісту, а отже, встановлення функцій можливості та необхідності. Крім того, її класифікація не вказує загальної природи значень.

На підставі безособових конструкцій з модальним предикатом С. Б. Матвеев встановлює, що відмінною рисою можливості є ширший діапазон значень. Вона виявляється у трьох варіантах: об'єктивній, епістемічній, ілокутивній модальності. Необхідність — лише у двох: епістемічній та ілокутивній. Причому ілокутивне значення є імплікацією епістемічного значення. Автор також зазначає, що модальність необхідності не має об'єктивного значення [143:31]. З цього

приводу існує протилежна думка, що необхідність і неможливість цілком відносяться до сфери об'єктивної модальності [117:244]. Гадаємо, необхідність і можливість є всі підстави відносити до розряду суб'єктивно-об'єктивних категорій, бо обидві позначають не відношення між уявленнями, а відношення мовця до цих відношень.

Серед досить незначної кількості виділених у літературі ДСО досить вдалий розподіл (на який далі ми будемо орієнтуватися) семантичних компонентів, які лежать в основі зони можливості і складають семантичну базу категоріальних ситуацій можливості, робить Є. І. Беляєва. Авторка розрізняє багатозначні модальні модифікатори і позначає їх семемами, як наприклад: 'зовнішня, актуальна, внутрішня' і т. д., але не дає їм визначення і не виділяє у функції.

Сформувавши достатній масив форм різних рівнів і провівши їх компонентний (семний) аналіз, ми дійшли висновку, що усі форми, які мали домінуючу сему 'здатність' належать до зони можливості, а сему 'потрібність' — до зони необхідності. При цьому сему 'здатність' і 'потрібність' є інтегральними семемами, оскільки 'здатність' охоплює всі функції можливості, а 'потрібність' — всі функції необхідності.

За допомогою використання експлікації ДСО відповідними дескрипторами було отримано масиви форм із спільним набором ДСО, за якими було проведено ідентифікацію і встановлення функцій потенційності.

Отже, в зоні можливості, використовуючи комбінаторику ДСО, можна виділити такі функції:

1. Власне можливість: 'об'єктивність', 'реальність'.
2. Альтернативна можливість: 'об'єктивність', 'реальність', 'вибір'.
3. Деонтична можливість: 'об'єктивність', 'зумовленість', 'нормативність'.
4. Імплікативна можливість: 'об'єктивність', 'зумовленість'.
5. Пермісивна можливість: 'об'єктивність', 'зумовленість', 'дозвіл'.
6. Абілітативна можливість: 'суб'єктивність', 'реальність'.
7. Епістемічна можливість: 'суб'єктивність', 'зумовленість', 'стохастичність'.
8. Алетична можливість: 'суб'єктивність', 'зумовленість'.

Як виявилось, до зони можливості належать вісім функцій. ДСО I рангу 'об'єктивність/ суб'єктивність' розгортаються за допомогою ДСО II рангу 'реальність', 'вибір', 'дозвіл', 'нормативність', 'зумовленість'.

Як було уже зазначено, більшість вчених розрізняє значення можливості та необхідності з логічного погляду. Логічна модальність — є спосіб розуміння судження про об'єкт, явище чи подію, а отже, це розуміння не виключає суб'єктивного чинника. А це означає, що реальність/ірреальність так само може бути суб'єктивна, як і суб'єктивні чинники об'єктивними [165:78]. Візьмемо це до уваги.

Основне членування семантичної структури зони можливості здійснюється за ознаками 'зовнішній/ внутрішній' або 'об'єктивний/ суб'єктивний'. Інші семантичні ознаки виявляються залежними від них і являють собою подальшу диференціацію зовнішньої або внутрішньої можливості або неможливості. У нашому розумінні зовнішня (об'єктивність) можливість означає, що суб'єкт здатний виконати дію незалежно від його точки зору; внутрішня (суб'єктивність) означає, що суб'єкт, з його точки зору, здатний виконати дію. В обох випадках мовець (суб'єкт мовлення) повідомляє про можливість того чи іншого факту, беручи за основу певні знання про об'єктивну дійсність. Є ситуації, в яких можливість визначається об'єктивним перебігом подій, а є ситуації, в яких можливість більш виразно пов'язана з тими чи іншими властивостями суб'єкта дії, його станом, наявними соціальними настановами. Експлікація ДСО дає всі підстави виділити в зоні можливості зовнішню (об'єктивну) можливість, при якій дія, зважаючи на деякі об'єктивноіснуючі умови, можлива. До цього класу можна віднести функції 1, 2, 3, 4, 5, які становлять собою набір ДСО: 'об'єктивність', 'реальність', 'вибір', 'зумовленість', 'нормативність'. Зовнішня можливість являє собою такий потенційний зв'язок між об'єктом та ознакою, існування якого зумовлене чинниками, що перебувають поза суб'єктом, наприклад, зовнішніми обставинами постійного або тимчасового характеру, соціальними законами, законами природи: *118-120 років — це ті реальні цифри, яких може досягти значна частина людей, звичайно ж за наявності сприятливих економічних*

чинників, за нормальної спадковості, екології (Політика і культура). За вмілого господарювання, якщо рибу підгодовувати, можна виловлювати по кілька тонн риби з гектара щороку (Україна). Особливим варіантом зовнішніх потенційних ситуацій є ситуації, які можна схарактеризувати ситуаціями „крайнього допустимого варіанту” [236:24]. Це ситуації, які належать функції альтернативності: *Ви можете поїхати у відпустку на своєму авто, полетіти літаком або вирушити поїздом*. Дія, що під кутом зору суб’єкта можлива лише за наявності певних умов, виявляється у варіанті імплікативної можливості: *Проблема безпечної життєдіяльності населення не може бути розглянута у відриві від інших — екологічного благополуччя та благоустрою населених пунктів (Урядовий кур’єр)*. Під деонтичною (або постулативною) [94:108] можливістю розуміється можливість, зумовлена а) службовими, юридичними, соціально-моральними нормами суспільства, які поширюються на сферу суб’єкта, бо він є належністю певного соціуму; б) волевиявленням мовця: *Ми не маємо права приймати бюджет на старій податковій базі (Голос України)*. Функція пермісивності обов’язковим джерелом дозволу має мовця, і обов’язковою умовою є віднесеність події до плану майбутнього.

Про внутрішню (суб’єктивну) можливість йдеться тоді, коли чинник, що зумовлює зв’язок суб’єкта і ознаки, знаходиться в самому суб’єкті і становить його внутрішні характеристики. Це функції 6, 7, 8. ‘Суб’єктивність’ означає, що суб’єкт, з його точки, зору здатний виконати дію. В агентивних висловлюваннях (з активним суб’єктом) такими чинниками є психічні або фізичні властивості, система поглядів та переконань, вміння та навички, риси характеру. Це абілітативна можливість: *Людмила — розумна жінка і цілком здатна викликати міліцію (А. Кокотюха)*. Від люті *Олеся не в змозі була вимовити й слова (розм.)*. У висловлюваннях, що не містять активного суб’єкта, детермінуючим чинником є властивості об’єкта дійсності, якому приписується можливість зв’язку з ознакою: *Нерозріджені ценотично-цілісні „мембрани” мають здатність повністю вловлювати мінерально-пестицидне, шумове й пилове забруднення з суміжних агроландшафтних систем (М. Й. Рутинський)*. Епістемічна можливість —

спроможність реалізації певної дії незалежно від уміння та бажань суб'єкта виникає тоді, коли в контексті об'єктом, від властивостей якого залежить настане чи не настане подія, є реальний світ (точніше його відображення в знаннях і думках мовця) [99:108-109]: *Він може загубити книги; Так можна захворіти; Тут можна впасти.*

Функція алетичної можливості може бути зумовлена як природженими, так і набутими властивостями суб'єкта. До останніх відносяться практичні навички та вміння, а також знання, набуті суб'єктом: *Віктор гарно співає; Вона не змогла гідно відповісти йому.*

Різкої грані між зовнішньою і внутрішньою можливістю не існує. Часто джерелом можливості є одночасно два чинники — зовнішні умови і внутрішній стан людини: *Я чую її. Але моя груднина пошкоджена, я не можу говорити, я ледве дихаю* [125:31]. Однак треба зауважити, що у вираженні того чи іншого семантичного варіанту потенційної ситуації досить значну роль відіграє контекст.

Таким чином, усю систему функцій можливості можна подати у вигляді таблиці. (Таблиця № 1).

Таблиця 1.

Система функцій можливості

Зона можливості							
об'єктивна					суб'єктивна		
Власне можливість	Альтернативна можливість	Деонтична можливість	Імплікативна можливість	Пермісивна можливість	Абілітативна можливість	Епістемічна можливість	Алетична можливість

У зоні необхідності нами виділено такі функції:

1. Власне необхідність: 'об'єктивність'.
2. Змушеність: 'об'єктивність', 'екстеріоризованість'.
3. Обов'язковість: 'об'єктивність', 'нормативність'.
4. Повинність: 'суб'єктивність', 'інтеріоризованість'.
5. Дезидеративність: 'суб'єктивність', 'нормативність'.

Експлікація ДСО необхідності дозволяє встановити, що ДСО I рангу для функцій необхідності є 'об'єктивність/ суб'єктивність'; ДСО II рангу: 'екстеріоризованість/ інтеріоризованість', 'нормативність'. Стосовно зони необхідності може йтися про: а) власне необхідність, при якій дію потрібно виконати незалежно від точки зору самого суб'єкта чи точки зору інших суб'єктів; б) зовнішньо-зумовлену необхідність, де дію потрібно виконати через певні зовнішні обставини або причини. Сюди належить функція змушеності з набором ДСО: 'об'єктивність', 'екстеріоризованість'; в) внутрішньо-зумовлену необхідність: суб'єктові потрібно виконати дію, у зв'язку з власними переконаннями — це функція повинності; г) соціально-зумовлену необхідність, що має місце як в об'єктивній, так суб'єктивній необхідності (залежно від детермінуючого чинника). До соціально-зумовленої необхідності належать функції обов'язковості та дезидеративності, хоча вони відрізняються одна від одної ДСО 'об'єктивність/ суб'єктивність'. Взагалі, необхідність вказує на те, що факт зумовлений певним джерелом, тому можна розрізнити ситуації, де джерелом є сам суб'єкт, тобто його бажання, намір, усвідомлення обов'язку (це функція дезидеративності), і ситуації, де джерело перебуває поза суб'єктом (функція обов'язковості). Тобто, існують ситуації, в яких не зовсім зрозуміло, чи потрібно вплинути ззовні, чи потрібне вольове зусилля самого суб'єкта дії. Все залежить від характеру ситуації, що описується в реченні. Для того, щоб відбулася ситуація необхідності, потрібні певні умови (внутрішні або зовнішні). Це стосується усіх функцій необхідності, крім функції власне необхідності, де будь-який детермінуючий чинник існує незалежно від суб'єкта і не контролюється ним.

Поняття повинності в мові є аналогом норми в логіці норм. Однак повного збігу цих понять немає [118:170]. Автори розбивають поле повинності на дві частини — недеонтичну, представлену аналітичним та епістемічним значеннями, та деонтичну, куди входять класи: обов'язок, потрібність, повинність. Обов'язок — це завжди етична прескрипція, якій підкоряються з внутрішніх переконань, не переслідуючи ніякої мети та не чекаючи винагороди [45:14-15]. Це означає, що деонтична модальність пов'язана з поняттям норми. Таким чином, до зони необхідності входять п'ять функцій. Їх можна зобразити у вигляді таблиці. (Таблиця № 2).

Таблиця 2.

Система функцій необхідності

Зона необхідності			
об'єктивна		суб'єктивна	
Власне необхідність	Змушеність (зовнішньо- зумовлена необхідність)	Обов'язковість (соціально- зумовлена необхідність)	Повинність (внутрішньо- зумовлена необхідність)
			Дезидеративність (соціально- зумовлена необхідність)

Висновки до першого розділу

1. Систематизування підходів дослідження модальності в українському мовознавстві дає підстави визнати, що функціонально-семантична модель є найбільш адекватним способом опису категорії потенційності. Функціонально-семантичний підхід ґрунтується на визначенні функціонального діапазону мовних одиниць, що виражають дане поле, дослідженні умов реалізації кожної із встановлених функцій.

2. Потенційність — це функціонально-семантична категорія, що відображає динаміку переходу від ірреальності до реальності, тобто оцінку мовцем способу

існування зв'язку між предикатними предметами, і об'єднує різнорівневі засоби вираження (лексико-граматичні, морфологічні, синтаксичні, інтонаційні).

3. Семантичною функцією категорії потенційності є вираження мовцем оцінки способу існування зв'язку між об'єктом дійсності та його ознакою. План змісту ФСК потенційності членується на семантичні функції на основі диференційно-семантичних ознак, що виокремилися у процесі аналізу семантики компонентів, які її складають. Це функція можливості та функція необхідності.

4. Домінуючою семантичною ознакою слід вважати ознаку, яка наявна в усіх без винятку конститuentaх ФСК потенційності і найповніше відбиває якісну специфіку даних функцій. Виходячи з аналізу мовних форм із загальним значенням потенційності, слід виділяти домінуючу ДСО функції можливості 'здатність/нездатність'; функції необхідності – 'потрібність', що чітко і послідовно виражаються системою словоформ. При цьому семи 'здатність/нездатність', 'потрібність' є інтегральними семами, бо 'здатність' охоплює всі функції можливості, а 'потрібність' всі функції необхідності. Позитивний член ДСО I рангу опозиції 'об'єктивність/суб'єктивність' розгортається за допомогою ДСО нижчого рангу 'реальність, зумовленість, вибір, дозвіл, нормативність'.

5. Семантична функція – це інтегрований стрижень, який об'єднує в систему різнорідні мовні елементи. За допомогою експлікації ДСО відповідними дескрипторами було проведено ідентифікацію і встановлення функцій потенційності. В зоні можливості виділено вісім функцій: власне можливість, альтернативна можливість, деонтична можливість, імплікативна можливість, пермісивна можливість, епістемічна можливість, алетична можливість. В зоні необхідності – п'ять функцій: власне необхідність, змушеність, обов'язковість, повинність, дезидеративність.

РОЗДІЛ 2

Система засобів вираження первинних функцій категорії потенційності

2.1. Функція можливості та її варіанти

2.1.1. Лексичні засоби вираження

Функція можливості в українській мові об'єднує різнорівневі засоби, що виражають уявлення мовця про такий зв'язок між суб'єктом предметної ситуації і його ознакою, при якому існує зумовленість ситуації детермінуючими чинниками (об'єктивними чи суб'єктивними), що допускають будь-який результат потенційної ситуації — її реалізацію чи нереалізацію.

Аналіз семантики і структури функції можливості доводить, що в українській мові можна виокремити три види засобів вираження можливості, що належать до різних рівнів: 1) лексико-синтаксичні — модальні дієслова (МД) і предикативи; 2) морфологічні — видо-часові форми в дійсному способі дієслова та видові форми в умовному; 3) синтаксичні — негативні інфінітивні конструкції. Але треба зауважити, що категорія потенційності — внутрішньосинтаксична категорія, яка головним чином виражається лексичними засобами.

В ситуації можливості виділяються компоненти, що є характерними для будь-якої потенційної ситуації: суб'єкт, об'єкт, підстава та засоби оцінки.

Суб'єктом потенційної оцінки є особа, що оцінює деяку предметну ситуацію з точки зору її можливості. Суб'єкт потенційної оцінки може збігатися з мовцем, тобто суб'єктом мовлення, який або а) висловлює свою власну оцінку ситуації: *Кінець березня можна справедливо назвати початком коли не стабільної, то принаймні досить прогнозованої ситуації на фінансовому ринку (Урядовий кур'єр),* або б) виражає колективну думку, носієм якої він є в конкретній мовленнєвій ситуації: *Батькова й материна молитва від біди рятує; Час за гроші не купиш.* Суб'єкт оцінки може не збігатися з мовцем, який передає лише чужу думку, оцінку іншої особи: *Фахівці впевнені, що світове співтовариство зможе врегулювати цю ситуацію (Урядовий кур'єр).*

Об'єктом оцінювання є потенційна ситуація, яка характеризується ознаками нефактичності та волюнтативності. В ній є суб'єкт потенційної ситуації, нефактична дія або стан, що може стати ознакою суб'єкта, та деяке вольове начало (носієм якого є суб'єкт волюнтативності), що забезпечує реалізацію зв'язку між суб'єктом потенційної ситуації, який є агенсом, здатним або таким, що має можливість здійснювати (здійснити) дію, про яку йдеться: *Космонавт уже з першого знайомства вразив нас дивовижною своєю здатністю миттєво впасти в сон. Міг це робити навіть на замовлення, просто, щоб розважити присутніх* (О. Гончар). *Кожен жебрак міг стати великим візиром, вчорашній раб — стати царським зятем* (П. Загребельний).

Суб'єкт потенційної ситуації може мати вербальне вираження в синтаксичній структурі висловлення, а може і не мати його. Спосіб вираження суб'єкта визначається синтаксичною структурою

Підставою оцінювання потенційної ситуації є об'єктивно наявні або суб'єктивно подані мовцем обставини, що детермінують можливість реалізації даної ситуації і впливають на характер цієї реалізації.

Специфіка ситуації можливості міститься у співвідношенні: суб'єкт потенційної ситуації найчастіше є і суб'єктом волюнтативності, від волі якого залежить реалізація потенційної ситуації [18:126].

Можливість може бути виражена дискретно і недискретно. В першому випадку можливість являє собою самостійне значення певної мовної одиниці, тоді як у другому випадку вона є „значенням або семантичним елементом (відтінком значення), пов'язаним з іншим значенням чи іншим не самостійним елементом у складі того чи іншого семантичного комплексу” [34:26].

Спеціалізованим засобом, що дискретно виражає відношення можливості, є лексичні одиниці у складі предиката, які на основі спільності вираженого ними значення, тотожності синтаксичної функції та моделі дистрибуції можна об'єднати в єдину групу модальних модифікаторів (ММ) [1:91]. Їх ще називають компонентними модальними словами, оскільки МД не вживаються самостійно, а тільки в складі присудка, як компонент складеного присудка, тобто,

компонуючись з іменем дії, вони утворюють синтаксичні або аналітичні форми способів, яких немає у мові [114:16]. Ця група являє собою однорідний лексико-граматичний клас модальних дієслів, до якого уналежнено і їх еквіваленти.

Критеріями об'єднання ММ у групу є:

- 1) загальність значення, що вони виражають (модальні відношення);
- 2) загальність синтаксичної функції в структурі складеного модального присудка;
- 3) схожість дистрибутивної моделі (обов'язкова постпозиція інфінітива).

Тобто це єдина семантична група зі складною системою взаємозв'язків між одиницями, що входять до її складу [244:42]

Українська мова має групу ММ можливості, що містять різні за своїми морфологічними характеристиками одиниці: МД *могти/не могли, вміти/не вміти, вдатися/не вдатися, годиться/не годиться, дозволити/не дозволити*; модальні предикативи: *можна/не можна; можливо/неможливо*; дієслівно-іменні сполучення слів з прикметниками: *бути здатним; бути спроможним*; сталі дієслівно-іменні сполуки: *бути в силах, мати змогу, мати можливість, дати змогу, мати силу, бути у змозі*; модальні предикативні прикметники: *здатний, спроможний, схильний, ладен*.

Потенційне значення, що міститься у вищеназваних розрядах реалізується тільки в синтаксичних відношеннях. При цьому ММ залишаються лексично неповнозначними, нездатними бути самостійними компонентами речень, що функціонують лише в ролі регулярних модифікаторів певних синтаксичних конструкцій [105:152]. ММ є словами релятивної семантики, словами, які не можуть самостійно виражати семантику і тому потребують інших слів для реалізації їх змісту. Крім того, з погляду реалізації семантики ММ є інформативно недостатніми словами, з погляду ж вираження змісту, вони є семантично обслуговуючими словами [108:13].

Оскільки потенційне значення передається через посередництво лексичного значення МД, що входять до складу складеного присудка, який є синтаксичною одиницею, то будемо вважати, що вони представляють лексико-синтаксичний

засіб вираження можливості. МД мають абсолютну сполучуваність з інфінітивом, тобто після них не може вживатися ніяка інша морфологічна форма, крім інфінітива. Саме інфінітив створює потенційні можливості для дієслів бути модальними і представляє собою разом з модальними компонентами семантичну і синтаксичну єдність [5:24].

Основа семантики мовної модальності складає сукупність значень способів. Однак мовна модальність в цілому не вичерпується цією сукупністю, оскільки включає в себе модуси, що не отримали статус останніх. Семантичне поле модальності ширше сукупності значень способів, в його план вираження входять не тільки морфологічні, але й лексичні, синтаксичні засоби [209:47]. МД, вживаючись в поєднанні з інфінітивом, виражають потенційність, але виражають її більш диференційовано, ніж способи, які в силу своєї абстрактності, загальності не можуть конкретно виражати різноманітні відтінки потенційності. У сполученні з інфінітивом МД піддаються процесу граматикалізації, як і всі дієслова-зв'язки, їх семантичний зміст перебудовується в граматичне вираження ознаки, що створюється предикативним членом.

Семантичним значенням МД є вираження не дії, а відношення до дії [182:106; 102:77; 82:43; 88:6]. Це пов'язано з тим, що МД виконують в реченні лише одну синтаксичну функцію — функцію першого члена складеного модального присудка. При цьому МД можуть по-різному функціонувати у зв'язку з комунікативною спрямованістю відношення, що вони виражають. Первинна функція МД — це відношення суб'єкта дії до дії, причому кожне значення має одне основне значення, на якому базуються можливі відтінки цього значення.

В українській мові ядром вираження можливості, де наявна уся повнота ознак даного явища, є розряд ММ, що передають граматичне значення можливості у складі синтаксичного комплексу присудка. Саме ММ є типовими формами, що найпоспідовніше і найактивніше репрезентують ідею можливості.

Домінанту функції можливості становить дієслово із значенням *могти* і його негативний корелят із значенням *не могли*, що відрізняється від усіх інших одиниць категорії широтою семантичного обсягу і здатністю виражати всі типові

ситуації та їх варіанти, а також частотою вживання у мові, що в декілька разів перевищує вживаність усіх інших одиниць категорії разом узятих.

Членування семантичної структури функції можливості здійснюється за здатністю, зумовленою внутрішніми ознаками, які передають зв'язок суб'єкта і ознаки та знаходяться в самому суб'єкті (що становить собою його внутрішню характеристику), та здатністю, зумовленою зовнішніми ознаками, що знаходяться поза суб'єктом (це зовнішні умови, обставини, правила, закони природи), які надають можливості динамічний характер.

Функція внутрішньої можливості виражається за допомогою ММ *могти/змогти+інфінітив ДВ чи НДВ*. Найчастіше ці поєднання мають загальне значення можливого зв'язку предикативної ознаки з суб'єктом, що залежить від внутрішніх якостей суб'єкта/об'єкта і вживаються як в особових, так і безособових конструкціях. Залежно від характеру детермінуючого чинника можна виділити ряд варіантів ситуацій внутрішньої абілітативної можливості: а) можливість, зумовлена фізичними властивостями суб'єкта: *Гнат зелений, як весняне поле, міг уже повертатися, міг спертися на лікоть* (У. Самчук). *Хоч Гаврило-Радомир був на чотири роки молодший за свого братовчедя й мав лише дванадцять років, уже тоді він міг позмагатися з будь-ким і силою, і вмінням володіти зброєю* (П. Загребельний). *Коли траплялося потанцювати — не марнував часу й міг легко пройтися навприсядки, як і кожний українець* (Ю. Яновський). — *В плече куснула куля, — обізвався червоноармієць, що, люто відстрілюючись, лежав в борозенці. — Бігти зможеш? — Зможу, товаришу командир* (М. Стельмах);

б) можливість, зумовлена психічними властивостями суб'єкта: *Ситника боялися всі, належали йому справи тайні і загрозливі, тільки Бурмака не виказував ні страху, ні пошани навіть до цього княжого боярина, йому однаково було на кого роззявляти свого ротяку, він міг зчинити колотнечу поміж найближчими Ярославовими людьми* (П. Загребельний). *Карпо сіпнувся пояснювати, що баба у нього відьма, хоч і в церкві з ним вінчана, коли їй попускати, може сказитися з великої люті* (Ю. Яновський); в) можливість, зумовлена світосприйняттям

суб'єкта: *Тільки відчутти може людина красу, і лише той, хто її відчував, може творити наново, тільки в тому є справжнє обдаровання* (П. Загребельний); г) можливість, зумовлена розумовими, інтелектуальними властивостями суб'єкта: *Сивоокові припав до вподоби Гієрон, грек із Кикладів, велетенський громоголосий чолов'яга, який годинами міг з пам'яті вичитувати писані колись дивні вірші про подорожі Одиссея-Улліса* (П. Загребельний); д) можливість, зумовлена рисами характеру суб'єкта: *Оксана ловила себе на думці, що не вірить Водолазові. Цей спец по наркотиках міг легко ошукати нещасну дівчину* (А. Кокотюха). *Тракторист міг залишити серед поля сівалку або й трактор, доярка без найменших докорів сумління взяти своїй корові те, що належало колгоспним* (Урядовий кур'єр).

На позначення епістемічної можливості вживаються модальні предикативні прикметники, що є граматичними еквівалентами МД і виражають подібно до МД модальну модифікацію дієслівного складеного присудка [53:69]: спроможний+інфінітив ДВ/НДВ: *В кожному випадку десь завше існує хтось, хто спроможний зарадити, лікар, професор, психоаналітик* (О. Забужко); спроможен+інфінітив ДВ/НДВ: *Є луки з буйволячих рогів, і їх теж мало хто спроможен зігнути* (П. Загребельний). На позначення абілітативної можливості: здатний+інфінітив ДВ/НДВ: *Верифікація здатна лише коректувати теорію через її окремі положення, отже – бути процедурою збереження теорії, а не її спростування* (В. Скотний); здатен+інфінітив ДВ/НДВ: *Понад затокою – рибальські селища та сосни де-не-де. Скупа природа, суворий край. Одначе і він, цей суворий, колись льодовиковий край, здатен народжувати поетів! Здатен дарувати улюбленицям муз ніжність, натхнення* (О. Гончар). Для художнього стилю характерне вживання владний+інфінітив ДВ/НДВ; здібний+інфінітив ДВ/НДВ; годен+інфінітив ДВ/НДВ; ладен+інфінітив ДВ/НДВ: *Чи смію ж я, покірняя раба І воєводи славного дружина, Такий бенкет блискучий зневажать? А що сумна – то не моя провина, І серцю я не владна наказать...* (І. Кочерга). *Горда його (Андрієва) душа не здібна була того навіть припустити* (І. Багрянний). *– Я вже корови кулаком не годна видоїти – половина молока зостається*

(М. Стельмах). *Онде по всьому граду колісниці стоять металеві, та ніхто не ладен їх урухомити* (О. Ірванець). При цьому дані засоби вказують на фізичну спроможність або розумову здатність суб'єкта. Якщо мова йде про здатність, передбачається, що вона належить комусь, хто може (здатен) виконати певну дію за умови інтенції до цієї дії, тобто інфінітив називає контрольовану дію, реалізація якої залежить від волі суб'єкта. Якщо йдеться про спроможність, припускається, що вона детермінована специфікою світосприйняття мовця. Суб'єкт у такому випадку позбавлений модальної кваліфікації, оцінці підлягає вся ситуація в цілому [143:28]. При цьому інфінітив виражає неконтрольовану дію.

Спеціалізованим засобом вираження власне можливості є сталі дієслівно-іменні сполуки: мати можливість+інфінітив ДВ/НДВ: *Чоловічим духом тут ніколи не пахло. Значить мама має можливість заробляти* (А. Кокотюха); здатність+інфінітив ДВ/НДВ: *Краще бути народним цілителем, в якого унікальне інформаційне поле, здатність акумулювати і передавати потоки космічної енергії* (Голос України); мати здатність+інфінітив ДВ/НДВ: *Саме така вода має неабияку здатність „запам'ятовувати” та випромінювати слабо енергетичні впливи, що й використовується в біоенерго-інформаційній медицині* (Урядовий кур'єр); А також дієслівно-іменні сполуки з короткими прикметниками, що передбачають активну роль суб'єкта стосовно ознаки, здатність набувати її або втрачати, різною мірою володіти нею. Предикативні модальні прикметники відрізняються від МД відсутністю морфем на позначення дієслівних категорій часу і способу, у зв'язку з чим вони потребують дієслова-зв'язки *бути*, яка є синтаксичною аналітичною морфемою, спеціалізованим аналітичним засобом вираження граматичної дієслівності [53:69]. Дієслово-зв'язка може стояти у препозиції і постпозиції до модального прикметника, а також виступати у формі минулого або майбутнього часу, або мати нульову форму вираження, якщо дія відбувається в теперішньому часі. Бути здатним+інфінітив ДВ/НДВ: *Оксана воліла ходити пішечки... Під настрій вона здатна була пройти пів-Києва на своїх двох* (А. Кокотюха); бути спроможним+інфінітив ДВ/НДВ: *Провідна фортеця*

Західної Русі спроможна була повністю забезпечити себе всім необхідним (Урядовий кур'єр).

Помічено, що абілітативна функція (здатність) виражається тільки за допомогою особових форм. Епістемічна (спроможність) виражається без обмежень за допомогою як особових, так і безособових речень.

На позначення епістемічної можливості вживаються також дієслівні сполуки *вдатися/вдаватися+інфінітив ДВ/НДВ*. Хоч їх вживання дещо й обмежене. *Він чув усі струмки в заростях і бачив кожне дерево зокрема, і всі дерева разом. Але він міг і не таке — йому вдалося чути і кожен листок на кожному дереві, і як лускають бруньки, і як дихає мох* (Ю. Андрухович). *Аллі вдалося закохати його в себе остаточно і безповоротно, а головне обережно* (А. Кокотюха).

Семантика висловлювань з такими модифікаторами відповідає семантиці висловлень з *ММ могли*.

Отже, дискретне вираження внутрішньої можливості зумовлює показ можливості суб'єкта здійснювати певні дії як його постійні властивості, його якісну характеристику. Залежно від типу відношення суб'єкта (а також об'єкта) і ознаки розрізняють два різновиди цього варіанта значення можливості. Як бачимо, широко представлений а) активно-якісний різновид, який відображає здатність самого суб'єкта виконувати дію, що виступає його характерною ознакою. — *Переклади йому, — зажадав він від Роми, — що я можу випити пляшку горілки сам!* (Ю. Андрухович). *Сорбенти мають виражену здатність сорбувати кольорові метали і залізо* (М. А. Андрейчин); б) пасивно-якісний різновид, що відбиває таку характерну властивість суб'єкта, яка дозволяє піддавати його певній дії: *Тут же недалеко лежав Геннер, і з ним можна було вести цікаві дискусії* (І. Багрянний).

Можливість здійснити дію може бути подано як актуальний стан суб'єкта. Актуальність ситуації можливості підкреслюють обставини *зараз, в цю хвилину, вже, ще, більше: В цю хвилину тільки одна людина в державі могла помилувати його* (Ю. Яновський). *Велике, на всю віконну раму, обличчя по той бік їхньої*

кімнати на мить зробилося маскою болю. Виявляється, він ще міг це відчутти (Ю. Андрухович).

Можливість здійснення дії, вираженої інфінітивом, виступає як властивість, що проявляється час від часу. Залежно від характеру суб'єкта дії виділяють два варіанти: а) з конкретним одиничним суб'єктом: *Наглядачі його (Андрія) не згнали, і він міг лежати, порушуючи тюремну дисципліну...* (І. Багрянний); б) з узагальненим суб'єктом; деяка властивість представлена як належність цілого класу осіб або предметів: *Дружина, мати трьох дітей, католичка, завдяки своєму розумові, освіті, таланту змогла піднятися до рівня лідера представницької європейської організації, до голосу якої дослухаються всі на нашому континенті (Урядовий кур'єр).*

Можливість, зумовлена внутрішніми якостями суб'єкта може бути реалізованою або нереалізованою. Форми ДВ вживаються, як правило, у часовому контексті минулого і позначають не потенційний, а радше реалізований зв'язок між суб'єктом і ознакою. *Він (Христос) іде, з ним — одинадцять друзів-учнів, що до них Юда ще не присєднався, щоб продати Того, хто зміг так уплинути на душі (В. Сосюра).* Форми НДВ у плані минулого передають можливість або як реалізовану: *Очамимря ввійшла у воду і відчула, що вже не мусить пливти. Вона могла спокійно йти по дну, тримаючи голову над водою (О. Ірванець),* або як нереалізовану: *Волю могло дати саме тільки мистецтво, але й тут заковували його в залізні регули обмежень (П. Загребельний).*

Наявність у складі ММ частки *б (би)* свідчить про те, що ситуація можливості уявляється як гіпотетична, коли здатність здійснити дію залежить від умов, яких не існує в даний момент: *Якщо б ви мене спитали, навіщо мені здалася ця діаграма, я все одно не зміг би пояснити (Брати Капранови).* Однак, якби йому захотілося не найкоротшого, а таки найдовшого шляху, то він міг би від самого початку пуститися на північ і перетнути Польщу (Ю. Андрухович). Іншими словами, у подібних висловлюваннях виражається ситуація: „ можливість мала б місце в тому випадку, якби попередньо були виконані деякі умови.”

Внутрішня алетична можливість може бути зумовлена як природженими, так і набутими властивостями суб'єкта. Тобто існують ситуації, коли навички суб'єкта є не фізичними його якостями, а результатом набутого з роками вміння, а також знання. Певним чином ці навички і вміння залежать від волі самого суб'єкта, він може їх удосконалювати, але може їх втрачати. Для вираження цього типу можливості в українській мові поруч із ММ моги вживається ММ вміти/зуміти+інфінітив ДВ/НДВ: *За цих складних обставин Валя був дуже розсудливий, зовсім не плакав, ще й заспокоював Фелікса, який удався гарячий, імпульсивний і не вмів себе стримувати (Ю. Яновський). Неспроможні знайти воду, вмирати від ран, від спеки, від диких звірів, бо були безсиліші за малих дітей і не вміли захиститися навіть від бродячого пса (П. Загребельний).*

Зовнішня можливість являє собою зв'язок між суб'єктом і ознакою, зумовлений зовнішніми обставинами несоціального характеру: ситуацією, об'єктивними законами розвитку. Таку можливість можна назвати ситуативно-зумовленою. В стверджувальних реченнях виражається можливість здійснення дії, позначеної інфінітивом через зовнішні причини, об'єктивні умови, відсутність перешкод, що роблять дію можливою. Висловлювання з інфінітивом ДВ при ММ позначають: а) потенційну можливість здійснити певну конкретну дію: *У будь-який час селяни можуть отримати кваліфіковану медичну допомогу — на заздність нам, городянам (Урядовий кур'єр). Сьогодні у відділенні зв'язку можна придбати у роздріб періодичні видання, листівки, конверти (Урядовий кур'єр);* б) можливість досягнення результату: *Накопичення токсичних елементів в організмі людини може призвести до тяжких розладів здоров'я (В. О. Шумлянська). Лише завдяки міцному ланцюжкові „сім'я, держава, суспільство” можна розв'язати соціальні проблеми підростаючого покоління (Урядовий кур'єр).*

Висловлювання з інфінітивом НДВ співвідносяться з трьома типами ситуації можливості: а) можливість дії, що має повторювальний характер: *Можна виготовляти меблі, на які завжди попит (Урядовий кур'єр). Мінливість геосистем оцінюється за глибиною змін окремих компонентів. Ці зміни можуть*

бути зворотними і незворотними, прогресивними і регресивними (В.А. Барановський); б) можливість початку дії і її продовження: *Вони (вчені) з'ясували, що серце свині можна успішно пересаджувати людині* (Урядовий кур'єр); в) можливість розвитку дії після того, як вона уже почалася: *І хоч державні прапори армій учасниць були спущені в день офіційного закриття спільних навчань, завершальним акордом все ж можна вважати наступний день: в неділю військові підрозділи взяли участь у великих спортивних змаганнях* (Урядовий кур'єр).

В заперечних реченнях заперечується можливість здійснення дії у зв'язку з певними зовнішніми причинами, тими або іншими обставинами: *Втрачене значення тих чи інших понять уже неможливо відновити в рамках іншої системи цінностей, де вони набувають іншого, нового змісту* (П. Я. Макутон). — *Тікаймо звідси! — Що ти говориш, Машо! Куди? — Куди завгодно... — Це неможливо, Машо. В мене сім'я, в тебе чоловік десь...* (О. Гончар).

Особливим різновидом зовнішньої недеонтичної можливості є ситуація, яка відображає такий потенційний зв'язок предикатних предметів, що зумовлений об'єктивними законами буття, постійним станом речей. Такі висловлювання, як правило, носять узагальнений характер, містять абстрактні іменники: *Але судьба людська така, — життя од куль не може стати, ні од гармат, ні од штика!* (В. Сосюра).

Конструкції односкладного типу з продуктивною формою інфінітива формує головний член речення, утворений аналітичною сполукою ММ+інфінітив. Основне лексичне значення несе інфінітив, тоді як модальні предикативи модифікують лексичне значення інфінітива. Оскільки ММ не передають дієслівних граматичних категорій, то до аналітичного головного члена односкладних конструкцій може приєднуватись аналітична синтаксична дієслівна зв'язка-морфема *було, буде або бути* [56:127]: *А що в тих паперах понаписувано — тепер навіть не цікаво й зовсім не важно. Там може бути понаписувано все, що завгодно, але те вже немає ніякого значення* (І. Багрянний).

Спеціалізованою формою вираження об'єктивної можливості є ускладнені формально і семантично дієслівно-іменні сполуки: *дати можливість+інфінітив ДВ/НДВ*. Найчастіше такі сполуки належать сфері вживання теперішнього часу, тому що ніби концентрують оцінку здійснення тих чи інших дій в рамках одного часового плану — плану теперішнього. *Морфологічне дослідження крові дає можливість встановити не тільки зміни, що відбуваються в органах кровотворення, але є також допоміжним матеріалом при вивченні змін в інших системах* (С. А. Олійник). *Ці ціннісні критерії і є той „Бог” в людині, „Боголюдина”, про яку писав Бердяєв. Лише ця парадигма дозволяє нам жити у відповідності з смисложиттєвими цінностями. Вона дає можливість усвідомити смисл власного існування* (П. Я. Макутон).

В конструкціях з особовим модальним предикативом *могти*, наявність об'єктивних умов експлікується контекстом. Без підтримки контексту дана функція передається модальним предикативом *можна*. Предикатив *можна* входить до складу ядра, але не може бути кваліфікований як домінанта, оскільки семантичний обсяг *можна* вужчий ніж семантичний обсяг *могти*, а також через синтаксичну природу *можна*. Семантика цього модифікатора передбачає лише ситуації зовнішньої можливості. Предикатив *можна* має загальне значення можливості здійснення дії і входить до категорії безособово-предикативних слів, отже, вживається в безособових конструкціях. Безособові речення, згідно з їх формальною будовою, виражають модальну оцінку всього пропозиційного змісту, а не його частини. Вживання модального предикатива *можна* передбачає такі різновиди: 1) сполучення з інфінітивом: *Хронічні розлади живлення можна розглядати як неспецифічну реакцію дитини раннього віку на вплив несприятливих факторів зовнішнього чи внутрішнього середовища* (О. Є. Федорців); 2) сполучення з пасивним дієсловом: *За допомогою контролю чакр можна навчитися генерувати п'ять видів енергій* (А. Л. Васильчук); 3) ускладнюється зв'язкою *бути*: *Темпи малої приватизації донедавна аж ніяк не можна було назвати успішними* (Урядовий кур'єр). — *Червоні простого мужика*

не чіпають, — підвів очі на збиту косу, і не можна було розібрати, чи глузує він, чи підбадьорює (М. Стельмах).

Безособовий предикатив *можна* вказує на наявність сприятливих обставин або відсутність будь-яких перешкод для виконання дії. Він вживається в двох функціях: у функції імплікативної можливості, тобто „можливо”; „є можливість”, і у функції „дозвіл”: *Людина може мати безліч імен. То й що? А цінність її хіба в іменах? Ділами тільки можна возвеличити себе або ж зганьбити (П. Загребельний). З його (конвоїра) вигляду можна було зрозуміти, що він, бідолашний, не може знайти якусь жертву на „Р” (І. Багрянний).* В цих реченнях чинником, який визначає можливість предикативної ознаки, є думка мовця про світ, а можливість є формою вираження емпіричного досвіду.

Функція зовнішньої можливості може бути виражена предикативом *можливо*. Вживається зрідка в реченнях, де вказується умова виконання дії і обов’язково уточнюється за допомогою обмежувально-видільних часток *тільки, лише*: *Боротися з монополістами можливо лише за умови, коли конкуренти діятимуть у чітко окресленому державою правовому полі (Урядовий кур’єр). Загальмувати поширення СНІДУ — це непроста і нелегка справа. Це можливо тільки за умови об’єднання зусиль державних і політичних діячів, медиків, працівників освіти (Урядовий кур’єр).*

Через те що можливість передбачає передачу потенційної дії, вираженої в реченні, денотатом значення в об’єктивній дійсності є можливість (потенційність дії). Будь-яка потенційна ситуація припускає вибір одного варіанта із певної кількості можливих. Виникає функція альтернативної можливості. Ситуація вибору є перспективно орієнтованою. Те, що мислиться в даний момент як можливе, за сприятливого збігу обставин стає дійсністю. Те, що пропонується як альтернативні варіанти для вибору, може стати частиною реальної дійсності: *За певних обставин його (житло) можна продати, закласти або розпорядитися ще якимось чином (Голос України). Валентину Іванівну Ванян можна представити коротко — народна цілителька, ясновидиця, мати, дружина і просто приваблива молода жінка. А можна про неї розповідати годинами (Урядовий кур’єр).*

Зовнішня деонтична можливість являє собою функцію можливості, яка зумовлена зовнішніми чинниками соціального характеру. Засобами, що дискретно виражають це відношення можливості є дієслівно-іменні сполуки з іменниками *право, змога*. Ці іменники означають стан, можливість діяти або діяти певним чином і вживаються з дієсловами *мати, дати* у препозиції та інфінітивом ДВ/НДВ у постпозиції: *мати право+інфінітив ДВ/НДВ; дати право+інфінітив ДВ/НДВ; мати змогу+інфінітив ДВ/НДВ; дати змогу+інфінітив ДВ/НДВ; вправі+інфінітив ДВ/НДВ*. При наявності інфінітива НДВ висловлювання означає ситуацію можливості, що має регулярний характер: *Ти вважаєш, що вправі вирішувати все сам* (розм.) Інфінітив ДВ представляє ситуацію як одиничну, але яка є конкретним виявленням загального стану справ: *Інженер був його підлеглим, не виконати наказу не мав права і ввімкнув світло* (М. Соколян).

Залежно від детермінуючої ситуації можна виділити такі ситуації деонтичної можливості:

а) можливість, зумовлена нормами даного суспільства, якими є службові, посадові інструкції, моральні та етичні принципи, правила поведінки, правила гри;

б) можливість, зумовлена волевиявленням мовця.

Варіант (а) реалізується в тих випадках, коли можливість предикативної ознаки може бути наслідком наявності у суб'єкта права на здійснення дії в силу своєї належності до певної категорії осіб, положенням в колективі, в сім'ї, літами: *Суддя Дубровський дав мені декрет, я знайшла алмаз, я маю право вимагати, щоб мені дали змогу показати його судові!* (І. Кочерга). *Михайло Михайлович, як керівник, має змогу виставити її (перекладачку) за живий взірць* (О. Гончар). *Без постанови ми маємо право затримати вас на три години* (А. Кокотюха). Суб'єктом потенційної дії може бути будь-яка особа, в тому числі й мовець. Але можливий і узагальнений суб'єкт.

Детермінуючим чинником, що зумовлює можливість чи неможливість позначуваної ситуації, може слугувати посадова або інша інструкція, правила внутрішнього розпорядку. Засобом вираження тут виступають дієслівно-іменні

сполуки *не мати права+інфінітив ДВ/НДВ; не дати права+інфінітив ДВ/НДВ: Князь не має права набувати земельні угіддя й будь-яку нерухомість ані собі, ані жоні, ані дружині* (П. Загребельний). *Ніхто, навіть Президент держави, не має права втручатись у діяльність суду* (Урядовий кур'єр). *Обмежена кількість учасників цього експерименту не дає права говорити про глобальний всеукраїнський успіх* (Голос України).

Оскільки право можна надавати/давати, а також право може надаватися, то суб'єкт втрачає активну позицію, надаючи її об'єкту/суб'єкту, що виконує його роль [190:12]: *Гроші, викладені ним за добу в цих апартаментах, давали право наказувати* (А. Кокотюха). *Війна дає змогу багато дечого зрозуміти про життя і смерть, бо поодинчі долі звичайно ніколи нічого не навчають* (О. Забужко).

Варіант (б) трапляється у випадках комунікації, коли ситуація можливості зумовлена волевиявленням мовця. Даний варіант значення деонтичної можливості виражається у висловлюваннях з модифікаторами *могти, можна*, що функціонують в комунікативно-прагматичних ситуаціях дозволу, прохання, поради, пропозиції (див. розділ 3).

В юридичних документах (зокрема в Кодексах України) право суб'єкта на можливість вибору спостерігається у висловлюваннях з ММ *мати право*. Семантичне навантаження слова *право* — це зумовлена певними обставинами підстава, здатність, можливість робити, чинити що-небудь. користуватися чим-небудь; це офіційний дозвіл, допуск до виконання обов'язків. Вживається препозитивне діслово *мати+іменник право+постпозитивний інфінітив* на зразок: *має право звернутися; має право набувати; має право вимагати; має право розпоряджатися* і т. д., що означає виконання дії, вираженої інфінітивом, реалізацію можливості, стану, що є результатом властивості, вираженої іменником *право*. *Учасники господарського товариства мають право вийти (здійснити, одержувати)...*(ЦКУ, ст. 116). *Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого права інтелектуальної власності* (ЦКУ, ст.432). *Особа, яка приступила до виконання завдання, має право вимагати відшкодування збитків, завданих їй у зв'язку із зміною завдання* (ЦКУ, ст. 1147). Використання

пасивних форм пов'язане з потребою абстрактніше, узагальненіше передати семантику можливості: *При виконанні службових обов'язків окремим категоріям посадових осіб митної служби України...надається право зберігати, носити вогнепальну зброю (МКУ, ст. 426). Центральній митній лабораторії, митним лабораторіям надається право на здійснення експертної діяльності у межах питань, що належать компетенції митної служби (МКУ, ст. 18)*

Наявність заперечення в семантичній структурі висловлення з модальними модифікаторами можливості призводить до зміни модального змісту висловлення. При цьому виникає чотири типи ситуацій [1:91]: неможливості, заперечної можливості, подвійного заперечення можливості, заперечення неможливості. У висловлюваннях, що вказують на неможливість, запереченню підпадає сама можливість реалізації даної ситуації.

Модальне значення неможливості в українській мові репрезентують заперечні частки *не, ні, ані*, які змінюють модальний зміст висловлення. Неможливість регулярно виражається особовим дієсловом *могти ДВ/НДВ* із заперечною часткою *не*, що стоїть у позиції перед ММ: *Жоден суб'єкт господарської діяльності не зможе працювати ефективно, коли загальна сума сплачуваних податків іноді перевищує... сто відсотків (Урядовий кур'єр). Він (Крижанівський Стьопа), лаючи Сосюра, не став понад „шаблонів мур”, бо Байрон в гуркоті доріг, за вуха витягти не міг того, хто в твань угруз по вуха... (В. Сосюра). Не можуть шведські багнети Зломить народного бійця (В. Сосюра).* Такі конструкції мають значення „була спроба здійснення дії, але завершилася безрезультатно”. На неможливість зв'язку предикативної ознаки з суб'єктом вказує вживання у препозиції перед ММ власне модальної частки *навряд чи*, що надає висловлюванню певного емоційно-оцінного забарвлення. Це може бути як сумнів у вірогідності повідомлення, так і впевненість у його правдивості, важливості: *Якщо квитанція буде невірно заповнена, ви навряд чи зможете щось довести (Урядовий кур'єр). Хоч цінності й виникають у зв'язку з потребами та інтересами, але навряд чи їх можна вважати породженням останніх (П. Я. Макутон).*

Неможливість реалізації дії в момент мовлення або в деякий конкретний момент в минулому передається формою *не може бути+іменна частина*: *Макроекономічна стабілізація і особливо приборкання інфляції не може бути тривалою без суттєвих змін її змісту* (Голос України). *Артур Пена не міг бути мавпою за роком народження, але часом бував по житті* (Ю. Андрухович). *Трускавецька вода „Юзя”, незважаючи на майже однаковий з „Нафтусею” хімічний склад, не може бути віднесена до родини останньої* (Урядовий кур'єр). У конструкціях такого типу неможливість зв'язку предикативної ознаки з суб'єктом, конкретним або узагальненим, залежить від внутрішніх або зовнішніх чинників. *Відомо, що селезінка містить якийсь кардіотонічний чинник; таким чином, не можна виключити наявність кардіотонічних властивостей у спленозиду* (С. А. Олійник).

Як опорні лексеми для вираження неможливості виступають модальні предикативні прикметники та дієслова із заперечною часткою *не*: нездатний (не здатен)+інфінітив ДВ/НДВ: *Істина може вплинути на людину, але не здатна проникнути в найглибші підвалини її єства* (О. В. Марченко), а також одиничний предикативний прикметник нездатний: *Так... рицарська у нього надто честь, Нездатний він на змову і на лесть* (І. Кочерга); неспроможний (неспроможен)+інфінітив ДВ/НДВ: *При гіпофункції маніпури людина не відчуває себе підготовленою до вирішення життєвих проблем і нових вимог життя. У таких ситуаціях вона займає пасивну позицію, не спроможна визначити напрямок своїх зусиль і сконцентруватися на вирішенні проблеми* (А. Л. Васильчук). *Природні органи детоксикації у даного контингента хворих неспроможні повноцінно вилучати токсичні метаболіти* (О. Є. Федорців); *не вдасться+інфінітив ДВ/НДВ: Звичайно, створити міф власними силами в лабораторних умовах вам не вдасться* (М. Соколян). — *А-а, це ти навмисне хористів церковних накликав, щоб мене співом оцим та ладаном знов отруїти. Так не вдасться тобі це зробити* (М. Куліш); *не дозволяти+інфінітив ДВ/НДВ (має відтінок заборони): Швидкість падіння досягла 200 м за секунду, і технічні характеристики наших радарів не дозволяють цього фіксувати* (Урядовий

кур'єр); не доводиться+інфінітивДВ/НДВ: *Поки не будуть погашені борги перед бюджетною сферою по виплатах заробітної плати, пенсій і стипендій, сподіватися на нормальне фінансування не доводиться* (Урядовий кур'єр); не здібний+зв'язка бути+інфінітивДВ/НДВ: *Горда його (Андрієва) душа не здібна була того навіть припустити* (І. Багрянний); не годний (не годен)+інфінітивДВ/НДВ: *Ранок середі почався для Савицького пізно, з жахливого похмілля. Він навіть не годен був ворушити язиком...* (А. Кокотюха). *Ні знятися він не годен, Ні взяти її за дружину: Він небесен, вона ж земна...* (І. Драч).

Функціональне значення неможливості може передаватися синонімічними книжними сполуками типу *не вважає за можливе, немає можливості: Нині проводити їх (закони) немає жодної можливості — бракує фінансів* (Урядовий кур'єр).

Функція неможливості, крім спеціалізованих лексико-синтаксичних засобів, передається й іншими МД (особовими та безособовими), предикативами, іменниками, стійкими сполученнями у поєднанні з інфінітивом ДВ/НДВ: не сміти+інфінітив ДВ/НДВ: *Вони (сусіди) не сміли ані слова сказати, ані кивнути, ані рукою махнути, лише дивилися широко витріщеними очима (на політичного в'язня Андрія)* (І. Багрянний); не вдатися+інфінітив ДВ/НДВ: *Я поспішав зануритися в воду, але зрадливий океан довго лишався мілким, нижче коліна, тому пірнути не вдавалося* (Брати Капранови); не під силу (не в силі)+інфінітивДВ/НДВ: *Без підтримки світового співтовариства самій Україні розв'язати цю низку проблем не під силу* (Урядовий кур'єр). *Хто продав його. Це питання стоїть нерозгадане, і Андрій не в силі на нього відповісти* (І. Багрянний); не в змозі+інфінітив ДВ/НДВ: *— Ми розуміємо, що держава перебуває у скрутному становищі і не в змозі виділити для ведення будівництва передбачені фінансові ресурси* (Урядовий кур'єр); не так легко+інфінітив ДВ/НДВ: *На жаль, цю проблему не так легко розв'язати, надто коли ти сама в чужій країні й чужому місті...* (О. Забужко); важко+інфінітив ДВ/НДВ: *Важко визначити реальний збіг обставин, що привели до катастрофи* (Урядовий кур'єр); не наважитися+інфінітив ДВ/НДВ: *До неї (Марти) як до дочки прив'язалася*

Варчукова Горпина, та й Сафрон, хоч і косував на Марту, одначе вигнати з двору не наважувався: не ті часи (М. Стельмах); *унеможливити: За умови впровадження даного пристрою унеможливорюється практика необлікованого споживання газу підприємствами промисловості* (Урядовий кур'єр); *не мати* (не маючи) *змоги+інфінітив ДВ/НДВ: Держава поки що не має змоги розв'язати проблему у зв'язку з низькою платоспроможністю населення й нестачею коштів на соціальний захист* (Урядовий кур'єр).

У висловлюваннях із значенням заперечення можливості негачія відноситься до предикативної ознаки. Стверджується можливість нездійснення дії, що виражена інфінітивом, або ж передається значення дозволу не виконувати дію, що передається інфінітивом: *Дурний професор злякався звичайнісінького виклику в гестапо, де його щось там спитають і випустять, щоправда можуть і не випустити* (П. Загребельний). *Виходячи з реалій сьогоденної процедури прийняття законів, в'язень може так і не дочекатися цього бажаного для нього гуманного акту* (Урядовий кур'єр). У прикладах мається на увазі конкретний суб'єкт. При цьому дієслівна форма минулого часу у поєднанні з часткою *не* констатує заперечення можливості до моменту мовлення; форма теперішнього — заперечення дії в момент мовлення; форма майбутнього часу констатує заперечення можливості дії в майбутньому та заперечення наявності результату в теперішньому.

При подвійному запереченні, заперечення нейтралізується і речення набуває стверджувального змісту: *Не можна не погодитися із констатацією, що наука була й залишається домінуючою характеристикою освіти* (В. Скотний).

У висловлюваннях із значенням заперечення неможливості заперечна частка перебуває в препозиції до ММ неможливості *неможливо*, бо передує дієслову *могти* з наступним інфінітивом, що заперечується: *Робити, і не бачити зробленого, складно, але не неможливо (=складно, але можливо)*. Стверджувана шляхом заперечення можливість в таких висловлюваннях протиставляється неможливості, в результаті чого висловлення стає більш експресивним у

порівнянні з тими висловлюваннями, в яких просто констатується можливість/неможливість дії.

Отже, лексичним засобом вираження можливості є розряд ММ, що передають граматичне відношення можливості у складі синтаксичного комплексу присудка і представляють собою спеціалізовані засоби, які експліцитно та дискретно передають відношення можливості.

2.1.2. Морфологічні засоби вираження

2.1.2.1. Форми теперішнього-майбутнього ДВ

Зовнішня можливість може мати недискретне вираження без участі ММ за допомогою видо-часових форм, категоріальне значення яких поєднується з модальним значенням можливості. Серед недискретних засобів вияву значення зовнішньої можливості особливе місце посідають форми теперішнього-майбутнього ДВ (особливо при вираженні значень абстрактного теперішнього). На основі взаємодії виду і часу форми теперішнього-майбутнього мають багатий модальний потенціал, що виявляється і там, де йдеться про дію, віднесену до майбутнього, і там, де форма ДВ набуває позачасового характеру [189:88]. Доконаний вид у часовому плані теперішнього імплікує ознаку майбутнього в якості можливості, оскільки можливість в теперішньому виражає передумови майбутнього в плані теперішнього [249:112]. Одним з найбільш поширених значень теп/майб ДВ є значення неможливості здійснення дії, що виражається за допомогою заперечення. Ці форми не тільки відрізняються ясністю певних модальних відтінків, але й переважним, частим вживанням в ролі засобів вираження можливості у порівнянні з формами майбутнього часу ДВ без заперечення. Перевага потенційних функцій форм теп/майб часу ДВ із запереченням є факт „мовний” [166:192]; форми теп/майб ДВ із запереченням як засіб вираження потенційних значень є найбільш причетними до потенційності. У таких висловлюваннях при запереченні розрізняють: а) потенційне значення наочно-зразкового типу вживання ДВ (ступінь абстрактності дії зумовлений

контекстом), коли виділяється один з постійно можливих проявів деякої дії, представленої як гранично обмежений цілісний факт, тобто дія представлена ніби на наочному прикладі одного із актів здійснення — одного конкретного факту [38:115]. У формах дієслів цього типу виражається неможливість дії в силу об'єктивних умов, що суперечать її реалізації. Заперечення можливості дії в майбутньому в той же час підкреслює відсутність результату її в теперішньому. Коли заперечується очікуваний результат, форма майбутнього звернена до теперішнього. Є думка, що в теперішньому немає можливості чи здатності здійснити дію. При такому відтінку потенційності дії, при модальному підкресленні мислимості або немислимості результату, форма майбутнього часу (зазвичай із запереченням) поширюється і на теперішній час [51:467]; б) потенційне значення висловлювань на основі часової локалізованості дії, що сприймається в широкому плані теперішнього. Конкретність дії у варіанті (а) визначається як уявна, що сприймається на тлі „наочності епізоду”. Відтінок образної конкретності поєднується з певним відтінком потенційності (неможливості, здатності). У варіанті (б) конкретність не сигналізується контекстом, а являє собою поєднання елемента „конкретний факт” (зазвичай у наочно-зразковій модифікації) і модального елемента потенційності. До моменту мовлення відноситься не сама дія, а та чи інша ознака дії (неможливість, відсутність готовності до дії, намір). Контекст допускає віднесеність даних потенційних відтінків дії не тільки до моменту мовлення, але й до інших елементів широкого плану теперішнього, що ведуть до теперішнього неактуального. Підсилювачами потенційних відтінків неможливості, відсутності готовності є прислівникові сполуки „ні як не”, „все ще не”, „все ні як не” [112:72-73].

Співвідношення дій всередині епізоду, що передає повторюваність, звичність ситуації, може бути пов'язане з актуалізацією модального відтінку неможливості однієї з дій. Неможливість здійснення дії є наслідком об'єктивних умов, що протиставляються її реалізації. Ці умови можуть передаватися попереднім контекстом, переважно тією частиною, де описується конкретний епізод

виявлення дій, що повторюються. Мотивування неможливості дії може впливати із загального змісту контексту, експлікуючись в наступній частині: *Просторе помешкання: різьблене дерево, прикраси золоті і срібні, застелені небаченими хутрами дубові лави, обкований чеканим золотом княжий стіл, висока, зроблена вмільм дуборізом з суцільного шматка дерева підставка, на якій лежить розгорнена пергаментна книга в коштовній шаті, ще кілька книг дивно оздоблених лежать на мальованій яскраво скрині поряд з княжим столом, — такого не побачиш ніде...* (П. Загребельний).

Неможливість дії актуалізує значення стану суб'єкта дії, яке він переживає незалежно від своєї волі, в силу обставин, що передаються попереднім контекстом: — *Чого так рано? — В неї (нареченої) роботи до самої суботи. — Оце ж і в мене така історія: ні в будень, ні в свято не постоїш — наймичка вона* (М. Стельмах). „*Не постоїш*”= не можеш постояти, в силу обставин, що експлікуються наступним контекстом (*наймичка вона*). Якщо конкретно проаналізувати контекстну підтримку, можна виявити, що вживання дієслів ДВ теп/майб часу виявляється у поєднанні з особливими модальними показниками. Такими показниками можуть бути будь-які елементи речення, що не є головними. Це прислівники, заперечення, а також слова, що вживаються у прямому і відносному значенні: *Він віддасть останнє*. Слово „*останнє*” виступає в ролі модального показника, що сприяє виникненню особливої модальності — модальності потенційності. *Завжди він виявиться хитрішим*. Модальним показником є прислівник *завжди*. Таким чином, мовець висловлює впевненість у повторенні суб'єктом подібних дій в майбутньому [18:130].

Дієслова ДВ у формі теп/майб часу передають неможливість здійснення дії в силу зовнішніх обставин у складі емоційно-зabarвлених узагальнено-особових конструкцій: — *Тьху! Бий тебе сила Божжа! Прийдеться віддати корову...— Як то ? Кому? — Та кому ж! Савецька власть. Півдня, сукин син, говорив і проголосували за „разв'юрстку”. Нам записали корову. — А чому ти не боронив? — Ага, вборониш. Чорта два вборониш! (=неможливо вборонити)* (У. Самчук). Вираз „*чорта два вборониш*” виражає значення прихованого заперечення.

Неможливість здійснення дії впливає з попереднього контексту. При цьому значення неможливості суміщається з емоційним відтінком невдоволення.

Відтінок уявної конкретності (в умовах розгорнутості епізоду) є тією базою, на якій будується потенційне значення висловлення.

Теп/майб ДВ представлений в ситуаціях, що зумовлені об'єктивними законами буття, постійним станом речей. Неможливість дії образно представлена як конкретна, що відбувається один раз: *Небо таке високе, що не дійдеш на нього навіть по райдузі* (П. Загребельний). *Любові не навчишся* (І. Драч). В таких конструкціях характерною ознакою теп/майб ДВ є чітке вираження відтінку неминучості. Відтінок неминучості виступає в поєднанні з неможливістю в тих формах, що мають вищо-часове значення звичайного, постійного результату без часових обмежень. Неможливість в них мислиться неминучою, оскільки факт відсутності дії в майбутньому не обмежений в часі, а триває завжди, постійно: *Мертвих не воскресити (=не можна воскресити і ніколи не воскресити)*.

Неможливість пов'язана з відношенням до дії як суб'єкта самої дії, так і суб'єкта мовлення. В рамках наочно-зразкового епізоду, вживання форм із запереченням (*не розбереш, не скажеш, не порозкошуєш*) в узагальнено-особовому значенні передає також відношення суб'єкта до подій, що описуються. Об'єктивно-зумовлена неможливість супроводжується емоційно-експресивними відтінками незадоволення, подиву, захоплення мовця незвичайними явищами.

Неможливість здійснення дії, що виражена теп/майб ДВ, пов'язана з вираженням причинно-наслідкових відношень в реченні, що передаються займенниково-сполучниковими конструкціями і розкривають якість дії, міру і ступінь ознаки, вираженої в головній частині: *Місцевий бюджет худий, як ніколи. А без грошей жодної солідної справи з місця не зрушиш* (Урядовий кур'єр). *Дівчина повинна бути чиста, як у весняній воді скупана, щоб ніякої тіні не лягло між мною і нею, бо тінь ту_не винесеш з серця, не присипеш піском* (М. Стельмах). *Якщо ви бачили своє місто уві сні, ви знаєте, що знову і знову повертаючись до вас, його образ зберігатиме певні сталі риси, що їх навч зовсім не побачиш* (Україна).

Трапляються речення, що мають відношення і до характеристики суб'єкта (конкретного чи узагальненого), до демонстрації на прикладах одного конкретного епізоду типових або повторюваних ситуацій, тобто наочно-зразкова основа є невиразною. Дійсно, дієслова теп/майб ДВ із значенням неможливості найчастіше зустрічаються в узагальнено-особових реченнях. З точки зору ступеня узагальненості особи можна намітити градацію від неможливості, що обмежується одним мовцем, до об'єктивної неможливості, що є суттєвою для будь-якої особи: а) неможливість дії суттєва тільки для мовця, типова для даної одиничної ситуації: *Отава на мить пристанув, згадавши, що хазяїн повинен іти позаду гостя, але відразу схаменувся, хто тут хазяїн і хто гість — тепер не розбереш* (П.Загребельний). Слово „тепер” обмежує часові рамки неможливості, „відкидає” минуле, хоча для більшої частини висловлювань потенційного характеру типовим є необмежена нелокалізованість у часі. В реченнях *Оксана сама не розуміла, яка муха її вкусила і що з нею твориться. Причина не у вагітності, котру за кілька місяців не приховаєш* (А. Кокотюха) неможливість представлена як суттєва для мовця характерна ознака певної особи (або осіб). Форма 2-ої особи однини виступає з узагальнено-особовим значенням; б) ситуація також конкретна, одинична, але дія могла б бути віднесена і до інших осіб: *Він розклав на столі фотокартки, а у мене аж серце похололо. А там, як я гроші беру, як до кишені пхаю — не одкрутишся* (Брати Капранови). Неможливість дії постає як наслідок, що випливає з іншої, попередньої дії; в) конкретний факт дії пов'язаний з певною особою, але мовець пояснює свою нездатність або нездатність іншої особи здійснити дану дію об'єктивною, на його думку, закономірністю, яка застосовується до більшості подібних ситуацій і виявляється в даному конкретному випадку. Зазвичай конструкції мають двочленну структуру: слово з абстрактним значенням+дієслово із запереченням, що виражає дію, несумісну з попереднім поняттям: *Шаную благородство твоє, Андрію, але боюся за тебе. Тоталітаризм одним благородством не викорениш* (І. Багрянний). *Протоколами зла не зруйнуєш і соціалізм не збудуєш* (М. Куліш).

Здебільшого значення внутрішньої неможливості недискретно представляють форми теп/майб ДВ дійсного способу: *Тоня схопила його за руку: — Не смій! Не дожнеш!* (О. Гончар). — *Якщо не повернувся завідувач земкомісії — твоє щастя, а повернувся — доведеться чекати до його нового від'їзду до губернії, бо його не нагнеш* (М. Стельмах). Потенційне значення ДВ означає, що мовець має певну інформацію про суб'єкта дії і тому на підставі цієї інформації мовець з впевненістю стверджує, що суб'єкт здатний на такі дії.

Іноді ситуація можливості, зумовлена тимчасовим станом суб'єкта, може виражатися недискретно у висловлюваннях з формами теп/майб ДВ, що передають стан суб'єкта: *Однак Сивоок розумів, що про таке нікому не скажеш, тут можна відчувати самому, а хто не відчуває, того не переконаєш ніяким безслів'ям, тільки накличеш на себе глузування* (П. Загребельний). У реченнях, де представлені предикати із займенниками *кожний, будь-який, всі*, передається підкреслена впевненість і ознака якісної характеристики суб'єкта: *Дорогу вам кожна дитина покаже*.

Значно рідше форма теп/майб ДВ вживається без заперечення і набуває значення можливості здійснення дії, поданої як одиничний, конкретний факт, або як репрезентатив конкретних або одиничних актів одного ряду. Можливість здійснення дії є наслідком сприятливих обставин і з'являється як об'єктивно-зумовлений стан, що констатується суб'єктом мовлення: *Кажуть, якщо в криниці побачиш небесні зорі, то позбудешся багатьох хвороб* (Урядовий кур'єр). Дія може здійснитися незалежно від волі суб'єкта, який передбачає її здійснення на основі певних обставин, умов. Форма „позбудешся” вказує на те, що дія мислиться як можлива, але невідома по своїй суті. Тим самим можливість виступає як потенційна ознака, що супроводжує дію. Відсутність вказівки на конкретний характер дії актуалізує потенційне значення можливості: увага зосереджується не на можливості здійснення дії, а на результаті подій, що йому передують [162:57]. Дієслова теп/майб ДВ позначають стан, який може зазнати суб'єкт в тих чи інших умовах незалежно від своєї волі. Можливість здійснення дії тут зумовлена тільки обставинами, зовнішніми умовами. Як правило, майбутня

дія, що виражається теп/майб ДВ, не залежить від волі суб'єкта, часто мислиться не тільки можливою, але й має конкретний характер і спрямована на реалізацію її після моменту мовлення: — *Куме, не ходи, бо загинеш!* (М. Куліш). *Не йди! Попадеши в біду!* (розм.). *Застебнись — захворієш!* (розм.).

Здатність суб'єкта здійснити дію може мати обмежений обставинами або навмисний характер: *Є такі наглядачі-собашники, що зумисне виженуть в'язнів з убиральні якраз на половині, не давши ані вмитися, ані оправитися* (І. Багрянний). Контекст вказує на навмисну здатність суб'єкта здійснити дію. Іноді в контексті спеціально виділяється тільки той суб'єкт, який може здійснити дану дію: *Тільки це чорненьке-пречорненьке дівча протанцює, змалює, розкаже* (розм.). Здатність здійснити дію може бути представлена як властивість суб'єкта, його індивідуальна риса, що дозволяє здійснювати дію у будь-яких обставинах: *Він завжди вигадає щось цікаве!; Він завжди знайде, чим виправдатись*. Можливість здійснення дії як властивість суб'єкта виникає у випадку вживання форм теп/майб ДВ в поєднанні з обставиною „завжди”. Якщо опустити її, виникає значення можливості в чистому вигляді: *Він знайде (=може знайти)* з відтінком впевненості мовця у здійсненні дії цим суб'єктом. Доконаний вид, що позначає дію в її невіддільній цілості, не міг би заповнити широку сферу теперішнього, до якого відносяться слова *завжди, вічно, дійсно* теперішньою дією. Постійною представлена лише потенційна можливість здійснення дії: суб'єкт є таким, що він у будь-який момент може здійснити певну дію (фігурально представлену як одиничний факт) [35:107].

Суб'єкт здатний здійснити дію за наявності умов, які сам суб'єкт оцінює як сприятливі для такого здійснення: — *Поцілив би в хреста хоч одного?—спитав Сивоок Лучука, навмисне бадьорячись. — А дострелю, — недбало відповів той* (П. Загребельний). У реченні: — *Кращої пари, як Ольга, в світі не знайдеш! — Я знайду!* (М. Стельмах) розкривається здатність суб'єкта як результат оцінки суб'єктом своїх можливостей. Причому в таких реченнях вживається дієслівна форма першої особи.

Суб'єкт має намір сам здійснити дію, яка уявляється йому важливою або потрібною. Відтінок наміру (часто у поєднанні з відтінком бажання) виражається у висловлюваннях з формами теп/майб ДВ дієслів із значенням інтелектуального стану, вміння: *Тепер мені вже все одно. Я заховаю образу далеко вглиб мого серця. І вже ніколи не згадаю про неї.* Відтінок наміру набуває характеру прогнозованого в тому випадку, коли мовець з'ясовує у самого суб'єкта дії, що суб'єкт має зробити. Форми теп/майб ДВ вживаються у складі питального речення: *Ну ось, завтра ви приїдете до Москви і дізнаєтесь, що ваша кохана десь у Швеції — що ви тоді зробите?* Мовець припускає можливість здійснення дії як прогнозований намір суб'єкта. Він не сумнівається, що дія здійсниться. Для нього є незрозумілою лише змістовна сторона дії.

2.1.2.2. Форми простого майбутнього ДВ

Значення неможливості може бути виражене недискретно у заперечних висловленнях з формами простого майбутнього ДВ в конкретно-фактичному вживанні, коли значення можливості сполучається із значенням одиничного цілісного факту: — *Для чого вам калічити себе?... Цієї проклятої машини ви не переборете* (І. Багрянний). *Ой ломи, ломи білі рученьки до єдиного пальця, та не знайдеш ти, ой дівчинонько, над козака коханця* (О. Забужко). В ситуаціях зовнішньої об'єктивної можливості, що передаються формами простого майбутнього ДВ, виражається такий потенційний зв'язок предикатних предметів, який зумовлений об'єктивними законами буття, постійним станом речей: *І не треба довго стояти перед цими мозаїками, бо нічого вони не скажуть, а тільки вранішня зоря може прошепотіти його ім'я, сховане століттями, або продзвенить воно в золоті променів незгасного сонця над прадавнім Києвом* (П. Загребельний). *Що прийде на зміну попередній парадигмі? Нова її різновидність або інший, гуманістичний світогляд — на це питання дасть відповідь подальший розвиток подій, передбачити який зараз ніхто не візьметься* (П. Я. Макутон).

Особливості майбутнього часу як універсальної категорії мислення закономірно відобразилися і в універсально-мовній категорії футуральності. Майбутнє це те, що повинно бути, але чого ще немає. Будь-яка мовна форма майбутнього більшою чи меншою мірою гіпотетична. На відміну від форм минулого і теперішнього одиниці майбутнього слабко „структуровані” в тому розумінні, що вони встановлюють час прийдешньої події відносно моменту мовлення наближено і суб’єктивно. Майбутнє ніби хитається між двома полюсами: суто часовим і модальним, з одного боку, мовець займає щодо майбутнього суб’єктивну позицію і відповідно намагається виразити це через модальні форми, з іншого боку, ці модальні форми майже неминуче ”граматикалізуються” і стають часовими, тому що цього вимагає логіка [250:322].

Ситуативно-зумовлена можливість/неможливість являє собою таку змістовну структуру, яка відображає ситуацію можливості, зумовлену деякими обставинами. Реалізація ситуації можливості повністю залежить від здійснення або нездійснення певних обставин, зовнішніх умов. Дія мислиться не тільки можливою, але й з ледве помітним відтінком припущення: *Без пожвавлення інвестиційної діяльності, потужного притоку капіталів — і внутрішніх, і зовнішніх, — ми не досягнемо того життєвого рівня, до якого прагнемо (Урядовий кур’єр). Якщо не врятуємо українську родину — не збережемо незалежну Україну (Україна).* У реченні: *Напишіть заяву, хай ваша донька підпише її. Карась не викрутиться, не впливе...* (А. Кокотюха) реалізація дії залежить від дій іншого суб’єкта. Справді дії, які передаються формами майбутнього часу, є діями, які не відбулися, їх результат тільки очікується. Майбутня дія кваліфікується з погляду мовця і поза сферою мовця. З погляду мовця дія вважається абсолютно реальною, а поза сферою мовця — вона ще не відбулася, не відбувається, а отже, вона може відбутися, а може не відбутися [56:95].

Внутрішня можливість здійснення дії подана як постійна властивість суб’єкта, як його якісна характеристика за участю форм простого майбутнього ДВ: *Навіть зостаючись у Марбурзі, він (Оссендорфер) не захоче з вами бачитись*

— і ви його не примусите (П. Загребельний). *Дмитро собі ніяк ціни не зложить* (М. Стельмах).

Форми простого майбутнього ДВ виражають абілітативну можливість, зумовлену фізичними властивостями суб'єкта: *Дядечку, Гнате Архиповичу! Сили моєї не вистачить до завтра... Боюсь, що не встану, до церкви не дійду, десь упаду...* (М. Куліш).

Ситуації можливості, виражені простим майбутнім ДВ зумовлюються тимчасовим станом суб'єкта: *Ну й вернеться до купця з кіньми. А ті пішо не наздоженуть!* (П. Загребельний); властивістю, що виявляється час від часу (тут форми простого майбутнього передають оцінку мовцем здатності суб'єкта або самооцінку суб'єкта дії): *О боже мій... покинуть рідний Київ і рідний край... Вона не знесе розлуки* (І. Кочерга). В реченні маємо конкретний одиничний суб'єкт. У висловлюваннях з узагальненим суб'єктом деяка властивість суб'єкта представлена як ознака цілого класу осіб або предметів: *П'янка нікого не доведе до добра* (розм.). Як бачимо, можливість, зумовлена внутрішніми якостями суб'єкта, набуває відтінку впевненості.

2.1.2.3. Форми минулого часу ДВ

З формами минулого часу дійсного способу ДВ, ознака якого начебто повинна була реалізуватися в минулому, пов'язані відтінки того, що є зараз, тепер. Висловлення сприймається як таке, що проходить в момент мовлення. Тому минулий час здебільшого має перфектне значення [194:254]. Минулий час означає дію, що відбувається одночасно з іншими діями, вираженими формами теперішнього часу. Такі форми минулого часу передають одночасно і факт здійснення дії у минулому, і актуальність її результатів у момент мовлення: *Наміру свого Андрій не здійснив. Через дрібницю. Йому згадуються останні слова того сержанта з рідного міста: „Не заздрю ж я вам”* (І. Багрянний).

В контексті форми минулого часу із значенням теперішнього, передаючи дію звичну, типову, часто повторювану,— відтворюють її з позиції конкретності,

одиночності (форма минулого часу зберігає граматичне часове значення). Таке зіткнення абстрактного теперішнього часу, що впливає із контексту, і значення минулого часу, виражене дієслівною формою. В результаті зіткнення цих семантичних елементів значення віднесеності дії в минуле набуває переносного образного значення. Дія лише передбачається так, ніби вона вже здійснена, насправді ж йдеться про явища, віднесені до розряду абстрактного теперішнього. Важливим результатом зіткнення часового значення граматичної форми і значення контексту є послаблення значення віднесеності дії до минулого, перетворення цього значення на ледь вловимий відтінок [190:7]. Значення граматичної форми стає конотативним відтінком, що доповнює основне денотативне значення, яке впливає з контексту [35:135]. При позначенні повторюваності або роздільності ситуації, дії якої відбуваються послідовно або паралельно, вживаються форми минулого часу в контексті абстрактного теперішнього: *Так глибоко западають в душу, що ніякі заборони й переслідування упродовж останніх майже двох тисячоліть їх не викоренили, не стерли з пам'яті (Урядовий кур'єр)*. Форми минулого часу використовуються для експресивного вираження попередньої дії стосовно іншої, головної. Виступаючи в контексті абстрактного теперішнього, дана форма дає можливість послабити значення минулого, натомість встановити часову перспективу абстрактного теперішнього, який подає потенційне значення реального, дійсного, існуючого. Така форма передає факти, події, явища як завжди можливі, ймовірні. Об'єктивною ознакою цього модально маркованого різновиду уживаності форм є можливість заміни минулого часу інфінітивом з потенційним відтінком можливості/неможливості (*не може викоренити, не може стерти*).

Якщо форма минулого часу ДВ передає дію, що відбувалася в будь-який проміжок часу до моменту мовлення, то її значення називають аористичним: *Фон Буш двічі кидав свої з'єднання на позиції 28-ої танкової дивізії Черняхівського, але успіху не домогся (Урядовий кур'єр)*. *Він (Льова Брагінський) не витримав, коли під кадебістським пресом зрозумів, що, як мінімум, диплома йому не бачити, наклав на себе руки (Україна)*. *Снопами жахними за ним (демоном) полетіли*

вогні, але не наздогнали (І. Драч). Десь за тиждень перед тою поїздкою на фестиваль одного вечора оголені нерви, болісно-жадливо втулені в світ — назустріч його вгасаючим барвам...— запеленгували були уривок, якого ти тоді не збагнула й тому не дописала (О.Забужко).

Наявність ознаки можливість/неможливість у формах минулого часу залежить від відношення до об'єктивного плану часу. Значення минулого часу закріплюється за тими формами дієслів минулого часу, які вказують, що реалізація дії в минулому була зумовлена об'єктивними причинами. Різниця форм минулого часу із значенням можливості і форм з неускладненим „дійсним” значенням виявляється в тому, що в останніх констатується факт дії в минулому незалежно від її відношення до можливості здійснення. Зазвичай значення можливості підтримується прислівниками „насилу”, „ледь”, що стоять у препозиції до дієслова: *Насилу розбудив його. Ледь видерся нагору.* Прислівники вказують на те, що мовець не тільки констатує реальність дії в минулому, але й підкреслює, що дія здійснилася в силу тих чи інших умов.

Форми минулого часу із значенням неможливості вказують, що дія не здійснилася в силу об'єктивних умов, що роблять неможливою її реалізацію. Тут значення неможливості виражається чіткіше (у порівнянні із значенням можливості) у тих формах, де позначена залежність дії від самого суб'єкта. Форми минулого часу із запереченням зустрічаються набагато частіше, ніж позитивні форми, і форми НДВ: *Помітила Очамимря понад берегом лисицю, кинулась було, та не здолала — замала ще з хижою звіриною битися (О. Ірванець). Рибалко весь час стояв на своїм місці й злякано переминався з ноги на ногу, він не пустив і пари з уст (А. Кокотюха). Депутат Київради Олександр Петік усім пробачив, але нічого не забув... (Україна).*

Форми минулого часу із запереченням не мають при собі прислівників, що підтримують потенційне значення як у форм позитивних: *Саме в цей період була можливість провести податкову реформу. Але цим не скористались (Україна). Тебе замучили кати,— огнем і гострим металом зламали до життя мости, щоб з нами ти не міг іти, але душі не розстріляли (В. Сосюра).*

У формах минулого часу чіткіше виражається зв'язок об'єктивної і суб'єктивної зумовленості дії. Специфіка часового значення виявляється у тому, що у формах минулого часу не мають місця відтінки припущення або неминучості, що супроводжують значення можливості/неможливості у формах майбутнього часу. В цілому, можна сказати, що форми минулого часу ДВ/НДВ зустрічаються набагато рідше, ніж форми майбутнього.

2.1.2.4. Форми теперішнього часу НДВ

Недискретне значення вміння виражається дієсловами типу *писати, малювати, грати, плавати* в планах теперішнього потенційного і минулого узуального. Теперішній потенційний означає дію, здатну до вияву у будь-який момент, у тому числі і в момент мовлення. Ця форма теперішнього часу повідомляє про здібності, можливості, уміння суб'єкта і виражає потенційно-якісне вживання дієслів НДВ, коли значення можливості сполучається із значенням якісної характеристики суб'єкта. Зв'язок предикатних предметів, зумовлений вмінням суб'єкта, представлений як реальний: він не має місця в момент мовлення, але включає в себе якісну характеристику суб'єкта. М. О. Шелякін зазначає, що таке значення часто називають „теперішнім потенційним”, але воно швидше є не модальним, а характеризуючим [249:112]: *Він грає в шахи.; Дитина говорить.; Дівчина гарно малює.; Сергій пише вірші.; Хлопець чудово плаває.; Сонце світить.; Троянда пахне.* Позначувані в реченні дії існують поза обмеженістю часу при будь-яких умовах, постійно і внаслідок цього характеризують суб'єкт. Це є основне граматичне значення форм теперішнього НДВ.

Форми теперішнього часу НДВ позначають дію не як процес, що проходить безперервно, а як процес, що періодично повторюється, і існує тільки за певних умов. Ці форми трапляються досить рідко. Ознакою, що підтверджує наявність можливості, є контекстна вказівка на ті умови, за яких може здійснюватися дія: *Соняшник в наших краях виростає вище за людину (сприятливий клімат).*

В узагальнено-особових формах теперішній час НДВ може вживатися в значенні минулого. Таке значення супроводжується або дієсловами минулого часу, або словами з часовим значенням (часовими детермінативами), які вказують, що дія відбувалася до моменту мовлення: *Набридло працювати — береш їдеш до моря, відпочиваєш.*

Значення можливості/неможливості передають форми теперішнього НДВ в значенні майбутнього. Існує два різновиди такого вживання: а) теперішній час наміченої дії: *Справжні люди сходяться на основі спільної ідеї. Їх життя може графічно роз'єднати, але позаяк вони діють в одному напрямку і працюють для однієї мети, вони знаходять себе знову і знову (Україна).* Дія відбудеться в майбутньому, але модальні відтінки наміру щодо її виконання, готовності, рішучості її здійснення, впевненості в тому, що вона відбудеться, виявляються вже тепер, в момент мовлення; б) теперішній час уявної дії: *На що пішли мої літа Туди ніщо не долітає (І. Драч). Це правда, це правда, що мертвих і земля не вертає (М. Стельмах). Наша національна ідея значною мірою лишилася на папері. Спустошена душа нічого не сприймає (Україна).* У висловлюваннях не тільки заперечується факт дії, але й підкреслюється неможливість її реалізації в силу певних об'єктивних умов. Різниця форм теперішнього і відповідних форм майбутнього часу в тому, що на відміну від майбутньої дії, у формах теперішнього часу заперечується результат в теперішньому, внаслідок неможливості здійснення дії. Теперішня уявна дія набуває додаткового відтінку впевненості.

У формах дієслів теперішнього часу з узагальнено-особовим і неозначено-особовим значенням загальність та неозначеність суб'єкта дії, як правило, відповідно зумовлюють загальність та конкретність самої дії. Той факт, що в цих формах виражається узагальнена дія, можливість реалізації якої зумовлена не часом (час постійний) і не суб'єктом (суб'єкт може бути будь-яка особа), а певними обставинами, сприяє більш чіткому вираженню неможливості дії: *Наявність у штаті собору одного реставратора — пенсіонера не розв'язує*

проблеми (Урядовий кур'єр). Але нема з дороги вороття, І не дає людині Бог всесильний Ні тишини, ні забуття (І. Кочерга).

Форми теперішнього часу НДВ і минулого часу вживаються в абстрактно-потенційному значенні, що вказує на здатність, вміння суб'єкта здійснити дію. Дана функція (алетична) є одним із варіантів загального потенційного значення можливості. Ця функція також координується із властивим НДВ значенням постійної дії і відрізняється від потенційного значення форм теп/майб ДВ тим, що не підкреслює реальної можливості вияву в будь-який момент і є якісно-характеризуючою.

2.1.2.6. Видові форми в умовному способі

Серед морфологічних засобів вираження функції можливості виділяють видові форми в умовному способі. Ці аналітичні форми, утворені від дієслова минулого часу та частки умовності *б (би)*. Видові форми умовного способу вказують на потенційність гіпотетичної дії, можливість реалізації її у кожний момент: *Але щось стояло на перешкоді, щось, чого він ніколи не переміг би в собі (І. Багрянний).* Додатковою ситуаційною ознакою видових форм в умовному способі є властивість поєднуватися з 3-ою особою однини і множини: *Українець — і переможець: чудасія, їй-бо, в сні б не приснилося (О. Забужко).* *Якби знав, однаково не відступився б (Урядовий кур'єр).* Вживання видових форм в умовному для вираження можливості/неможливості обмежене.

2.1.3. Синтаксичні засоби вираження

До синтаксичних засобів вираження можливості насамперед належать негативні інфінітивні конструкції. Інфінітив характеризується як специфічна міжчастиномовна форма, що не має чітких морфологічних характеристик [54:81], однак йому притаманне багате розмаїття потенційних значень. У ролі синтаксичного засобу, що передає модальне значення у простому інфінітивному

реченні, виступає сама форма предиката — незалежний інфінітив (часто з певними частками) у сполученні з інтонацією або інфінітив з допоміжними безособовими дієсловами, предикативами, що нейтралізували своє лексичне значення (в ускладнених інфінітивних реченнях) [209:215; 137:105]. Специфіка семантики інфінітивного речення полягає у вираженні потенційної дії, яка може бути можливою, внутрішньо сприйматися або відкидатися діячем. В інфінітивних реченнях повідомляється про дію, яка не співвідноситься з моментом мовлення, з моментом мовлення співвідноситься можливість, необхідність дії. Виявляючи синтаксичну семантику інфінітива в односкладних реченнях, виділяють два типи речень — власне односкладні і потенційно двоскладні. У потенційно двоскладних реченнях інфінітиву властиве те значення, яке він сам не виражає, а набуває його завдяки співвіднесеності односкладних речень з двоскладними, що містять модально-оцінні предикативи *можна/не можна*. В потенційно двоскладних реченнях міститься імпліцитно виражена оцінка процесу, який називає інфінітив: *До каси було не підійти* [140:68].

В інфінітивних реченнях із абілітативною можливістю суб'єкт граматично виражається іменниками та займенниковими словами у давальному відмінку, який називають давальний агентивний або давальний потенційний. Давальний агентивний являє собою потенційний компонент, вживання якого є в тих або інших випадках факультативним. Крім того, займенникове слово в Д. в. виділяється логічним наголосом (незалежно від його місця по відношенню до інфінітива-предиката) [181:109]: *Сам себе Дизель не переоцінює і цілком свідомий, що легіону заступників йому не зібрати* (А. Кокотюха). *Але водночас він був певен того, що це неминуче, що йому нікуди від цього роману, цього писання не подітися* (Ю. Андрухович). — *А ну давай ти одягайся! Подивимось...Хоча тобі отим розжевим чудом срамоти не прикрити* (М. Соколян). *Троянка вже біжить — зубці лишають полохливу нить, Яку епохам смілим не порвати* (І. Драч). У даних реченнях суб'єктний член є наявним. Іноді він може бути імпліцитним: *Втрачені гектари, звісно, не повернути* (Голос України). *Однак це лише краплина*

в морі і нею дірок в бюджеті не залатати (Урядовий кур'єр). Смерті жало в батьків не вирвать... (В. Сосюра).

В інфінітивних реченнях суб'єкт не обов'язково виступає у Д. в., він може бути у такій формі, яку передбачає інфінітив — або у Р. в., або З. в : *Тим, що з першого жовтня буде поновлена пеня за сплату, їх не злякати (Урядовий кур'єр). Лягають зорі навзак, як і ми, Неначе хочуть бути тут людьми, Та щось у них на небі не виходить* (І. Драч).

В інфінітивних реченнях дієслова на позначення розумової діяльності людини можуть вживатися у значенні теперішнього актуального, пов'язаного з найближчим майбутнім: *Вам не знати Залитих зорями висот!* (В. Сосюра). *Не осягнути світу глуздом осла* (І. Драч). Ситуації зовнішньої неможливості, виражені інфінітивними конструкціями, співвідносяться також з часовим планом теперішнього узуального: *Прокляття не змити ні каяттям, ні жалем* (І. Кочерга). Неможливість дії реалізується також формою неповного заперечення суб'єктного поширювача: *Не тобі про це думати.; Не вам на те нарікати.* В реченні *Де йому побороти мене!* потенційне значення неможливості та експресивне значення абсолютної впевненості мовця у своїй правоті значною мірою взаємосплетені та взаємозумовлені, тому їх доцільно тлумачити як цілісне потенційно-експресивне значення категоричної неможливості здійснення дії. Це є підтвердженням того, що іноді потенційність та експресивність важко розрізнити та відділити, незважаючи на те, що ці поняття не співвідносяться між собою.

Значення об'єктивної неможливості здійснити дію виражається також за допомогою: частки *не*+інфінітив+суб'єктний поширювач у Д. в. (імпліцитний чи експліцитний). При цьому дія може відбутися (або не відбутися) при наявності певних умов: *Без правового врегулювання всіх сфер життя організованої злочинності не подолати (Урядовий кур'єр). І тут, звичайно, без солідного інвестора не обійтись (Урядовий кур'єр).* Об'єктивна неможливість дії може стосуватися певної особи або певного об'єкта: *Але в експертних справах без методик та літератури фахівцям не обійтись (Голос України).* Тут зв'язок суб'єкта та його ознаки представлено як наслідок дії об'єктивних законів чи

обставин, мислимих як неминучі, через що висловлення набуває категоричного характеру: *На рівні оборонного відомства Росії зазначено, що без додаткових заробітків, а також без допомоги комерційних структур Збройним Силам не вижити* (Голос України).

Інфінітивні речення, що у своєму складі мають заперечний інфінітив і суб'єкт у Д. в., виражають абсолютну об'єктивну неможливість виконання дії, зрозумілу і прийнятну мовцем, неможливість, яку не може змінити суб'єктивна воля людини. Вони семантично заперечують можливість здійснити дію взагалі, безвідносно до часу, і тому переходять в план майбутнього і з відповідною інтонацією можуть набувати відтінку прогнозування [6:38]: *Та всім зрозуміло, що області без допомоги держави завдання це не розв'язати* (Урядовий кур'єр).

Значення заперечення можливості здійснення дії через відсутність необхідного суб'єкта, об'єкта або обставин реалізації дії виражає заперечний займенник (прислівник) + інфінітив ДВ/НДВ: *Просто вони зовсім юні і заповзялися отак перерахувати своїми поцілунками всі сліди ліхтарів на нічному шосе і йтимуть в гори до самого ранку, бо для таких дорога ніколи не кінчається* (П. Загребельний). *Ганна підлетіла ближче, відгорнула краєчок завіси і зазирнула до кімнати. Але там було темно, нічого не розібрати* (Брати Капранови). *Але минуле не вмерло і не вмирало ніколи. Воно ще й не минуло, воно триває далі у всьому, передовсім у часі, бо з часу не дано вийти нікому й нічому* (П. Загребельний).

Як правило, інфінітивні речення з простою предикативною основою не передають значення можливості дії. Але під впливом конструкцій, предикативну основу яких складає модальний предикатив „можна”+інфінітив ДВ/НДВ, може виникати значення можливості виконання дії, в якій переконаний діяч або мовець: — *Можна буде повернути тобі з десятинок десять землі. Зарадити горю* (М. Стельмах).

Можливість здійснення дії виражається в інфінітивних реченнях типу „інфінітив+частка *б (би)*” — це найпоширеніший вид власне-інфінітивних речень з неускладненою предикативною основою [241:159; 79:29]. *Кинути б все та й*

втекти, забути все. В реченні співвідноситься значення бажаності і можливості. Якщо суб'єкт дії і мовець збігаються, то речення з часткою *б (би)* або без неї розрізняються тільки більшою категоричністю або більш м'якою формою вираження ірреального значення або значення можливості: *Хоча б одну хвилинку бачити її*. Поширеними є інфінітивні речення типу „інфінітив+частка *б (би)* із значенням можливості, для яких характерний суб'єктний поширювач у Д. в.: *Тобі б палати; Серцю б радіти*. У всіх випадках вживання інфінітивного речення з часткою *б (би)* дія уявляється у потенційному плані.

В українській мові функціонують типи речень, в яких вживається сполучення *було б*, що є усталеною словоформою, яка втратила речове значення, перебравши на себе модальну семантику [253:6]. Такі конструкції набувають значення неусвідомленої у минулому можливої дії: *Було б відправити її до тітки* (М. Стельмах). Тобто можливість здійснення дії не реалізована і не буде реалізована: *Їхати було б два кілометри, якщо б ми поїхали старою дорогою* (розм.).

Досить часто в інфінітивних реченнях вживаються частки, які підсилюють, підкреслюють значення неможливості, нездатності виконання дії. Так, частка *не* вказує на абсолютну неможливість дії: *Ти — спеки настій. Ти — пустеля палюча. В тобі заблукати, а потім— не вийти* (І. Драч). — *А ти думав як? Про що ж я толкую тоді? Звісно, кожна трудяща людина — талант. І то такий, що не повториться ніколи* (М. Стельмах).

Частка *вже* посилює значення неможливості здійснення дії: *Ось постало перед вами щось давнє, рідне, тасмне — і захопило, і повело кудись сірими, далекими шляхами, і не знайти, не відшукати вже знайомих місць, і обступають вас темні, безформені масиви* (Україна). *Якийсь насторожений тяжкий мур невидимо ліг між ними, і хлопець знає, що вже не переступити через нього, як не повернути вчорашнього дня* (М. Стельмах).

В інфінітивних реченнях значення можливості/неможливості — це такі ж внутрішньосинтаксичні відношення між дією та її суб'єктом (що виражаються формою Д. в.), які виявляють себе як у плані реальності, так і в плані

нереальності. На відміну від безособових речень, внутрішньосинтаксична модальність в інфінітивних реченнях виражається не модальними словами, будовою речення, а інтонацією та частками, якщо вони є, тобто інтонаційно-конструктивним способом. Речення, в яких важливу роль відіграє інтонація, завжди більш експресивні, виразні. В інфінітивних реченнях міститься більший ступінь впевненості мовця в тому, що дія здійсниться/не здійсниться: *Короткий вік без крові не создасть — Раніш закон, а потім благодать* (І. Кочерга).

Взагалі, форма інфінітива має загальну функціональну ознаку: вона позначає дію, стосовно якої виявляється інтенціональне устанавлення її суб'єкта або оцінка (суб'єкт оцінки може збігатися із суб'єктом дії або може бути поза ним), і тим самим об'єктивує дію по відношенню до її суб'єкта або до суб'єкта оцінки [249:113]. Відповідно до цієї функції інфінітив часто характеризується різними модальними значеннями, в тому числі і потенційними значеннями можливості/неможливості. Видові значення у формі інфінітива не завжди є релевантними для вираження потенційних значень, особливо, коли вони виражені лексично в конструкціях із залежним інфінітивом. Але, коли інфінітив виступає незалежним компонентом у модальній синтаксичній конструкції, його значення тісно пов'язане з категорією виду.

Отже, в інфінітивних реченнях потенційне значення можливості/неможливості виражається складним інтонаційно-синтаксичним способом. Інфінітивні речення відносяться до числа засобів, що виступають у ролі периферійних компонентів категорії потенційності.

2.2. Функція необхідності та її варіанти

2.2.1. Лексичні засоби вираження

Функція необхідності в українській мові належить до розряду потенційних ситуацій, які розглядаються як оцінні ситуації. Йдеться про зумовленість ситуації об'єктивними чи суб'єктивними чинниками, які, з точки зору суб'єкта модальної оцінки, вимагають обов'язкового перетворення потенційного в актуальне.

Існування деякої ситуації може бути необхідним тому, що воно зумовлене іншою ситуацією, яка може бути її причиною або метою. Те, що необхідно здійснити, як правило, набуває відтінку відсутності волі вибору дій, пов'язується з прагненням, волею, обставинами, які змушують до здійснення дії або ж, навпаки, виключають, забороняють її здійснення. Фактична реалізація необхідного стану речей залежить від (потенцій) суб'єкта зазначеної дії [250:198].

Так само, як і в ситуації можливості, ситуація необхідності містить суб'єкт, об'єкт, підставу та засоби оцінювання.

Потенційна ситуація необхідності є ситуацією волюнтативною. Тобто такою, що передбачає наявність деякого вольового начала, що забезпечує можливість реалізації дії. Носієм вольового начала є суб'єкт волюнтативності, який, як правило, не має експліцитного вираження у структурі висловлення, однак може ототожнюватися із суб'єктом дії, а може не відповідати йому (в об'єкті нашого дослідження суб'єкт волюнтативності ототожнюється із суб'єктом дії, а може виражати колективну думку, носієм якої виступає суб'єкт дії). В більшості випадків суб'єкт волюнтативності є кореферентним суб'єкту дії: *Профспілки повинні взяти на себе одну з найважливіших місій — посередника...* (Голос України). *Нам треба прибути в частину у розпорядження заступника міністра Ю. Вошкіна (Урядовий кур'єр). Мені ще домашню роботу виконувати.* Іноді нефактична ситуація перетворюється у фактичну за участю особи, що виконує роль суб'єкта волюнтативності і впливає на суб'єкт предметної ситуації, тобто суб'єкт волюнтативності не збігається із суб'єктом дії: *Необхідно, щоб він обстежився* (хтось має вплинути на нього). Вислови, які ізольовані від контексту, іноді припускають двояку інтерпретацію: в плані збігу/незбігу суб'єкта волюнтативності із суб'єктом дії: *Йому потрібно більше гуляти* — не зовсім зрозуміло, чи має бути вплив від когось, чи має бути вольове зусилля самого суб'єкта.

Ситуації необхідності в конструктивно-синтаксичному плані уявляються як перетворення синтаксичних структур [237:142]. Такі перетворення ще називають „регулярними реалізаціями” [246], „модальними модифікаціями” [1; 103],

„синтаксичними дериватами” [234]: *Він працює. — Йому необхідно працювати; Я багато працюю. — Мені доводиться (слід, треба) багато працювати.* У пропозованих прикладах модальні лексеми *необхідно, доводиться, слід, треба* С. Н. Цейтлін називає „модальними операторами”, „модальними модифікаторами”, „модальними зв’язками”. Подібне перетворення може відбутися і без ММ, недискретним шляхом: *Я буду читати до ночі. — Мені читати до ночі.* Залежно від ситуації, описаної в реченні, і від того, наскільки суб’єкт волевиявлення може вплинути на ситуацію, в речення можуть бути введені ММ. Усі ситуації можна поділити на динамічні та статичні [237:143]. В речення, що описують статичні ситуації, ММ не можуть вводитися: *Від Одеси до Києва чотириста п’ятдесят кілометрів; Одеса розташована на південному узбережжі Чорного моря.*

В мові існує прихована граматична категорія, що базується на ознаках відсутності/наявності волевого начала. Відповідно до цієї ознаки всі речення, що описують динамічні ситуації, поділяються на: агентивні (описують ситуацію, яка має активного діяча: *Прилетіли шпакі.*) і неагентивні (описують ситуації, що виключають активного діяча: *Сонце світить.*). Формальним розподілом слугує їх сполучуваність з підрядним мети. Наявність мети передбачає необхідність волі суб’єкта, таким чином виявляється волюнтативне начало [44:338-340].

Агентивні ситуації, що передбачають активного діяча (агенса) передані в реченнях, які піддаються модальним модифікаціям: *Актор несе зі сцени щось своє, особисте — може нести, повинен нести...; Сім’я і школа роблять все можливе, щоб якомога менше дітей потрапило під колеса транспорту — здатні зробити, повинні зробити.* Те саме стосується і пасивних трансформів агентивних речень: *Підрастаюче покоління виховується школою —...повинно виховуватися школою, може виховуватися школою.*

Неагентивні ситуації поділяються на каузативні та некаузативні. Каузативні неагентивні ситуації передаються за допомогою речень, які можуть мати модальні трансформи, причому суб’єкт волюнтативності виявляється ніби винесеним за рамки, вербально не представленим: *Органи місцевого самоврядування є (повинні*

бути, необхідно, щоб були) і у сфері фінансово-кредитної діяльності (Урядовий кур'єр). Неагентивні некаузативні ситуації передаються за допомогою речень, у які не можуть бути введені ММ, змодельовані людьми: *Іде сніг. Його мучить безсоння.* [237:143-144]. Треба додати, що речення, в яких оцінюється ступінь вірогідності факту не беруться нами до уваги: *Повинен піти сніг* або *Може піти сніг.*

Структура ситуації необхідності може бути подана таким чином: детермінуючий чинник, що зумовлює потрібність, необхідність чи повинність виконання дії; суб'єкт — той, кому потрібно здійснити дію, на кого направлений вплив детермінуючого чинника; ознака, тобто дія або стан, які ще не стали фактом дійсності, а тільки очікуються від агенса в результаті впливу детермінуючого чинника [17:53]. Дійсно, будь-яка потенційна ситуація зумовлена деякою детермінуючою ситуацією, що містить у собі чинник, який каузує здійснення зв'язку суб'єкта потенційної ситуації і її ознаки. Висловлювання, що описують потенційну ситуацію необхідності мають, як правило, експліцитну чи імпліцитну вказівку на іншу ситуацію, яка виступає щодо ситуації необхідності каузатором, тобто є детермінуючим чинником. Детермінуючий чинник може перебувати як поза суб'єктом, так і в ньому самому, і в першому, і в другому випадку зв'язок між об'єктом і ознакою є об'єктивно детермінованим. В тих випадках, коли необхідність зв'язку об'єкта та ознаки не є результатом впливу чинників об'єктивної реальності, а існує тільки у свідомості мовця, в його суб'єктивній оцінці, тоді має місце суб'єктивна детермінованість необхідності зв'язку об'єкта та ознаки [Там само].

Структура та семантика функцій необхідності дозволяє виокремити такі різноманітні засоби вираження необхідності: а) лексичні: модальні слова та предикативи; б) морфологічні — конструкції з формами наказового способу в неімперативному вживанні, речення, що містять форми теперішнього часу, які вживаються в значенні розпорядження, наказу, припису; в) синтаксичними засобами: конструкції з незалежним інфінітивом (інфінітивні речення). Отже, функція необхідності може виражатися дискретно і недискретно.

Центральне місце в реалізації потенційної функції необхідності займають конструкції з модальними лексемами, за допомогою яких можна передати різні семантичні варіанти даної КС. Загальним значенням усіх ММ необхідності є значення потрібності, коли зв'язок суб'єкта і ознаки уявляється як необхідний, зумовлений цілим рядом чинників об'єктивної дійсності. Переважна більшість лексем стилістично та експресивно не маркована, мають широкий спектр вживання, характеризується високою частотністю використання. Потенційне значення необхідності створює волюнтативну ситуацію, яка передбачає наявність вольового моменту, що забезпечує можливість реалізації дії. В українській мові до модальних лексем із значенням необхідності належать предикативні прислівники: *потрібно, треба, слід, необхідно, варто*; предикативні прикметники та дієприкметники: *потрібний, необхідний, зобов'язаний, змушений, вимушений, примушений, повинен*; модальні дієслова: *потребувати, належить, не завадить, приходить, годиться, доводиться, мати, мусити*; іменники: *потреба, обов'язок, необхідність, повинність, час, пора*; деякі стійкі сполучення (звороти): *є необхідність, треба сказати, варто зауважити*. Предикати потенційності кваліфікують не як власне предикати, а як модифікатори, що входять до ускладнених предикатів. ММ у складі дієслівного присудка вживаються як допоміжні компоненти, що зберігають самостійність свого змісту, не вказуючи на процесуальний момент основної дії, не маючи видової характеристики цієї дії, „вільно сполучаються з інфінітивами обох видів” [235:34]. Тобто ММ реалізуються тільки у складі синтаксичного комплексу присудка.

З усіх ММ необхідності слово *треба* займає особливе місце — є домінантою і найточніше передає загальне значення необхідності. На відміну від функції можливості, функція необхідності виявляється лише у відношенні з пропозитивним значенням. У зв'язку з цим мова не має у своєму розпорядженні особових дієслівних форм лексеми *треба* і тому „пропонує” переважно структуру безособового речення [143:30; 43:42]. Предикативний прислівник *треба* разом із залежним інфінітивом ДВ/НДВ використовується для передачі усіх без винятку семантичних варіантів функції необхідності:

а) необхідність, зумовлена певним збігом обставин (значення необхідності у вузькому розумінні слова): *Побачивши князя, застольники мляво розсовуються, даючи йому місце, але жоден не підводиться, надмірна шаноба зараз ні до чого, треба набивати собі ціну* (П. Загребельний). *Коли йде революція, треба щохвилини писати рахунки* (М. Куліш). *У випадку штучного вигодовування простими сумішами, останні треба замінити на адаптовані* (О. Є. Федорців). Подибуємо випадки, коли в реченні наявна „уявна необхідність”, що уявляється такою з точки зору суб’єкта, але насправді не існує: *Аби обробити свої 50 га землі, господарю треба мати принаймні комбайна і трактора, не кажучи вже про вантажівку та сівалку* (Політика і культура).

Іноді мовець повідомляє, що об’єктивні, зовнішні стосовно суб’єкта умови вимагають реалізації змісту пропозиції в об’єктивній дійсності. Це є варіанти соціально-зумовленої необхідності: б) припис з погляду встановлених соціальних та громадських обов’язків. Тут необхідність характеризується неминучістю: *За кожен постріл із табельного Макарова, навіть коли втрачаєш казенний патрон, стріляючи в повітря, треба потім відписувати купу паперів* (А. Кокотюха). — *Обійти треба кожну хату, межу і завод, щоб кожному преподати голубії мрії* (М. Куліш). *З народом треба злитись вам, а не „звисать мостом” до нього* (В. Сосюра). *Треба виробити наукові методи і рекомендації з відродження родових традицій* (Політика і культура) в) припис з погляду етичних норм, встановлених в тім чи іншій колі, правил поведінки, законів пристойності, ставлення до людей, до результатів людської праці, культурні навички: *Адже борги по заробітній платі, пенсіях, інших соціальних виплатах треба віддати* (Урядовий кур’єр). „*Як же так?— думав Сивоок. — Адже це існує поза всім! Ні з чого з’являється раптом цілий світ. Хіба тут досить простого проведення пензлем? Вкладати треба ціле своє серце, все своє життя, та ще й додавати дещо поза тим — ось справжнє мистецтво!*” (П. Загребельний). *Я його образив. Треба вибачитись* (розм.). *У приміщенні треба знімати шапку.*

г) необхідність як спланована ситуація: *Хіба не знаєш, що весілля в нас і треба в церкву виряджать невісту!* (І. Кочерга). *Треба завтра розібратися: чи він*

просто божевільний, а чи придурюється (Ю. Яновський). Метаболічні функції вітамінів В та В12 тісно пов'язані, тому їх треба завжди застосовувати разом (С. А. Олійник). О шостій дванадцять Артур Пена констатував, що в нього лишається дві сигарети і в кожному разі треба вирушати на 13-й кілометр (Ю. Андрухович).

г) необхідність як наслідок дії чужої волі, тобто спонукання до дії: *Треба впливати на виборців, на членів профспілок з тим, щоб були там представлені ті, хто здатен відстоювати інтереси людей (Голос України). Комуś треба зрозуміти текст як відповідь з точки зору того питання, відповіддю на яке він є (О. В. Марченко). Її надіслали з важливими паперами. Тобі треба їх подивитися (розм.);*

д) необхідність, зумовлена певними якостями суб'єкта: — *Треба побігти наглянути, хто співає (М. Куліш). Мамо, ми люди темні, а я не хочу бути темним. Я не можу так... Вчитися треба всім, всім... (М. Куліш). — Славна дівчина, — похвалив батько. — Але чи дасть за неї придане Варчук? — Як не дасть, вирвати треба (М. Стельмах);*

е) необхідність, що відповідає внутрішнім потребам суб'єкта, його намірам: — *Миколо, нам треба щось робити! (Брати Капранови). — Стіни, в яких живеш, треба так само очищати від скверни, це теж організм (А. Кокотюха). Саме від ділового партнера йшла основна небезпека. Сергій Сергійович просто випромінював її. Треба заспокоїтися, викурити косячок, прийти до тями, розслабитися (А. Кокотюха). Ще не знав тоді малий, що хоч як важко доводиться іноді серед людей, але треба жити серед них, бо без них не можна (П. Загребельний);*

є) комбінації варіантів: спланована ситуація, зумовлена певним збігом обставин: *В один прекрасний день Олег Рибалка прийшов до директора ринку „Універсум”, якого знав ще з роботи в розшуку, і сказав: „З вашого базару треба викинути чорних,, (А. Кокотюха). Нашим законодавцям, виконавчій владі треба якнайшвидше створити механізм використання Конституції, привести у*

відповідність чинні, а також підготувати і прийняти цілу низку нових законодавчих актів (Урядовий кур'єр).

Предикативний прислівник *треба* може виступати заміником усіх інших модальних лексем, зворотна ж заміна можлива не завжди.

Не менш вагомий потенціал у системі функцій необхідності має лексема *повинен (-на, -ні)*, за своїми семантичними значеннями з позицій суб'єкта волюнтативності не поступається лексемі *треба*, оскільки слугує для вираження функції обов'язковості зробити щось через певні соціальні обставини, причини, іноді виявляє мотиви спонукання до дії. Функція обов'язковості реалізується тільки стосовно конкретного факту або події у особових реченнях. Функція повинності, якщо вона викликана об'єктивними чинниками, тобто пов'язана з якістю та інтенцією суб'єкта, може бути виражена за допомогою як особових, так і безособових конструкцій. Якщо функція повинності зумовлена екстралінгвістичними факторами, то використовуються лише безособові конструкції: *Для гармонійного розвитку анахати чакри у дітей батьки повинні проявляти почуття любові до своєї дитини (А. Л. Васильчук). Повинна існувати певна дорадча рада при Кабміні, котра буде займатися питаннями молоді (Політика і культура). Призначення ентеросорбентів повинно здійснюватися з врахуванням специфіки індивідуального стану здоров'я робітника (С. А. Олійник). Кістяк метрики екостану ландшафтної системи повинні скласти параметри, які з якомога вищою мірою репрезентованості розкривають різні аспекти антропізації (М. Й. Рутинський).* Непрямою вказівкою на різні потенційні функції слугують видові протиставлення та уточнювальні частки: *Кожний сирітський заклад повинен отримати допомогу (повинність і обов'язковість). Кожний сирітський заклад повинен отримувати допомогу (повинність). Кожний сирітський заклад повинен вже отримати допомогу (обов'язковість).*

Усі інші лексеми закріплені за відповідними семантичними варіантами облігаторної ситуації.

Оскільки ММ не передають дієслівних граматичних категорій, тому до аналітичного головного члена односкладних конструкцій приєднується аналітична синтаксична дієслівна зв'язка-морфема *бути*, яка однозначно вказує на категорії способу, часу та особи [56:127]. Виникає функція змушеності: *Треба+бути+інфінітив ДВ/НДВ: Мені треба було звідси тікати і якнайшвидше* (Брати Капранови). *Кирюха підвівся, струсонув головою. Біль трохи ніби відступив, точніше — зробився тупим і відносно терпним. Треба було жити далі* (О. Ірванець). *Щоб на кожную книжку звернули увагу, треба було вжити поруч з найвідомішим ім'ям в Україні таке слово, якого ніколи раніше не вживали* (Політика і культура). Для вираження функціонального значення присудка необхідно кілька слів, що становлять семантико-граматичну єдність предикативного характеру. Якщо дієслово-зв'язка виражена неозначеною формою, то вона вимагає після себе відповідної форми повнозначної частини мови: *Треба бути обережним у проведенні паралелей між Україною і країнами НАТО* (Голос України).

Функції змушеності та повинності набувають вираження у сполученні *потрібно (потрібний) +інфінітив ДВ/НДВ*. Вказується на зв'язок суб'єкта і ознаки, необхідність якого зумовлена належністю суб'єкта до певної більшості (соціальної або службової). Суб'єкт у такому випадку набуває деяких властивостей, які детермінують необхідність, і виконує дію у зв'язку з власними переконаннями та зумовлену впливом зовнішніх обставин: *Відмова від ідеології марксизму-ленінізму не може вважатися достатньою. Потрібно докорінно переглядати методологічні і світоглядні позиції у всіх сферах* (В. Скотний). *Рослина ця (ріпак) дає чимало олії, яка й використовується замість солярки. Щоправда, для цього потрібно переобладнувати двигуни* (Україна). *Розумні люди давно зрозуміли: порятунок для науки потрібно шукати подалі від державної скарбниці* (Політика і культура).

Іноді лексема *потрібно* потребує дієслова-зв'язки *бути*. Дієслово-зв'язка стоїть тільки у постпозиції до інфінітива, а також виступає у формі минулого або майбутнього часу, або має нульову форму вираження, якщо дія відбувається у

теперішньому часі. *Потрібно+бути+інфінітив ДВ/НДВ* виражає функцію власне необхідності: *До наради потрібно було залучати також окремих керівників сільськогосподарських підприємств, підприємницьких структур* (Голос України). *Нині всіх підводять до такого розкладу, за яким Президенту потрібно буде захищатись* (Політика і культура). *Прошу в пана вибачення. Але мені дуже потрібно було розбудити Христинку* (М. Куліш).

Досить вживаним для вираження функції змушеності в українській мові є одиничний прислівник *потрібно*: *Щоб ввести енергоблок в експлуатацію, потрібно близько 60 мільйонів доларів* (Урядовий кур'єр). *Треба триматися ближче до берега. Океанські хвилі та дикий берег — от що зараз потрібно* (Брати Капранови). *Відновлення цивільного, тобто парламентського контролю над силовиками потрібно, і не лише для цього складу парламенту* (Голос України). А також одиничний предикативний прикметник *потрібний* (-на, -не, -ні) вживається для актуалізації власне необхідності: *Мені тепер потрібне чисте й тихе повітря* (розм.). *Потрібні роки, щоб розбудувати нові галузі виробництва, дати роботу всім, хто її потребує* (Політика і культура). *Йому тридцять три, у нього є робота, доволі безпечна, є гроші, квартира-фортеця. Тепер йому потрібна сім'я* (А. Кокотюха). Об'єктивно-зумовлена і внутрішньо усвідомлена суб'єктом необхідність може бути виражена за допомогою короткого прикметника *потрібен*: *Вони (брати) колись підіймуться, рушать у дорогу й прийдуть до Граду. Тому й міст потрібен* (О. Ірванець). *Потрібен цивільний контроль над силовими структурами* (Політика і культура).

Спеціалізованим засобом вираження необхідності є дієслово *потребувати* (*потребуватися*), що найчастіше вживається у функціональному значенні бути потрібним, необхідним або у даний момент, або у майбутньому: *Потребує більш ґрунтовного розгляду фінансове та кадрове забезпечення управління законодавчим процесом* (Голос України). *Доцільність застосування похідних буриштинової кислоти при використанні терапевтичних доз барбітуратів потребує додаткового вивчення* (С. А. Олійник).

Досить специфічний характер вираження змушеності, яка впливає із ситуації, що склалася, маємо в інфінітивних сполученнях з модальним словом *слід*: *Враховуючи складність та довготривалість процедури імплементації результатів референдуму, слід виключити можливість виборів до двопалатного парламенту* (Політика і культура). *Було очевидно, що Київ потребує інших — сучасніших газет, тобто слід створювати власні комунальні видання, розвивати міське телебачення* (Україна). *Ти поступово починаєш бачити якісь темно-сірі колони, напевно, теж запліюжені, з кінцями арматури, що стирчать угору й донизу, їх слід обережно переступити, щоб не зачепитися штаниною* (Ю. Яновський). В даних конструкціях особливо відчувається відтінок спонукання до дії. Як і всі предикативні прислівники *слід* може мати дієслово-зв'язку *бути*, яка найчастіше вживається у минулому часі: *Так чи інак, їсти слід було обережно* (М. Соколян). *Слід було рухатися нечутно — здобич була вже десь зовсім близько* (О. Ірванець). *Слід було пережити цей страх, бути вистежуваним, провокованим чи принаймні підозрюваним, роздиратися між смертю й обов'язком* (Ю. Андрухович). *Треті сїни звалися кожуховими, бо там слід було зоставляти верхню одіж* (П. Загребельний). *Нам слід було з перших днів існування нашої держави зосередити увагу на тій силі, яка здатна гарантувати мир і безпеку для розбудови сучасної високоорганізованої держави, якою ми прагнемо стати* (Урядовий кур'єр).

Категоричний характер вираження необхідності характеризує сполучення інфінітива з предикативним прислівником *необхідно*. У таких конструкціях висловлюється прагматична інформація про те, без чого не можливо обійтися, що конче потрібно у реченнях із функціями змушеності, повинності та обов'язковості: *Очищення фізичного і тонкоматеріальних тіл від негативної інформації (карми) необхідно розпочинати нормалізацією функцій маніпури чакри* (А. Л. Васильчук). *Якщо держава не в змозі фінансувати будівництво доріг, їх необхідно прокладати на платній основі, залучаючи приватний капітал* (Голос України). *Необхідно відзначити також зміни в рівні глікогену в кардіоміоцитах, за умов зазначеної інтоксикації — кількість його знижується* (С. А. Олійник). Для

годиться необхідно іноді звітувати про успішний хід боротьби з нелегальщиною, а тому бувають і справжні нальоти охоронців (Політика і культура). Вставні слова необхідно виділяти комами (підр.). Характерними особливостями контекстів із предикативом *необхідно* є те, що в них є або пряма констатація, або посилання на писане чи неписане правило. Досить поширеним у функціональних стилях є вживання предикатива з допоміжним дієсловом-зв'язкою *бути*: *Основні положення проекту необхідно було погодити з Верховним Судом, Генеральною Прокуратурою (Урядовий кур'єр)*. Спеціалізованим засобом вираження необхідності є предикативний прикметник *необхідний* (-на, -не, -ні): *За межами екологічної стійкості починаються кризові і катастрофічні наслідки у природі. Тому на сучасному етапі взаємодії суспільства та природи необхідний інший принцип (В. А. Барановський)*. *Необхідна точна, взаємоузгоджена система гнучких економічних заходів (Урядовий кур'єр)*. Не рідкість вживання одиничного іменника *необхідність*, іноді у поєднанні з інфінітивом ДВ/НДВ: *Ревізія стану будинку виявила деформацію гранітної підлоги першого поверху та стелі і підтвердила необхідність заміни покрівлі (Урядовий кур'єр)*, а також одиничного прислівника *необхідно*: *Співробітництво з країнами Європи для нас політично важливо і необхідно (Голос України)*.

Зовнішньо-зумовлена та внутрішньо-зумовлена необхідність (її практична корисність) може бути виражена за допомогою предикативного прислівника *доцільно+інфінітив ДВ/НДВ*; або *доцільно+дієслово-зв'язка бути+інфінітив ДВ/НДВ*: *При природному вигодовуванні доцільно провести контрольне зважування з метою виявлення об'єму всмоктаного молока (О. Є. Федорців)*. *Прем'єр вважає, що доцільно встановити постійні контакти з ОБСЄ з метою обміну думками та координації дій (Урядовий кур'єр)*. Рекомендація дії як доцільної оформляється за допомогою *варто+інфінітив ДВ/НДВ*: *Уявному тотальному знанню, з притаманною йому спрямованістю на каузальний зв'язок, сьогодні варто протиставити уявлення про множинність істин, про відсутність однозначного пояснення як світу загалом, так і окремої людини зокрема (В. Скотний)*. *Для початку міністру і колегії варто звернути увагу на два*

моменти, які давно вже стоять на порядку денному... (Голос України). Варто віддати належне редакторам альманаху: „протиставлення прізвищ” справді є, і експерти підібрані зі смаком та відповідно до реалій життя (Політика і культура). „Професор?” — не повірив було очам Артур Пена, але знову заспокоївся, пригадавши собі, що то сон, і, таким чином, варто це все сприймати радше на рівні символічному (Ю. Андрухович); а також конструкції *варто+дієслово-зв'язка бути+частка б (би)+інфінітив ДВ/НДВ*: *Усім українцям за кордоном варто було б відпочивати та лікуватися в Україні, щоб ваші гроші підтримували й розвивали саме українську економіку* (Україна). Як бачимо, предикативи *доцільно, варто* відрізняються більшою суб'єктивністю і тому передають необхідність, зумовлену думкою однієї особи, яку можуть не розділяти інші, тобто залишається право не виконувати дію.

В українській мові для вираження значення необхідності використовують переважно безособові конструкції, оскільки мова не має у своєму розпорядженні особових дієслівних форм предикативних прислівників [143:30]. Семантику дієслівних, прислівникових, та прономінальних безособово-інфінітивних речень становить суб'єктивно-модальна інтерпретація тієї чи іншої події. Провідну роль у вираженні потенційного значення необхідності відіграють предикативи у приінфінітивній позиції.

Особливістю предикативів *треба, потрібно, необхідно* є можливість поєднання не тільки з інфінітивом, але й з родовим відмінком іменника чи займенника: — *Не проведеш. Потрібно днів дванадцять* (І. Кочерга). *Наші проблеми тільки нам зрештою і вирішувати. І на це потрібно чимало коштів, а головне — часу, якого у хворих людей обмаль* (Урядовий кур'єр). — *Вам треба його. В ваших руках могутні засоби примусу* (П. Загребельний); з давальним відмінком імені: — *Отож мені потрібно, щоб мене хтось убив* (М. Куліш). В кожному реченні конструктивне ядро містить елемент із значенням суб'єкта дії, елемент, що позначає дію, а також модальну лексему (модальний оператор). У всіх конструкціях з потенційним навантаженням спостерігаємо дію, здебільшого виражену інфінітивом, який приєднується до модальної лексеми. Суб'єкт дії може

займати позицію підмета, додатка чи означення, а може взагалі вербально не бути вираженим (коли особа мислиться узагальнено). Відсутність вербального вираження суб'єкта свідчить про еліпсис (незаміщену позицію), або про синтаксичний нуль. Еліпсис може бути у таких випадках: 1) у розповідних реченнях, якщо невербалізований компонент збігається із суб'єктом мовлення (мовцем), і в спонукальних реченнях, якщо він збігається з адресатом мовлення: *Треба бігти* — мовець має на увазі себе, але вислів може бути і засобом вираження спонукування, що адресується співбесіднику. Отже, засіб виявлення незаміщеної позиції пов'язаний з комунікативною настановою висловлення; 2) компонент із значенням суб'єкта може бути пропущеним, якщо він чітко визначається контекстом або ситуацією мовлення: *День став зовсім короткий, довелося шукати притулку в Байрачному* (О. Гончар). *Від фізичних вправ у тобі згорає дві тисячі калорій, а з їжею одержуєш лише чверть втраченого, то черпати енергію доводиться з рідної землі* (Голос України). *Лампочка розбилася. Довелося довго вишкрябувати із килима дрібні гострі скельця* (Брати Капранови). В інших випадках може йтися не про еліпсис, а про синтаксичний нуль. Синтаксичний нуль вживається при невизначеному суб'єкті: *На виробництві вам повинні відшкодувати збитки* (Голос України). Синтаксичний нуль із значенням узагальненості особи, найчастіше трапляється у безособових конструкціях: — *Упертий ти чоловік, а князі впертих не люблять, князям треба підкорятися* (П. Загребельний). *Ми підійшли до такого етапу, коли вже необхідно осмислити наші власні напрацювання в контексті світового досвіду і чітко визначитися з тим, що в сукупності характеризується як ідеологія приватизації* (Урядовий кур'єр). В більшості випадків синтаксичний нуль та актуальний еліпсис суб'єкта важко розрізнити, бо значення узагальненості містить і значення актуальності, тобто збіг із суб'єктом або адресатом мовлення: *Свої культурні скарби необхідно дбайливо оберігати* (Урядовий кур'єр), тобто всі взагалі повинні це робити і адресат мовлення теж.

При номіналізації процесу може з'явитися віддієслівний дериват, який виконує функцію підмета: *Вам потрібно більше відпочивати.*— *Вам потрібен*

відпочинок; Їй необхідно поїхати на лікування. — Їй необхідна поїздка на лікування.

Семантична субкатегоризація ситуацій необхідності проводиться:

- 1) характером детермінації (типом каузатора) (див. вище);
- 2) наявністю/відсутністю негативного відношення суб'єкта дії до дії; 3) ступенем облігаторності дії; 4) реалізованістю/нереалізованістю дії.

Характер детермінації (тип каузатора) є основним принципом субкатегоризації ситуацій необхідності. У ролі каузатора можуть виступати як зовнішні обставини, так і здатність суб'єкта дії, або певна психологічна ситуація, в якій опинився суб'єкт. Мотивація дій чинниками суб'єктивного характеру найчастіше трапляється при кореферентності суб'єкта дії з мовцем.

Ситуація необхідності може бути додатково схарактеризована за ознакою наявності/відсутності негативного ставлення суб'єкта до своєї дії. Ознака наявності/відсутності негативного відношення суб'єкта до своєї дії виступає як супутня ознака і не завжди є чітко вираженою. Спеціалізованими засобами вираження цього функціонального значення є лексеми *змушений, вимушений, примушений* у поєднанні з *інфінітивом ДВ/НДВ*, дієслова *мусити (змусити, примусити)*, *мати+інфінітив ДВ/НДВ*, безособові дієслова *доводиться, належить+інфінітив ДВ/НДВ*. Зв'язок предикативної ознаки із суб'єктом виключає суб'єктивний момент його волі. Хоча досить часто ці лексико-синтаксичні засоби виражають значення неминучості у поєднанні із значенням необхідності, внутрішньо усвідомленої суб'єктом. Цьому сприяє вживання у складі синтаксичного комплексу присудка допоміжного дієслова-зв'язки *бути*: *Майстер, поглянувши на округле своє черевце, що тяжіє донизу, ніби запхнутий під сорочку гарбуз, змушений теж посміхатися* (О. Гончар). *Розі — сорокарічна дівчина, мати дорослої дочки, і така ж маленька, худенька, як горобчик, незмінно чи то перестуджена, чи перегріта на сонці, чи принаймні перевтомлена, змушена підшукувати собі якусь працю* (О. Забужко). *„Фінансування наукових установ здійснюється за принципом соціальної допомоги, коли грошей вистачає лише на*

зарплату працівникам,” — змушений констатувати міністр науки та освіти (Політика і культура).

Спеціалізованим засобом вираження необхідності з ознакою наявності/відсутності негативного відношення суб’єкта до своєї дії є конструкція змушений+бути+інфінітив ДВ/НДВ: *Держава, суспільство, капітал, включені до світових господарських процесів, будуть змушені адаптуватися до них* (Політика і культура). *Коля знизала плечима і подумала, що дурнішого співрозмовника в неї ще не було. Але заради чемності змушена була зібратися на силах і відповісти* (Ю. Андрухович). *Сорочка так десь і загубилася, ось змушений був позичити стару у того ж таки вахтера* (Брати Капранови). *У ХХ ст. в Чехословаччині було проведено аграрну реформу, у результаті якої за скромну компенсацію князівська сім’я Ліхтенштейнів була змушена відмовитися від своїх кращих земель у Моравії* (Голос України); *вимушений+інфінітив ДВ/НДВ: Під таким несподіваним напором я була вимушена сісти у свій куток* (Брати Капранови). *Ніч упала на пуцу якомсь зовсім раптово, застала Сивоока геть неготовим, він не подумав ще ні про вогнище, ні про захисток, тому вимушений був дертися на перше гіллясте дерево, яке трапилося, влаштуватися вгорі, щоб сяк-так передімати до ранку* (П. Загребельний); *примушений+інфінітив ДВ/НДВ: Він (Отава) повинен був сказати, що не бачив, і відразу ж напроситися разом з нею, але образа на Таю за те, що не захотіла вгадати його бажання, примусила бовкнути неправду* (П. Загребельний); *мусити+інфінітив ДВ/НДВ — вживається для вираження повинності: У галузі безпеки, заохочуючи Київ до широкої співпраці в межах „Партнерства заради миру”, НАТО мусить піти на укладення угоди, яка гарантувала б нейтралітет України* (Урядовий кур’єр). *Вона дивиться, дивиться в душу. Вона палить очима до дна. А я все це дотерпіти мушу. Бо в душі не душа, а вина* (І. Драч). Функція зовнішньо-зумовленої необхідності виражається сполукою *доводиться+інфінітив ДВ/НДВ* — вказує на такий зв’язок суб’єкта і ознаки, необхідність якого викликається обставинами, ситуацією, планом і не пов’язана з наявністю у суб’єкта будь-яких додаткових ознак: *Багатьом сьогодні в державі не створено елементарних умов для застосування своїх розумових і*

фізичних здібностей. От і доводиться принижуватися в чужій країні (Голос України). Провідниця випустила дівчину через якийсь запасний вихід — підніжки не було, довелося стрибати, вслід кинутій сумочці — в їдку вогкість туманного поранку

(О. Забужко). — Я мав місяць полежати в клініці, — мовив Павлов, а витримав тільки десять днів, лікарі нізащо не пускали, довелося просто втекти (Ю Яновський). Як бачимо, необхідність зв'язку суб'єкта і ознаки не передбачає активної участі суб'єкта, вона знаходиться поза його компетенцією. Значення змушеності, що передається ММ забарвлюється негативним ставленням суб'єкта, тобто містить відтінок „небажаний”.

Функція повинності має вираження: мати+інфінітив ДВ/НДВ: Окремими природними об'єктами в Україні має опікуватися незалежний від місцевої влади орган (Політика і культура). — Мене пошлють вчителювати. Неодмінно пошлють. Вчителів у нас не вистачає. А працювати маєте не за страх, а за совість

(М. Стельмах). Фармакологічні засоби корекції мають відповідати певним загальним та особовим, конкретним медико-технічним вимогам (С. А. Олійник). — Для дітей маєш шанувати здоров'я (У. Самчук).

Спеціалізованим засобом вираження соціально-зумовленої необхідності є належати+інфінітив ДВ/НДВ: Парламентові також належить ухвалити закони про вибори і про партії (Голос України). Центру також належить відповідати за вирішення питань відтворення національно-історичного та етнографічного середовища (Урядовий кур'єр). Мені належало лишити одну машину, замінувати склад і дочекатися підричника (Україна). Вимагати (вимога) — виражає функцію обов'язковості: Ситуація в галузі, наголосив Президент, вимагає кардинальних змін (Урядовий кур'єр). Зустрічі миротворців на таких навчаннях — реальна вимога сьогодення (Голос України). Нагальною є також вимога ліцензування діяльності довірчих товариств (Урядовий кур'єр).

Предикативні прислівники треба, потрібно практично є синонімами, необхідно відрізняється від них більшою категоричністю. Тут може йтися про

ступінь спадання/наростання облігаторності: *Нам необхідно навести порядок в правовому полі. Ми повинні навести порядок в правовому полі. Нам треба навести порядок в правовому полі. Нам слід навести порядок в правовому полі.*

У поєднанні з опорними лексемами вживаються підсилювальні слова: *негайно, неодмінно, обов'язково, дуже, вкрай, конче*. Такі вирази мають фразеологічну сполучуваність і в текстах набирають значення штампу. Причому, так звана фразеологічна сполучуваність, зумовлює обмеженість поєднання: можна сказати *дуже треба*, але не можна *дуже слід*; можна *вкрай потрібно*, але не можна *вкрай варто*: - *Мені конче необхідно з ним поговорити* (А. Кокотюха). *Вкрай необхідно також затвердити єдиний механізм стягнення екологічних платежів з безакцептною формою розрахунку* (Урядовий кур'єр). *Таке становище потрібно негайно виправляти, враховуючи вимоги часу* (Голос України). *У висновках про якість товару обов'язково має бути вказівка на шкідливість чи небезпечність впливу товару на здоров'я та екологію* (Україна). – *Я не підписав листа в категоричній формі, я додав до нього, що слід неодмінно зняти в соборі найцінніші мозаїки і фрески* (П. Загребельний).

Серед облігаторних ситуацій розрізняють ситуації реалізованого і нереалізованого факту. Особливо чітко ці ситуації розпізнаються в плані минулого. В плані теперішнього вони виявляються за умови узуальності або абстрактності ситуації. А в плані майбутнього таке розрізнення взагалі відсутнє. Способом розмежування реалізованості/нереалізованості факту може слугувати умовно введений заперечний трансформ, що приєднується за допомогою заперечної частки. Якщо таке можливе, то ситуація є нереалізованою: *Згідно з вищенаведеним Ізюмська сільська Рада повинна була врахувати сукупний дохід сім'ї Малій від фермерського господарства (але не врахувала)* (Урядовий кур'єр). *Щоб уникнути проблем, Україні потрібно було домовитися з Росією лише про тарифи на вугілля (але не домовилися)* (Голос України). *Треба було втрутитись у сварку (але не втрутився)* (М. Соколян).

Значна частина лексем може використовуватись для передачі як реалізованого, так і нереалізованого факту. Правильне тлумачення про реалізацію

чи нереалізацію події диктує контекст: *Мені треба було звідси тікати і якнайшвидше, а не чекати на вас* (Брати Капранови). *Потрібно було шукати вихід із ситуації. А зараз що?* – ситуація нереалізована. Крім контексту, самі модальні лексеми можуть вказувати на реалізованість/ нереалізованість ситуації. Так, лексеми *доводиться/доведеться, змушений, примушений, вимушений* описують лише реалізовані факти: *За імпорту насіння доводиться розраховуватися товарним зерном* (Голос України). *Моя супутниця вже вийшла назовні, і мені теж довелося вилазити під гаряче пообіднє сонце* (Брати Капранови). *У наш час історики часто вимушені дбати справді не за нові відкриття, а відвойовувати старі істини, часто цілком очевидні* (П. Загребельний). *Сьогодні лікарі змушені відмовляти пацієнтам, яким потрібна пересадка* (Урядовий кур'єр).

Лексеми *потрібно, необхідно, доречно, варто, доцільно* вживаються лише для передачі факту нереалізованого: *Через недотримання службової етики, доцільно порушити питання про відповідність займаній посаді прокурора Львівської обласної прокуратури* (Голос України). *Доречно зазначити, що харчові підприємства України беруть активну участь у виставках і ярмарках* (Урядовий кур'єр). *Наша виконавча дирекція, вчені, юристи з Адміністрації Президента України зійшлися на думці, що більш детальний розподіл повноважень на рівні „область-місто” варто все-таки проводити за угодами* (Політика і культура).

Соціально-зумовлена необхідність, тобто функція обов'язковості (обов'язку) може бути вираженою не тільки предикативами *треба, потрібно, необхідно, слід*, але й спеціалізованими лексико-синтаксичними засобами: предикативним прикметником *зобов'язаний*; предикативом *обов'язково+інфінітив ДВ/НДВ*; дієсловом *зобов'язати+інфінітив ДВ/НДВ*. Деонтична потенційність вказує на факт, зумовлений певним джерелом. Тому розрізняють два різновиди деонтичної модальності: а) бажання, намір, усвідомлений обов'язок — джерелом є сам суб'єкт; б) обов'язок як повинність — джерело знаходиться поза суб'єктом [60:115]. Деонтична модальність необхідності представляє такі властивості відношень між предметами предиката, які впливають із сутності самих

предметів, а не є приписаними або дозволеними з боку: *Службовці мають вчасно приходити на роботу* (їм приписаний такий режим роботи) [138:106]. Сфері деонтичної необхідності належить функція дезидеративності, яка містить поняття обов'язку, і виражає безумовну повинність, і не передбачає стороннього впливу. Обов'язок існує апіорі, не залежно від волі його носія або сторонніх осіб. Обов'язок може бути контекстним: обов'язок християнина=обов'язок перед Богом: *Обов'язок кожного християнина виконувати заповіді Святого Євангелія*; громадський обов'язок=обов'язок перед батьківщиною: *Захист України, її суверенітету є священним обов'язком кожного громадянина — патріота своєї держави* (Урядовий кур'єр); службовий обов'язок=обов'язок виконання роботи: *Сергєєв вважав за свій службовий обов'язок розповісти все, як було* (І. Багрянний); моральний обов'язок=обов'язок перед самим собою або перед кимось: *Тож повага до ветеранів, піклування про ветеранів — наш святий обов'язок* (Урядовий кур'єр).

У реченнях: — *Захищати даму — мій обов'язок* (Брати Капранови); — *Зрештою на вас вчинено напад, і мій обов'язок — покликати міліцію і лікарів* (А. Кокотюха) слово „обов'язок” може виражати або внутрішні якості суб'єкта, його розуміння обов'язку, або цього вимагають етичні норми, правила поведінки. Обов'язок — це моральна норма, що існує незалежно від волі його носія або інших сторонніх осіб. Обов'язком не можна нікого обтяжити, його не можна взяти на себе, як беруть зобов'язання. Обов'язок можна в якийсь момент усвідомити, можна вважати щось своїм обов'язком, але це передбачає, що обов'язок існував раніше, хоч і не був усвідомленим [45:19].

Іноді обов'язок трактується як зобов'язання. За словом зобов'язання стоїть інший концепт. Це дещо умовне, що визначається соціальними конвенціями, пов'язане з місцем у соціальній структурі. Суб'єкт стає носієм зобов'язаності в результаті покладення на нього цієї зобов'язаності або прийняття ним зобов'язаності, чи він сам дає обіцянку щось виконати, зробити. Свої зобов'язання треба просто знати і їх виконувати [45:18-19]. Найчастіше носієм значення „зобов'язання” є: дієслово-зв'язка у постпозиції+віддієслівний іменник

зобов'язання, що вказує на повинність виконання дії+інфінітив ДВ/НДВ: *Однак створення „залізної завіси” перед біженцями для України є неприйнятним, адже, вступивши до Ради Європи, наша держава взяла на себе зобов'язання дотримуватися у сфері захисту прав людини загально визнаних норм міжнародного права (Урядовий кур'єр); дієслово зобов'язати+інфінітив ДВ/НДВ: Новий військовий союз передбачає жорсткі обов'язки, згідно з якими агресія проти одного вважається агресією проти всіх членів блоку, що зобов'язує їх взяти участь у війні (Голос України); предикативний дієприкметник зобов'язаний+інфінітив ДВ/НДВ: Ми зобов'язані зберегти свій багатий творчий і технічний потенціал, зробити все можливе, аби наступні покоління жили гідно (Україна). Можна сказати, що предикати, які зобов'язують, дуже часто імплікують небажаність, пов'язану із обмеженням свободи вибору.*

Припис, що є традиційним, буває завжди. Це дії, які можна позначити як такі, що самі собою розуміються, на які очікують, вони є зрозумілими для всіх членів суспільства, певного кола осіб чи однієї людини. Це необхідність, яка однаково звернена до всіх, але ні до кого конкретно. Йдеться про мораль, яка виражається у вигляді стихійно сформованих та загальноприйнятих приписів, оцінок, звичаїв: *В усіх віруючих повинне бути лише одне бажання — любити одне одного, як любив нас Христос (Політика і культура). Відмова видати необхідну земельну документацію, тяганина з приватизацією оскаржується в комісії по земельних спорах при місцевій раді, де скарга повинна бути розглянута протягом 20 днів (Голос України).*

У функціональному мовленні різновидом ситуації, зумовленої певним збігом обставин, є ситуація „настання терміну” або „повинність в часі”, що детермінує необхідність дії: *І вечеряти давно пора; Годі вдома сидіти. Пора самому заробляти; Пора за розум взятися; Час творити добро. Пора і час* у значенні присудкового слова переважно у поєднанні з інфінітивом можна інтерпретувати як необхідність здійснення дії, оскільки настав час, строк для завершення чогось або виконання якої-небудь дії. Висловлення є констатацією своєчасності здійснення бажаної для мовця дії.

Крім описаних спеціалізованих лексико-синтаксичних засобів, функція необхідності, заперечення необхідності передаються у функціональних стилях іншими лексичними одиницями у поєднанні з інфінітивом та без інфінітива. Ці поєднання в залежності від семантики модального компонента передають необхідність з різноманітними додатковими відтінками: бажаності: *Нині вкрай важливо не зруйнувати систему соціального страхування та управління нею* (Урядовий кур'єр); доцільності: *Мамо, тобі зараз краще помовчати* (А. Кокотюха); недопустимості: *Сперечатися з ним не діло*; несвоєчасності: *Рано тобі висувати свою кандидатуру на посаду мера міста*.

Вираження функцій необхідності займає особливе місце у семантиці офіційно-ділового стилю і відрізняється жанровими особливостями. Оскільки засоби вираження необхідності були предметом окремого дослідження [190, 146], докладно зупинятися на цьому ми не будемо. Відмітимо тільки, що необхідний зв'язок процесуальної ознаки із суб'єктом може бути: 1) потрібним, корисним, внутрішньо усвідомленим суб'єктом; 2) обов'язковим, повинним, об'єктивно зумовленим явищами дійсності; 3) неминучим, тобто об'єктивним, не усвідомленим суб'єктом.

2.2.2. Морфологічні засоби вираження

2.2.2.1. Форми наказового способу в неімперативному вживанні

До недискретних засобів вираження потенційності належать морфологічні засоби. У лінгвістичних дослідженнях з питань способу дієслова (В. М. Русанівський, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, А. П. Грищенко, Л. І. Мацько) традиційно йдеться або про конкретні значення, що передаються імперативними словоформами, або про відтінки єдиного значення волевиявлення. У складі речення значення форм наказового способу може конкретизуватися як вимога, прохання, порада, умовляння. Усі ці відтінки спонукання створюються інтонацією, лексичним значенням дієслова, контекстом (ситуацією) і спеціальних граматичних засобів для свого вираження не мають [195:624].

У системі українського дієслова широко представлена функціональна транспозиція: наказовий спосіб → дійсний спосіб [27:285; 254:380; 180:282; 133:192]. Взаємодія семантики наказового та дійсного способів зумовлює поширеність транспозиції в сферу значень індикатива, особливо дебітивності й можливості, які пов'язані з будь-якою темпоральною характеристикою. Найвиразнішою способовою метафорою в цьому випадку виступає незмінний дебітивно-оцінний імператив: *Вони над ними знуцаються, а ми їх пальцем не зачепи*. Близьким до цього типу є імператив із значенням емоційної актуалізації дії [178:10-11]: *Вона верещить на дитину, на крихітку, а я мовчи*. Відповідні форми, вживані у функції дійсного способу, мають додатковий значеннєвий відтінок негативного ставлення мовця до тих або інших дій чи станів [75:422]. Саме незмінний дебітивно-оцінний імператив й імператив із значенням емоційної актуалізації дії передають негативне ставлення суб'єкта до дії або іншої особи. На імперативну транспозицію вказує і А. В. Ісаченко. Відірваний від граматичного контексту імператив сприймається вже не як наказ або заборона, а як вираження примусу або змушення, яке існує незалежно від мовця, необхідності, яка зумовлена зовнішніми обставинами: *Вам добре, а я сина в університеті виховуй, менших в гімназії вчи*. [106:10]. Таким чином, із зміною семного складу змінюється і модальне значення імперативної конструкції. Які ж конструкції можуть назватися конструкціями неімперативного вживання форм наказового способу? З одного боку, форма 2-ої особи однини наказового способу вживається в цілому ряді значень, які далекі від власне спонування, в тому випадку, коли відбувається „відрив дії від її безпосереднього виконавця” і спостерігається ”можливість адресувати наказ чи спонування іншій особі” [195:624]. Однак форма спонукального способу набуває нових значень не тільки у випадку зникнення/відсутності „безпосереднього виконавця”. Важливо враховувати, яку позицію займає мовець, чи є він джерелом волевиявлення, чи воно зовсім відсутнє. З іншого боку, транспозиція імператива можлива тоді, коли відсторонені обидва учасники діалогу. Крім того, один із учасників діалогу — мовець — може бути „усунений” не як учасник факту повідомлення, а як учасник події. У ролі

першого мовець завжди присутній, важливо визначити його позицію. Другого учасника діалогу, адресата, може і не бути. На нашу думку, підхід до визначення неімперативного вживання форми НС ґрунтується на тому, які диференційні семантичні ознаки втрачають своє значення і що з'являється замість них. Суттєвим тут є, яку позицію займає мовець і яка є об'єктивна модальність конструкції (реальна чи ірреальна).

Транспоноване вживання імператива вказує або на будь-яку, довільно нав'язану виконавцю дію, або повинність, зумовлену одиничною ситуацією: *Ви гуляєте, а я працюю* (розм.). „Довільність”, яка виражається імперативом по відношенню до мовця, означає не тільки те, що мовець вільно розв'язує питання про надання якої-небудь дії деякому суб'єкту, „довільність” імператива стосується також плану вираження, причому в тому сенсі, що мовець вживає імператив у контексті, в якому звичайним є вживання іншого способу — або кондиціонала, або індикатива. Однак, вживаючи імператив, мовець досягає більшої експресивності повідомлюваного, виражає своє суб'єктивне, зокрема, оцінне відношення до дії. Мовець може вжити імператив або для вираження своєї волі, або для надання особливого колориту, що свідчить про „довільність” у виборі мовних засобів [72:106].

В реченнях з дієсловами у формі наказового способу із значенням дійсного загальна модальність є реальною. Разом з тим важливо відзначити внутрішньосинтаксичне значення повинності, необхідності у відношеннях між дією, позначуваною даним дієсловом, і її суб'єктом [16:11]. Віднесеність до певного часового плану створюється синтаксичним оточенням, тобто впливає із синтаксичного контексту. Отже, розглянуті синтаксичні умови вживання наказової форми створюють деяку її синкретичність: поряд з елементами наказовості, у ній чітко відчуються потенційні елементи або повинності, або умови [160:23]. Незмінний дебітивно-оцінний імператив визначається, як член парадигми речення, тобто як самостійна синтаксична форма, що має свої власні граматичні характеристики і своє власне значення. Загальним категоріальним значенням форми є значення повинності, необхідності: те, про що повідомляється,

стає як приписуване, обов'язкове, необхідне і досить часто поєднується із змушеністю і, відповідно, набуває негативного ставлення суб'єкта, що є повинним. Відтінок змушеності, внутрішньо відхиленого припису „ззовні” у значенні самої форми не міститься, а лише нашаровується на нього, і цим чинником створюється основне протиставлення всередині речень із значенням повинності. Дебітивно-оцінний імператив означає: те, про що повідомляється, є обов'язковим для здійснення незалежно від волі мовця. Синтаксична форма дебітивно-оцінного імператива утворюється за участю форми 2-ої особи наказового способу дієслова. У двоскладних дієслівних реченнях ця форма сполучається з підметом будь-якої особи чи неособи; часто нею представлена узагальнена особа; у недієслівних реченнях повинність оформлюється за допомогою форми *бути*. Утворення синтаксичної форми дебітивно-оцінного імператива можливе не для всіх типів речень, обмеження можуть створюватися і граматичною схемою речення, і його семантичною структурою [245:110-111]. Виходячи з цього, можна виділити такі різновиди речень із значенням повинності:

1) речення, що позначають повинність як змушеність: *Всі пішли, а я сиди вдома і працюю; Ти розважаєшся, а я пиши*; або повинність, що диктується звичаєм, тим, що прийнято. В середині кожної із груп можна встановити ті чи інші відтінки, з більшою або меншою визначеністю, що виявляються в конситуації [195:117].

Такі конструкції диференціюються залежно від характеру „суб'єкта, що змушує”; з цим безпосередньо пов'язана градація „суб'єктивного ставлення” того, хто „повинен”. Це ставлення може бути конкретно спрямованим проти того, хто змушує, приписує щось, і тоді воно може вилитися в „обурення і протест”. Функціонування цих конструкцій: суб'єкт дії змушений діяти певним чином; джерелом цього примусу є зовнішні обставини або якась не названа особа, з точкою зору якої мовець не погоджується. Протиставлення позиції мовця позиції іншої особи є характерною ознакою даного способу вираження повинності: *Він повинен писати конспект — Він пиши конспект*. Дана конструкція виражає цілий комплекс модальних значень: об'єктивно-модальне значення реальності,

внутрішньосинтаксичне значення повинності і протиставлення позиції двох носіїв оцінки даного значення [229:21]. „Примушувачем” іноді є окрема особа або особи: з чиеїсь точки зору необхідно, потрібно або чиеюсь поведінкою спровокована дія (діяльність, стан) повинним суб’єктом внутрішньо відкидається, не сприймається. Таке внутрішнє несприйняття не пов’язане обов’язково з невиконанням: протест може бути спрямований проти стосунків, що склалися, діяльністю, що нав’язується: *Ви мене покинули, а я знову іди до цих царів* (М. Соколян). *Вони телевізор дивляться. А ти все кидай і розповідай казку їхнім дітям* (розм.); — *Ми пішли, а ти сиди тут! Охороняй!; Ти диви, який великий пан прийшов. Вставай! Відчиняй йому двері! Зустрічай його!* (розм.); *Ви розважаєтесь, а я за вас відповідай.* Речення, де форма наказового способу позначає змушену, небажану для суб’єкта дію, сполучається із суб’єктом 1-ої або 2-ої особи і часто функціонує у складі протиставних конструкцій [255:51] Таким реченням, зазвичай, притаманна інтонація обурення, образи, протесту: *Братва відпочиває, а я працюю!; — Де мої книжки, рукописи, забрані під час арешту? Поцікавились: справді вилучено Грушевського, Винниченка, Хвильового... Вожді, ідеологи самостійної і незалежної. А йому повертай!* (М. Олійник). *Самі не знають куди їдуть. А я — пам’ятай за всіх* (розм.). „Нав’язана” ситуація в протиставних конструкціях зазвичай слідує за об’єктивною ситуацією, але в поодиноких випадках порядок може змінюватися і протиставний сполучник *а* вводить об’єктивну ситуацію [233:238]: *Я – збирай підписи, а вони сидять, язики чешуть* (розм.). У випадку, коли „примушувачем” є не особа, а зовнішні обставини, події, ситуація, що склалася, тобто, коли немає сутички індивідуальних воль, ступінь конкретно не спрямованого протесту виявляється послабленим і з’являється суб’єктивно-модальний відтінок „невдоволення”, небажання або навіть оцінки ситуації, як складної, що потребує зусиль. У реченнях цього значення трапляються випадки суб’єктивної детермінації давальним відмінком: *Відчули себе героями! Дякували б, сиділи тихо, так ні, повертай їм звання, титули, громадянську честь, мало не вибачайся. В партії*

поновлюй! (М. Олійник). *А що це мені все копай, поливай!; Самі понапиваються, а мені розвозь!* (розм.).

Безпосередні значеннєві співвідношення таких речень — співвідношення з предикативним прикметником *повинен*, а при запереченні — з *не повинен*: *А я за вас відповідай — А я повинен за вас відповідати.*

2) речення, у яких змушеність зумовлюється обов'язковістю офіційності посади: *Таке життя вчителя: з ранку до вечора перевіряй зошити.; Розберися сам. Потім поговоримо. Моя консультація, чи як її назвати, буде упереджена. Як юрист, правник вирішуй* (М. Олійник). *Хто відповідати за це буде? Максим за все відповідай. І за порядком слідкуй, і суботники проведь.* Такі речення співвідносяться з реченнями з предикативним прикметником *зобов'язаний*: *Він за всіх відповідай — Він зобов'язаний за всіх відповідати.*

3) речення, у яких змушеність зумовлюється перебуванням десь, належністю до якогось певного місця, групи, середовища, сфери діяльності, суспільного статусу: *Я не люблю міського життя. — Тут живи не як хочеш, а як бабки хочуть* (розм.); *Ти чоловік — ти і заробляй!* (розм.); *Робота продавця кропітлива. Тому подай, покупки запакуй, та ще й усміхайся кожному.; І народи — плати, і хорони — плати!* Співвідношення з предикативним прикметником *змушений* та предикативами *треба, доводиться, мусити*: *Живи не як хочеш — Треба (доводиться, змушений) жити не як хочеш...*

4) речення, у яких змушеність зумовлена конкретною ситуацією або подією: *Скільки засуджено невинних і скільки різних злочинців вештаються світом. От і візьмися, виведи на чисту воду бодай одного – двох* (М. Олійник). *Хочеш жити — викручуйся. Владі ти потрібен тільки як робоча сила, постачальник* (М. Олійник). *Бігай через тебе...* Функціонування даного значення здійснюється і у складі протиставних конструкцій: *Одні бігають по магазинах, а інші за них план виконуй.* Співвідношення з лексемами *змушений, потрібно, доводиться*: *Інші за них план виконуй — Доводиться виконувати.*

Таким чином, у реченнях, які описані вище, в конситуації обов'язково присутній суб'єкт, що змушує, або наявна ситуація, що змушує.

Подобиємо речення, що позначають повинність, яка зумовлена звичаєм, тим, що прийнято, або повинність, що диктується узусом [195:117], тобто імператив із значенням емоційної актуалізації дії. Речення з незмінним дебітивно-оцінним імперативом, відрізняються від конструкцій із значенням емоційної актуалізації дії тим, що в них відсутня функція змушеності. Загальним, з'єднуючим є функція „належить, годиться, слід”: *Я знав: крутись білкою, змією повзай.; Спочатку вивчись, знаннями заволодій.; Ти молодий, значить співай, веселись.; Не годиться вам ходити. Я учень, я і ходи.; Від тюрми та від суми не зарікайся.* В таких реченнях відношення суб'єкта до дії залишається невиявленим. Функція узуальної зумовленої повинності перетинається із суб'єктивно-модальною: а) незадоволення з приводу невідповідності узуса, що диктується (=треба дотримуватися того, що прийнято): *Якщо винна, так визви, поясни, допоможи (розм.). Взявся навчати, так і вчи (розм.);* б) оцінка ситуації як складної: *Завчи звички пташині, пам'ятай час прильоту, різним посвистом свисти;* в) оцінка дії як простої, доступної, такої, яка легко здійснюється (=треба тільки): *За словами директора, у них під руками золоте дно: гребти та гребти.* В пропозованих конструкціях зв'язок дії з суб'єктом встановлює мовець. Л. А. Бирюлін називає такі конструкції ”імперативи-цитати” і зазначає, що при цитуванні в одному акті мовлення прескрипції із іншого (яке передує) акта мовлення утворюється висловлення, що більшою мірою виражають значення повинності, ніж значення припису певної поведінки. Хоча останнє не зникає зовсім, воно лише виявляється „вставленим” у новий акт мовлення. Такого роду імперативи-цитати вчений розглядає як проміжну групу між прямими імперативами та імперативами з нестандартною семантикою [25:243].

Всі вказані функції (варіанти функцій) виражаються у контексті і лексично, і за допомогою інтонації. У конструкції типу: *Викликає мене вчитель до дошки і диктує. Через тиждень знову до дошки, і знову пиши* — слово *пиши* можна вимовити з типовою наказовою інтонацією, тоді буде представлено просте відтворення чужого наказу, а можна вимовити з інтонацією протесту або незадоволення, що є найбільш типовою для таких форм. В даному випадку це

буде висловлення, яке трактується з точки зору особи, до якої адресується імператив. Характерною особливістю імператива є його реалізація тільки за наявності двох учасників: мовця (особи, що виявляє волю) і слухача (адресата волевиявлення). При цьому зміст імператива не є тотожним для особи, що наказує, та для об'єкта волевиявлення. Такі випадки вживання імператива подаються не як „розпорядження”, а як „виконання”. Форми незмінного дебітивно-оцінного імператива та імператива із значенням емоційної актуалізації дії об'єднують в собі ряд приватних значень повинності, змушеності, узуальної зумовленості.

Вживання конструкцій з формами наказового способу для опису ситуацій необхідності найчастіше виявляються синтагматично пов'язаними: а) передається ряд однорідних дій одного суб'єкта: *Так з ранку до ночі: і посуд мий, і дитину годуй, і на городі порпайся*; б) або двох дій різних суб'єктів, що знаходяться у відношенні контрасту: *Вони наплутали, а ти розплутуй*; в) опис окремої дії одиничного суб'єкта (в особливих контекстних умовах): *Ну і життя: з ранку до вечора їсти готуй* [237:150]. За допомогою імперативних конструкцій можна описати як реалізовані, так і нереалізовані ситуації: *Вони пішли, а я сиди тут, думай!* (реалізована ситуація); *Ти батько — ти і забезпечуй* (прихований докір, що дія не здійснюється).

Функція повинності існує і проявляється в наборі декількох більш приватних, конкретних варіантів. Це свідчить про те, що ця функція виникає не в результаті мовленнєвої транспозиції наказовості, а належить граматичній формі як її категоріальна характеристика. Функція ця регулярно виявляється за певних синтаксичних умов, у системі парадигматичних протиставлень у реченні, які будуються за різними структурними схемами. Все це дає підстави вважати функцію повинності окремою і самостійною об'єктивно-модальною функцією, що посідає особливе місце в ряду синтаксичних ірреальних способів. Як одна з форм речення форма дебітивно-оцінного способу має свої власні ознаки і характеристики — граматичні, смислові, інтонаційні, які протиставляють її іншим формам речення: 1) наявність власного граматичного (синтаксичного)

упорядкування, яке не збігається з граматичним упорядкуванням наказового способу; 2) наявність власних інтонаційних характеристик, своїх власних співвідношень інтонаційних варіантів, що не збігаються з інтонаційними варіантами форм синтаксичного наказового способу; 3) наявність власного інваріантного значення, що послідовно виявляється в системі більш приватних значень; 4) наявність власних функціонально-змістових співвідношень з реченнями інших граматичних структур, що позначають повинність; 5) за певних синтаксичних умов — можливість сполучення з суб'єктивним детермінантом у формі давального відмінка. З цього приводу існує інша точка зору, що зарахування таких форм у число синтаксичних способів приведе до неправомірного розширення меж об'єктивної модальності як формальної категорії, оскільки наявність функції повинності (поруч із значенням необхідності і можливості) не є регулярною і обов'язковою, а перетин її з функцією змушеності і протиставленням позицій двох осіб — тим більше [229:21]. В такому вживанні імперативної форми варто бачити „перехідні”, „гібридні” [51:487] або „проміжні” [255:51; 86:6] випадки, що приєднуються до системи наказового способу.

Отже, можна констатувати, що функції повинності, неминучості передаються формами наказового способу у значенні дійсного найчастіше в експресивному мовленні. Форми наказового способу позначають реальну модальність речення і виражають внутрішньосинтаксичну функцію повинності між дією та її суб'єктом. Вони виступають контекстуальними синонімами форм дійсного способу, відрізняючись від них особливою експресією змушеності, протесту. Речення із функцією повинності, зазвичай, мають обов'язкові компоненти: мовець+причина, що змушує до дії+суб'єкт (агенс)+дія.

2.2.2.2. Форми теперішнього часу, вживані в значенні „припису”

Функцію необхідності можуть передавати дієслівні форми теперішнього часу, але не тому, що цим підкреслюється співвіднесеність дії з моментом мовлення. Семантичне значення теперішнього часу не обмежується часовими

рамками, воно має загальночасовий характер, виявляючись у всіх тих випадках, коли момент мовлення збігається з будь-яким моментом часу, охоплюваного відображуваною в змісті речення дією. Оскільки вияв часової ознаки може перебувати в будь-якій часовій площині, наявна в синтаксичному центрі речення граматична форма теперішнього часу може означати також звичність або постійність відповідної дії чи стану, а в ряді випадків — надавати змісту висловлення загальночасового значення [150:94]. Специфіка української мови полягає в тому, що формам часу характерне їх переносне вживання з урахуванням сфери застосування. Для теперішнього часу характерне вживання у функції припису, повинності: *Черговий по станції доповідає начальнику станції, який в свою чергу доповідає...* Однозначно вказується на те, що начальник станції повинен доповісти або зобов'язаний доповісти про пригоду.

Теперішній час, виражаючи часові ознаки дії, співвідносні з моментом говоріння, має пряме „недетерміноване” значення, дії відбуваються безвідносно до якихось певних часових меж [194:243-244], що найчастіше виступає у реченнях і наукових визначеннях. У науковому стилі форми теперішнього часу вживаються для поради, але у специфічній формі, зумовленої комунікативним завданням цього стилю — у формі інструкції, вказівки про порядок виконання яких-небудь процедур: *Кокарбоксилазу призначають при печінковій та нирковій недостатності, печінковій та діабетичній комах, передкоматозних станах... Вводять внутрішньом'язово (іноді внутрішньовенно і під шкіру) після розчинення водою для ін'єкцій в асептичних умовах (інструкція). При завершенні програми прання машина зупиняється на одній із позначок програматора: 1) вимикаєте машину; 2) виймаєте білизну з машини; 3) сухими руками витягуєте виделку з розетки; 4) закриваєте кран подачі води (інструкція).* В даній інструкції бачимо вживання форм теперішнього часу у наказовому способі. У настановах-інструкціях щодо проведення дослідів, виконання будь-яких робіт форма теперішнього часу наказового способу вказує на необхідність дотримання певних правил, щоб одержати безпомилковий результат. Пріоритетність позиції мовця зумовлена в таких випадках його соціальним статусом чи впливає з його

накопиченого досвіду, обізнаності як спеціаліста: *Реакцію можна провести двома шляхами, кожний з яких можна здійснити двома послідовними діями. I Шлях: 1) здійснюємо процес при температурі T ; при цьому виділяється кількість енергії у вигляді тепла (Q); 2) здійснюємо нагрівання продуктів на величину dT ; при цьому втрачається енергія... II Шлях: 1) здійснюємо нагрівання реагентів на dT , на що витрачається енергія, що дорівнює CdT ; 2) здійснюємо процес при $T+dT$; при цьому виділяється енергія у вигляді тепла ($Q+dQ$)* (О. В. Білий). За цим рівнянням обчислюють один із коефіцієнтів (О. В. Білий).

Форми теперішнього часу передають дії не лише співвіднесені з моментом мовлення, але й дії постійного стану. Тут момент дії хоча й охоплюється теперішнім часом, однак характеризується невизначеною локалізацією дії в часі, що можна назвати „теперішнім часом постійної дії” [36:68, 53:93; 194:222, 185:222], який створює нейтральний колорит викладу [183:159]: *Дніпро впадає в Чорне море. Світовий океан займає величезні простори. У плані теперішнього постійного можливе вживання лише НДВ, який виражає безперервність дії і констатує постійну закономірність. Виражаючи постійну властивість суб'єкта/об'єкта форма теперішнього часу може бути трансформована у зворот „має властивість+інфінітив”:* *Класична термодинаміка розглядає властивості речовин без прагнення інтерпретувати їх на основі властивостей молекул* (О. В. Білий).

Узагальненість суб'єкта постійної дії визначає характер лексичного значення присудка, а звідси і абстрагованість його часового граматичного значення як значення постійного, наявного не тільки в теперішньому, але й передбачуваною дією в майбутньому, відомого в минулому. Дієслівні форми використовуються для передачі необхідності найчастіше у текстах інструктивного характеру, де, як правило, чітко виявляється „потенційна домінанта” облігаторності, що розповсюджується на весь текст, а отже, поширюється на всю часову перспективу.

Теперішній час надає висловленню особливого семантичного відтінку необхідності — „теперішній припису” [35:72]. „Теперішній припису” є різновидом

так званого абстрактного теперішнього. Дієслівні форми можуть передавати або повинність: *Виділену частину бланка заповнює студент (підр.)*; або порядок виконання дій (реалізується в інструкціях, кулінарних рецептах): *В миску насипають муку, додають молоко...; Збирають корені алтеї рано навесні, розвішують в пучках на мотузках у теплому приміщенні, що провітрюється* (М. С. Харченко). Найчастіше засобом вираження цих функцій є презентні форми НДВ, а також форми інфінітива і модальні предикативи з інфінітивом. Основна увага зосереджується не стільки на потенційності дії, як на постійній властивості, обов'язковості суб'єкта до здійснення чого-небудь.

Вираження дії, що не має часових обмежень, конкретної локалізації у зв'язку з моментом мовлення називають ще „теперішнім неактуальним часом”, характерними ознаками якого виступають: а) найвищий ступінь часового узагальнення, позачасовий вияв постійних закономірностей тих чи інших ознак; б) звичність ознак, що виходять за межі конкретного епізоду і відображають досвід одного мовця або колективу людей [77:39; 35:104-105].

Значення дійсного способу залежно від взаємодії категорії виду, часу, лексичного значення дієслова, контекстуальних умов може модифікуватися, виступаючи у найрізноманітніших відтінках. Передаючи дію, яка мислиться у майбутньому, форми теперішнього часу взаємодіють із функціями: а) обов'язковості, неминучості. При цьому суб'єкта характеризує потенційна здатність до дії: *Директор підприємства здійснює контроль за виконанням плану по виробництву товарів першої необхідності* (Голос України), *Завуч школи розробляє методичні рекомендації і вказівки для оцінювання учнів*. б) повинності: *Лікар кабінету повідомляє головному лікарю, начальнику техніки безпеки і вживає заходів: 1) телефоном 01 викликає пожежну команду; 2) знеструмлює електромережу; 3) евакуює хворих, співробітників і майно у небезпечне місце. Пожежна команда за допомогою підручних засобів, ліквідує осередок запалення* (інструкція).

Розглядаючи вживання форм теперішнього часу в значенні майбутнього, можна констатувати, що хоч дія і відбувається в майбутньому, але модальні

відтінки наміру щодо її виконання, рішучості її здійснення, впевненості в тому, що вона відбудеться, виявляються вже тепер, в момент мовлення: — *Добридень, панянки. Моє ім'я Алан Арт, я викладатиму у вас деякі курси, — він значуще посміхнувся, зробившись схожим на великого чорного крука, — а поки що я маю для вас повідомлення. Після того, як пообідаєте, йдете до кабінету двадцять один першого корпусу і отримуєте мантії та інструкції щодо церемонії посвяти* (М. Соколян). Там у нього відбуваються перемовини з нецеремонно розштурханим їздовим (Ю. Андрухович). Дія повністю залежить від волі суб'єкта, наперед спланована, визначена, оскільки виконання її вимагає прийняття певного рішення. НДВ теперішнього часу наміченої дії не передбачає процесу розгортання самої дії, а лише вказує на факт її виконання. Передавання теперішньої наміченої дії супроводжується модальним відтінком спонукання, наказу, розпорядження: *Якщо ж ви все-таки потрапите на територію цієї країни, колишньої радянської республіки, то пам'ятаєте про надзвичайну обачність: усі види злочинності, в тому числі грабунки, обкрадання автомобілів і навіть викрадення людей, набули тут останніми роками небувалих розмірів* (Ю. Андрухович). Хоча дія передається граматичними категоріями теперішнього часу, однак прослідковується її спрямованість у майбутнє. Теперішній час в значенні майбутнього супроводжується часовими детермінативами (лексичними елементами з часовим значенням), які вказують, що дія відбуватиметься після моменту мовлення: *Завтра додому ідемо. Іспит складаємо у суботу. Диктант пишемо у п'ятницю*. Актуалізація форми теперішнього часу наміченої дії заснована на волевиявленні мовця, що знаходить своє відображення у модальних відтінках готовності, рішучості, прагнення до дії, обов'язковості. Завдяки відтінкам модального значення контраст між теперішнім і майбутнім послаблюється. Тотожність системи форм майбутнього часу ДВ з формами теперішнього часу кваліфікують як форми „теперішньо-майбутнього” часу. Такі випадки вживання трапляються у підручниках, посібниках, коли описується послідовність дій при виконанні дослідів, вправ: *Подані речення перебудуйте, опускаючи дієслово-зв'язку* (підр.). *Іменну частину вживайте у формі називного*

відмінка (підр.). Ви складаєте повний протокол загальних зборів студентів вашого факультету, самостійно визначаєте порядок денний (підр.). Особові речення замініть неозначено-особовими. Простежте, як із втратою підмета неозначено-особові речення набувають невизначеного значення (підр.). З'ясуйте різницю між протоколом і витягом з протоколу (підр.).

Отже, у відповідних контекстах часові форми втрачають свої первинні категоріальні ситуації і вживаються у вторинній функції транспозиції.

2.2.3. Синтаксичні засоби вираження функції необхідності

2.2.3.1. Конструкції з незалежним інфінітивом

Інфінітивні речення — це речення, що мають за конструктивний центр незалежний інфінітив, що визначає основне граматичне значення конструкції: *Мені ще з собакою гуляти (розм.); Ви скликали гостей, а приймати мені (розм.); Скоро мені у відрядження їхати (розм.)*. Речення інфінітивної структури мають ірреальне модальне значення, тобто таке, яке з точки зору мовця повинно або може відбутися при наявності певних умов. Виявлення синтаксичної модальності інфінітивного речення зводиться до визначення його семантичного значення. Характерною і з сучасної, і з генетичної точки зору для незалежного предикативного інфінітива є значення повинності, необхідності, неминучості. У ролі синтаксичного засобу для вираження потенційних значень простого інфінітивного речення виступає сама форма предиката — незалежний інфінітив — у сполученні з інтонацією та частками [6:14]. Досить насиченим інфінітивними реченнями є науковий стиль. Інфінітив-предикат виражається перехідним дієсловом ДВ, при якому вживається додаток у формі З. в. із значенням прямого об'єкта. Такі інфінітивні конструкції переважають у збірниках вправ і завдань і носять некатегоричний характер: *Довести, що.... Знайти..... Обчислити....* (В. Д. Борисенко) У зв'язку з тим, що у науковій прозі висловлення „адресується” масовому читачеві, давальний суб'єкта у інфінітивних реченнях завжди відсутній [163:67]. Інфінітивні речення, що містяться у вказівках, примітках, інструкціях до

виконання завдань чи використання техніки набувають відтінку обов'язковості: *Закапувати по 1-2 краплі препарату в кожне око 5-6 разів на добу* (інструкція). *Обережно намити, використовувачи розведений відбілювач* (інструкція). *Виписати збірні іменники із значенням речовини* (підр.). *У виділених словах пояснити наявність або відсутність чергування* (підр.). В інфінітивних реченнях логічно розрізнені поняття необхідності та повинності формально не відрізняються одне від одного. Можна лише говорити про перевагу того чи іншого відтінку, що визначається контекстом або ситуацією. Часова віднесеність дій, мислимих як повинні, визначається скоріш семасіологічно, ніж граматично [221:268]. Часова парадигма є неповною — може містити лише форми теперішнього часу, причому завжди відчувається футуральна перспектива. Форма майбутнього часу виникає у речень із функцією повинності, змушеності, неможливості, непотрібності, недопустимості. Це пояснюється тим, що інфінітивні речення позначають таку дію або стан, здійснення якого звернене в майбутнє або передбачає перехід від теперішнього до майбутнього [195:376].

Відтінок облігаторності, наявний в інфінітивних реченнях, можна назвати функцією „припису”. Дія, як правило, представлена як передбачувана в майбутньому, але пов'язана з теперішнім, тобто це так звана „актуальність передування” факту: *Тепер писати; Будемо повторювати; Зупинити чужаків, які інтенсивно „грабують” лісові Карпати, просто, — вважає іршавський лісник Іван Лакаташ. — Ліквідувати лишень чи то п'яти, чи то десятикратний розрив між нашими та світовими цінами на ліс* (Політика і культура). Характерним є вживання обставин *тепер, зараз*, які підкреслюють значення найближчого майбутнього: *Тепер вже час ставити питання ширше — про цілісне дослідження османської спадщини в Україні* (Політика і культура). *Ну а зараз кінчати другу справу* (І. Кочерга). Але „актуальність передування” може виявлятися і за значного часового проміжку між моментом мовлення і часом передбачуваної події: *Тобі через рік до університету вступати; Через тиждень їхати*. Передбачуваність подій іноді не передбачає обов'язкового зв'язку з теперішнім: *В раціон харчування таких дітей включити свіжі овочі, овочеві та фруктові пюре*,

кисло-молочні продукти (О. Є. Федорців). *По більшості таких справ замість кримінальної відповідальності просто застосовувати штрафні санкції* (Урядовий кур'єр). *Андрій зрозумів, що опір ні до чого, що сили його тануть і йому вибирати або бути скаліченим і геть розчавленим, або бути сліпим, але ще змагатися* (І. Багрянний). Трапляються речення, які не передбачають негативного відношення суб'єкта до дії: *Нам тепер гуляти до ранку; Вам відпочивати цілий місяць; — Страшно, Маріє, за твою таку красу. Тобі сидіти в світлиці, накинути царську одіж і бути чисюсь царицею* (У. Самчук). — *Ніколи не висловлюватись категорично, завжди лишати бодай вузьку смужечку для відступу* (П. Загребельний). У більшості випадків дія представлена як небажана для суб'єкта, тобто це дія, до якої суб'єкта примушують. Значення відсутності бажання суб'єкта виконувати дію особливо чітко простежується у зіставно-протиставних конструкціях: *Ви розважалися, а прибирати мені* (розм.). Потенційний суб'єкт інфінітивного речення може бути виражений формою Д. в. або такою формою, яка впливає із контексту: — *Пляжі у вас паскудні. — Та ви що! У нас пляжі на тому боці острова. Вам туди їхати* (Брати Капранови). — *Нам ще до крові битися за справжнє життя* (М. Стельмах). *За князем Володимиром і я, син його, йду. Навчати народ, темнощі виганяти* (П. Загребельний). *Рибалка почав обережно бити її по щоках. Потім у голові стрельнуло — перенести її у салон, там тепліше* (А. Кокотюха).

Інфінітивні речення, що виражають необхідність і неминучість, об'єднує дебітивна модальність, однак семантичні відмінності між ними існують. В інфінітивному реченні, яке виражає необхідність, йдеться про те, що суб'єкт повинен діяти сам, підкоряючись внутрішньо усвідомленій повинності, а у реченнях, що виражають неминучість, зв'язок явищ є об'єктивно повинним, але причинно не усвідомленим суб'єктом [6:26].

Функція необхідності та заперечення необхідності регулярно виражається за допомогою інфінітивних речень з реальною внутрішньосинтаксичною модальністю. Суб'єкт у таких конструкціях може бути конкретним або узагальненим: — *Гроші в людей, мов вода, розлиті, розплескані. Комуś зібрати*

воєдино, щоб побудувати храм великий. А кому ж — як не князеві (П. Загребельний). — Ви їли колись курча засмажене на вулкані? — Зізнатися, що такого я ще не їв (Брати Капранови). — Ні, якщо справді щось знайдеться, сховати — не в міліцію ж здавати (А. Кокотюха). Як заспівають півні, вставати і поспішати на всенощну (У. Самчук).

В інфінітивних реченнях зовнішньосинтаксичне значення повинності в плані відношення висловлення до дійсності і внутрішньосинтаксична функція повинності в плані відношення між дією і її суб'єктом зазвичай виражені інтонаційно-конструктивним способом [105:154-155]. Ці значення не суміщаються, але взаємопов'язані: чим менш імперативне речення, тим чіткіше виражене у ньому внутрішньосинтаксична функція повинності: — *Способи вдосконалення людської природи, до речі, відомі... — Шукати їх у площині соціальної (О. Гончар). — Що значить далеко? Від кого далеко? Від „Авангарду”? Не один попереду ще буде „Авангард”, і скрізь нам встигнути (О. Гончар). — Бондаренко? Це той, що запізнюється весь час на роботу?... Звільнити Бондаренка! (розм.).*

Речення з внутрішньосинтаксичною функцією повинності широко вживаються в науковому та офіційно-діловому стилі, у викладі теоретичних відомостей, в умовах задач, в рішеннях адміністративних і громадських органів: *Суд першої інстанції при розгляді справи повинен безпосередньо дослідити докази в справі: допитати підсудних, потерпілих, свідків, заслухати висновки експертів, оглянути речові докази, оголосити протоколи та інші документи (КПКУ — ст.257).* Зміст імперативного волевиявлення в юридичних текстах сприймається як припис чітко визначеної дії, що не допускає ніяких різнотлумачень, а в лінгвістичному плані включає спрямованість на перетворення потенційного стану справ (прикметник потенційної модальності *повинен*) у реальний.

У інфінітивних реченнях із спонукальною та умовно-бажальною модальністю, що виражають функцію повинності, при запереченні вживається тільки інфінітив НДВ. Функцію обов'язковості — стверджувальними та заперечними інфінітивними фразеологізмами: — *Той момент прийде. А тим*

часом берегти кожну краплю сили фізичної й душевної (І. Багрянний). Чіткіше внутрішньо-зумовлена необхідність виявляється у випадку, коли до складу структури інфінітивно-спонукальних речень входить суб'єктний член у формі Д. в. Суб'єктний детермінант може бути наявним (вираженим у Д. в, Р. в., З. в.) або імпліцитним. Уже сама схема інфінітивного речення передбачає того, хто повинен здійснити дію або стати носієм стану, з ким повинно щось трапитися, тобто дія або стан тут завжди співвіднесені із суб'єктом. Давальний відмінок при незалежному інфінітиві вказує на особу, якій потрібно, необхідно або доведеться здійснити дію, названу інфінітивом. Д. в. не має формальних показників підмета, але в семантичному плані виявляє близькість до підмета і є вираженням суб'єкта дії [221:257; 209:214], тобто наявність давального суб'єкта не є структурно обов'язковим: *Ну що ти, мамо! Тобі мовчати!*

У реченнях, що виражають необхідність за допомогою інфінітивної форми, спостерігаються різноманітні смислові відтінки, які впливають і на структуру речення. Конструкції, які виражають думку про необхідність дії з боку когось, містять інфінітив з перехідним значенням, а прямий суб'єкт виражений З. в.: *Ну, не хвилюйся, тепер себе і показати* (розм.); *За це тебе в тюрму відправити.*

Частки вносять у інфінітивні речення різноманітні відтінки, зокрема відтінок необхідності, дебітності, бажаності, що виражається інтонацією та часткою б (би). Це речення, зміст яких ніби вимагає наявності слів *треба, необхідно, потрібно*. Серед речень виділяють а) речення з основною функцією необхідності: *За ним би йти на гори високі; Вмирати б мені одній; Вам приготувати б такий обід*; б) речення, що виражають необхідність з точки зору самого мовця (часто у формі ССР з протиставним сполучником а): *Хорошій людині дати талант, а мені навіть; Нам не чекати б, а кинутися їм на допомогу*; в) речення із функцією повинності з відтінком поради або жалю: *Тобі б, Сергію, генералом бути; Тебе б посадити на солдатський пайок*. Інколи такі речення виражають співчуття з приводу того, що треба було б зробити і можна було б зробити, але не було зроблено: *Тобі б допомогти дитині, а не сварити її*. Хоча у даних реченнях основною функцією є повинність. Оскільки „необхідність”, „порада”, „співчуття”

є елементами психологічно-вольової діяльності людини, то дії, що позначені в реченні, направлені до „особи”, „суб’єкта”, що є об’єктом впливу. І тому усі мають в своїй конструкції суб’єкт у Д. в., що найчастіше виражається особовим займенником. Якщо ж суб’єкт у Д. в. пропущений, то відсутній суб’єкт легко визначається контекстом в конкретній особовій, узагальнено-особовій чи неозначеній формі: *Дати йому за це; —Не кажи! Таких дочок ще пошукати!* Дія, виражена інфінітивом стосується не окремої людини, а набуває функціонального значення віднесеності до узагальненої особи при наявності просторових або часових поширювачів: *Творити добро , а не сіяти ворожнечу.; До лісу відправити всіх дурнів, а ми їх людям показуємо* [62:224-225].

Відтінок повинності наявний у кожному імперативному інфінітиві. Інфінітивні спонукально-дебітивні речення тісно переплітаються з інфінітивними, які виражають повинність. Перші переважно безсуб’єктні, але іноді трапляються і з суб’єктом у Д. в.: *Робіть, що кажу! Все це негайно надрукувати!; Через кожні півгодини полоскати горло; Всім бути на робочих місцях; Через три дні зібратися в університеті.*

В українській мові функціонують експресивні інфінітивні речення, що виступають із внутрішньо-зумовленою функцією необхідності. Ними здебільшого висловлюється категоричний наказ, владна пропозиція. Оскільки інфінітив як форма наказу здатний зосереджувати в собі велику афективність, всі такі речення є емоційно напруженими й мають окличну або оклично-розповідну інтонацію. Але не всі однаково експресивні [238:203]. Ті, які однослівного типу, непоширені, найвиразніше проявляють значення суб’єктивної необхідності: *Встати! Мовчати!*

Таким чином, функція необхідності зумовлюється об’єктивними чи суб’єктивними чинниками, які з точки зору суб’єкта модальної оцінки вимагають обов’язкового перетворення потенційного в актуальне. Засобами вираження семантики необхідності є конструкції з модальними лексемами, дієслівні форми теперішнього часу із значенням припису, форми наказового способу в неімперативному вживанні та інфінітивні речення з незалежним інфінітивом.

Висновки до другого розділу

1. Функція можливості являє собою функціонально-семантичну єдність, що відрізняється складністю плану вираження та плану змісту.

2. Категоріальні ситуації можливості становлять собою оцінні ситуації, в яких є суб'єкт, об'єкт, підстава і засоби оцінки. Аналіз семантики і структури функції можливості доводить, що в українській мові можна виокремити такі засоби вираження: а) лексичні – модальні слова і предикативи; б) морфологічні – видо-часові форми в дійсному способі дієслова та видові в умовному; в) синтаксичні – негативні інфінітивні конструкції.

3. Ядром вираження є розряд модальних модифікаторів. Модальні модифікатори є типовими формами, що найпоспідовніше і найактивніше репрезентують ідею можливості. Домінанту функції можливості становить слово із значенням *могти* і його негативний корелят із значенням *не могли*, що відрізняється від усіх інших одиниць категорії широтою семантичного обсягу і здатністю виражати всі варіанти і типові ситуації.

4. Функція можливості має недискретне вираження за допомогою видо-часових форм дійсного способу. Особливе місце посідають форми теперішнього-майбутнього ДВ, а також форми простого майбутнього ДВ, форми минулого ДВ/НДВ та форми теперішнього НДВ.

5. До синтаксичних засобів вираження можливості належать негативні інфінітивні конструкції, які ускладнюються емоційно-експресивними відтінками, що створюються будовою речень, інтонацією та частками. У структурі інфінітивних речень потенційне значення можливості/ неможливості реалізується складним інтонаційно-конструктивним способом.

6. Функція необхідності зумовлюється об'єктивними чи суб'єктивними чинниками, які з точки зору суб'єкта модальної оцінки вимагають обов'язкового перетворення потенційного в актуальне. Засобами вираження семантики необхідності є: а) лексичні – модальні слова та предикативи; б) морфологічні – конструкції з формами наказового способу в неімперативному

вживанні; речення, що містять форми теперішнього часу в значенні розпорядження, наказу, припису; в) синтаксичними засобами – конструкції з незалежним інфінітивом. Отже, функція необхідності може виражатися дискретно та недискретно.

7. Центральне місце в реалізації потенційної функції необхідності займають ММ необхідності, що входять до складу дієслівного складеного присудка. Предикативний прислівник *треба* разом із залежним інфінітивом ДВ/НДВ використовується для передачі усіх без винятку семантичних варіантів функції необхідності і може виступати заміником усіх інших модальних лексем.

8 На морфологічному рівні функція необхідності представлена незмінним дебітивно-оцінним імперативом та формами теперішнього часу із значенням припису, бо специфіка української мови полягає в тому, що формам часу характерне переносне вживання з урахуванням сфери використання.

9. На синтаксичному рівні функція необхідності виражається інфінітивними конструкціями. У ролі синтаксичного засобу для вираження потенційних значень інфінітивного речення виступає сама форма предиката — незалежний інфінітив у сполученні з інтонацією та частками.

РОЗДІЛ 3

Функціональна взаємодія категорії потенційності при вираженні модальних відношень

Особливе явище являє собою перетин функціонально-семантичних полів, що призводить до виявлення „загальних сегментів: перехідних зон” [3:99; 96:20]. Перехідні зони — не виняток із правила про членування цілого на частини, а закономірний вияв однієї з найважливіших особливостей польового структурування мови. Взаємодія полів ґрунтується на множині ознак мовних одиниць. За різноманітними ознаками мовна одиниця співвідноситься з різними поняттями, в результаті чого та сама мовна одиниця може входити до складу різних полів. І дійсно, процес актуалізації поняттєвих категорій ускладнюється тим, що засоби або одиниці одного рівня можуть переходити до сфери іншого рівня або виконувати невластиву їм функцію. Ці ускладнення пов’язані з тим, що модальність (а отже, й потенційність) за своєю природою неоднорідна і орієнтована на мовні одиниці різного рівня. При цьому рівень реалізації може не відповідати рівню орієнтації модального змісту [119:47]. В мовознавстві модальні відношення передаються засобами взаємодії лексичного, граматичного та інтонаційного рівнів. Однак у процесі актуалізації модальних значень у відрізку мовлення різнорівневі мовні засоби вступають між собою у відношення взаємодоповнення, підпорядкування, нейтралізації, витіснення [127:75-76]. Прикладом перетину полів через поліфункціональність їх елементів слугує вживання футуральних конструкцій української мови у функції можливості/неможливості: *Попросиш у нього!* = у нього неможливо попросити (див. Розділ 2).

Встановлення необхідності вивчення явища перетину підсистем мови, пізнання не тільки вузлів зосередження якісних розрізень мовних категорій, й зон взаємодії складає одне з методологічних переваг функціонально-семантичного підходу до опису мови. Орієнтований на семантику мовних одиниць, даний підхід найбільше відповідає семіотичному уявленню про мову,

оскільки знакова функція мови в процесі комунікації (віднесення мови до елементів досвіду) безпосередньо реалізується означуваним знаком, а не його означаючим. Перевага цього підходу полягає в тому, що увага дослідника зосереджена на вивченні відношень між різнорідними елементами, які взаємодіють при вираженні однорідних значень. У функціональних дослідженнях поняття функції має визначення, з одного боку, як здатність до виконання певного призначення (як прихований потенціал функціонування, що зумовлює межі та правила процесу функціонування даної одиниці), з іншого — як результат функціонування – реалізація, досягнута мета. Таке розуміння функції дозволяє послідовно розрізняти її і значення мовних одиниць. Якщо значення — це референційно-відображувальна спрямованість форми, то її конкретна функція в побудові сегмента мовлення може як збігатися зі значенням, так і не збігатися. Через те виділяють первинні і вторинні функції. Збіг реалізованої функції зі своєю потенційною функцією становить первинні функції відповідних форм. Якщо реалізована функція не збігається з потенційною, говорять про вторинні функції форм. Форми, вже наявні в мові, одержують нові функції. Саме тому мова має потенційну властивість забезпечити вербалізацію будь-якого досвіду, в тому числі й інтуїтивного пізнання реальності [29:35]. В сучасній науковій літературі [60:29-30; 96:19] виділяються три типи вторинних функцій: транспозиція, нейтралізація, десемантизація. Щоправда, крім первинних і вторинних функцій, виділяють також зони перехідності від первинних до вторинних функцій. Перехідні функції є реалізованими функціями, що відрізняються від потенційних неоднопорядковими семами синтагматичної периферії. Існування перехідних функцій закономірно впливає зі спрямованості руху вторинних функцій, межею якого є нормативне парадигматичне значення, тобто первинна функція. Саме на перехідних зонах ми зосередимо нашу увагу у цьому розділі.

3.1. Зона перетину можливості та необхідності

Між значеннями можливості та необхідності існують системні семантичні зв'язки. Можливість і необхідність розглядаються як два полюси детермінованості: слабка (можливість) і сильна (необхідність) детермінованість. Тому Є. Є. Корді вважає, що існує одне загальне лексико-граматичне поле детермінованості, в якому виділяються приватні поля можливості і необхідності, а також проміжна зона, куди входять всі звороти, які можуть мати обидва цих значення [125:85]. Тобто мають спільні форми, які лежать в основі конструкцій різного модального значення. Як у ситуації можливості, так і у ситуації необхідності суб'єкт модальної оцінки зіставляє позитивну (*Він зателефонує їй*) і негативну (*Він не зателефонує їй*) ситуації, при цьому по-різному оцінюється їх співвідношення. В першій ситуації позитивна оцінка розглядається як однаково можлива у порівнянні з негативною. В іншій ситуації — як така, якій віддають перевагу і яка відповідає певній настанові. Саме тому вони виявляються близькими за змістом, але не такими, що збігаються у плані граматичних значень речення: *Він повинен зателефонувати їй* і *Він не може не зателефонувати їй*. Заперечення можливості негативної ситуації є ствердження позитивної ситуації як єдино допустимої. Необхідно відзначити, що між ситуаціями необхідності і можливості не існує чіткої межі: *Йому необхідно їй зателефонувати — Йому треба/потрібно їй зателефонувати — Йому слід їй зателефонувати — Йому не завадило їй зателефонувати*. Зіставляючи дані висловлення за ступенем облігаторності, ми свідомо відволікаємося від інших семантичних розрізень. „Чітка” облігаторність може підкреслюватися зворотом „нічого не залишається, як”: *Йому нічого не залишається, як зателефонувати їй*. У ситуації можливості „залишається багато іншого” — *Він може зателефонувати їй, а може і не зателефонувати*.

Наявність заперечення в семантичній структурі висловлення зумовлює зміну значення потенційного змісту висловлення. У висловленнях, які передають подвійне заперечення можливості, заперечується як модальне відношення

можливості, так і здійсненість позначуваної дії. У зв'язку з цим висловлення з „подвійним запереченням” передають значення неможливості нездійснення дії, вираженої інфінітивом, в результаті чого виникає значення категоричної необхідності, неминучості: *Не можна не погодитися (=треба погодитися) з С. В. Анісовим, що до цінностей належать загальнолюдські вічні цінності: життя, здоров'я, знання, труд* (П. Я. Макутон).

Значення необхідності може передаватися лексико-синтаксичними та інтонаційно-конструктивними засобами вираження можливості: *Можна було придбати солодоці, враховуючи його статок* (розм.). *Можна було отримати гроші в ощадбанку: все одно був неподалік* (розм.). Предикатив *можна* вживається в даних конструкціях в значенні треба, на що вказують елементи контексту „*статок*”, „*був неподалік*”.

Іноді спостерігається поєднання значень можливості і повинності, можливості та неминучості: *Між нами не може бути секретів. Ми одна сім'я (не повинно бути); Шахти зараз не можуть бути приватизовані (не повинні бути приватизовані)* (Урядовий кур'єр). *Міжнародного товариства нам не наздогнати. І з цим треба змиритися* (Урядовий кур'єр). Аналогічно засоби вираження необхідності можуть передавати функцію можливості: *Він не повинен запізнитися*. Виникає значення „*неможливо, щоб він запізнився*”.

3.2. Зона перетину потенційності з функцією вірогідності

Між окремими полями у межах функціонально-семантичного поля модальності спостерігається взаємодія у зв'язку із поліфункціональністю елементів, які входять в дані поля. Так МД *могти*, предикативний прикметник *повинен* в своїй первинній функції становлять домінуючу частину полів можливості та необхідності, а у вторинній входять до складу периферії модальності вірогідності

Функція вірогідності визначає ступінь відповідності змісту висловлення дійсності: усе залежить від того, як мовець оцінює повноту своїх знань про явища об'єктивної дійсності — зміст висловлення може передаватися як такий, що

відповідає чи не відповідає дійсності: *В своїй сукупності набір найрепрезентативніших структурно-функціональних параметрів кожного блоку формує загальну метрику ландшафтного екостану* (М. Й. Рутинський). *Таким чином реалізується концепційно та методично цілісний еколого-ландшафтноцентричний підхід до розгляду екостанів ландшафтних районів у середньобагаторічному розрізі...* (М. Й. Рутинський). Такі висловлення розглядають як „імпліцитно вірогідні” [213:479] із значенням констатації, відповідно до якого визначають інші відтінки вірогідності. Модальне значення вірогідності, як правило, розглядають як різновид суб’єктивної модальності, оскільки основним засобом її вияву є модальні слова, які функціонують як вставні елементи висловлення. Часто дана модальність виокремлюється як самостійний тип і має назву „персуазивна” [174], модальність вірогідності [195], (реальності або констатації) [80:95], модальність істинності [74], що виступає у всіх випадках, коли мовець подає висловлення як таке, що відповідає дійсності, безпосередньо відображає факти дійсного світу. Модальність вірогідності базується на висновкових значеннях і є результатом логічної операції умовиводу, побудованого за певними передумовами, доказова сила яких оцінюється за шкалою ймовірності. Шкала ймовірності являє собою семантичну безперервність з полюсами епістемічної можливості та епістемічної необхідності [252:55; 19:163].

Оцінка події як епістемічно можливої визначається тоді, коли мовець не має точних даних про ситуацію та шляхи її реалізації, бо не передбачає обставин, які б суперечили праву вибору одного з них. Складається враження вільного вибору варіантів виходу. Епістемічна необхідність передбачає вихід із ситуації як єдино можливий, зумовлений непрямим підтвердженням мовця. Таким чином, оцінка ступеня ймовірності події залежить від того, як мовець оцінює доказову силу даних, якими він володіє. Семантична антитеза значень епістемічної можливості та епістемічної необхідності закріплена за модальними лексемами *може, можна* та *повинен*. В. Д. Шинкарук називає такі значення персуазивна можливість та персуазивна необхідність: *У цьому контексті звернення до варіанта*

двопалатного парламенту може відіграти позитивну роль (Урядовий кур'єр). Широко розповсюджені такі суміші, в яких змішування може відбуватися лише в певних межах і відповідних температурах (О. В. Білий). Компромісу можна досягти лише за тісної взаємодії прибутку і цін (Голос України). Кістяк метрики екостану ландшафтної системи повинні скласти параметри, які з якомога вищою мірою репрезентованості розкривають різні аспекти антропоїзації (М. Й. Рутинський). Модальні слова і предикативи можливості та необхідності, що вживаються у своєму вторинному значенні, є досить поширеними засобами вираження вірогідності. Такі висловлення можуть бути трансформовані у висловлення із вставними словами. Однак „повної еквівалентності змісту під час таких трансформацій не буває ніколи, бо в першому випадку увага акцентується на онтологічному, а в іншому — на гносеологічному боці явища” [236:19].

О. І. Беляєва виділяє два типи висловлень, які ґрунтуються на висновкових знаннях: передбачення та умовивід [19:164]. Семантичною основою цього протиставлення є значення епістемної можливості та необхідності, які відрізняються оцінкою ступеня ймовірності події, про яку йдеться у висловленні. Така оцінка — результат опрацювання мовцем інформації, переданої у висловленні через його структуру, послідовність логічних зв'язків та елементи самого контексту. Залежно від того, як мовець оцінює ймовірність події, вираженої в пропозиції, в мікрозоні висновкових знань виділяють такі типи ситуацій:

а) висока оцінка ймовірності того, що подія відбудеться. Така ситуація виражається за допомогою ММ *може, повинно*. Самі висловлювання являють собою логічний висновок чи прогноз, що базується на непрямих даних, якими володіє мовець. Ситуація з оцінкою ймовірності може відноситися до будь-якого часового поля: теперішнього, минулого, майбутнього — і виникає тоді, коли чуттєве сприйняття мовця безпосередньо спрямоване на об'єкт оцінки: *Товаровиробники повинні відшкодувати витрати поставками зерна та сортового насіння у держрезерв, а в окремих випадках грошима (Голос України). Проблема саркофага на ЧАЕС — це загальна проблема і до кінця нинішнього року*

міжнародні експерти повинні вирішити його подальшу долю, обсяги необхідних робіт (Урядовий кур'єр). Адже як так вести слідство, то він Андрій — може просидіти на стільці в такій чистій і гарній кімнаті десятки років безрезультатно (І. Багрянний). Та лише дуже недалекоглядний господар може ліквідувати той бізнес, який дає прибуток (Голос України). Іноді модальність ймовірності виражається через модель СПР з підрядними причини: Якщо не вжити рішучих заходів, то наша країна може надовго втратити свої позиції великої зернової держави в Європі (Урядовий кур'єр);

б) середня оцінка ймовірності того, що подія відбудеться, тобто лише припускається можливість здійснення пропозиції. Ситуація епістемної можливості виражається модальними лексемами повинен, може, має, можна (із вказівкою на обмеження можливості виконання дії): Імпорт друкованого слова ззовні, як правило, повинен бути регульованим (Урядовий кур'єр). Причому всі витрати, у разі необхідності, мають бути строго лімітовані (Голос України). Щоправда, невдовзі, у разі необхідності, цей голос може замовкнути назавжди (Політика і культура). 1997 року плануємо повторити опитування за цією самою програмою, і тоді можна буде говорити про певні тенденції розвитку суспільної свідомості (Урядовий кур'єр).

Значення припущення виконання дії розкривається через конструкцію СПР: Якщо камінь переплавити, то можна отримати кислотійкі матеріали (Голос України). Якщо ми хочемо йти вперед, то одна нога повинна залишатися на місці, у той час як інша робить наступний крок (Урядовий кур'єр).

в) виражається загальна оцінка можливості здійснення події. Дана ситуація розглядається як ситуація загальної каузації [236:19] і виражається модальними лексемами могли, можна, повинен у висловлюваннях, що містять верифіковані пропозиції з неактивним семантичним суб'єктом. Такі висловлювання містять додатковий відтінок застереження: Одягни пальто — можеш застудитися (розм.).

Таким чином, значення вірогідності визначається сполученням оцінки істинності та оцінки ймовірності. Модальні елементи, які виражають епістемну

можливість та необхідність, сполучаються з модальними лексемами, які виражають суб'єктивне відчуття мовця стосовно істинності висловлення: *Колишні й нинішні міністри, парламентарі й бізнесмени можуть і повинні впливати на добробут країни та її громадян* (Політика і культура). *Футбол в Україні — спорт номер один, і як не було б важко суспільству й державі, вони тільки заради одне одного можуть і повинні знайти в цій грі той емоційний, стабілізуючий фактор, такий необхідний всім нам* (Урядовий кур'єр). *Дехто з приятелів навіть стверджував, що вийшло на краще і з новою владою можна і слід так само успішно порозумітися* (Ю. Андрухович). *Ми можемо і зобов'язані вже сьогодні протиставити злочинному світові всю силу держави, різко обмежити сферу його впливу, зміцнити законність і правопорядок* (Урядовий кур'єр). Така сполучуваність цих елементів у межах одного речення свідчить і про неоднорідність цих видів оцінки. В такому разі пропозиція отримує подвійний модальний відтінок — з погляду можливості і щодо вірогідності. У процесі актуалізації ситуації спочатку відбувається оцінювання пропозиції за шкалою ймовірності, а потім — за шкалою вірогідності.

3.3. Зона перетину з функцією дейксісної темпоральності

Дієслівний час у сучасній українській мові характеризується трирівневою системою реалізацій: минулий (давноминулий), теперішній, майбутній. Кожен з цих рівнів виявляється у відповідному функціонально- часовому спектрі дієслівних значень. Переносне вживання часових форм виявляється в тісній взаємодії з видовою та модальною семантикою, здійснюється на основі спільних сем граматичних значень транспонованої форми та синонімічної форми, що вживається в первинній функції [178:13]. Категоріальні ситуації, що являють собою перетини кількох полів, відбивають перехідні функції мовних одиниць.

Якщо торкатися питання ієрархії темпоральності та модальності, то на передній план виходить модальність. Модальність ніби створює умови для тієї чи іншої реалізації темпоральних відношень. Індикативна модальність з основним

значенням реальності визначає вільну реалізацію різноманітних темпоральних відношень і найбільш повне виявлення їх граматикизації в системі форм часу. Модальність ірреальності звужує темпоральну перспективу (волевиявлення пов'язане зі сферою майбутнього) і обмежує або зовсім відсторонює граматикизацію часової віднесеності [36].

Функції можливості та необхідності пов'язані з діями, що розглядаються не у площині їх реальності/нереальності, а у площині потенційності. Тому предикати не пов'язані з діями, розташованими на часовій осі. Однак, на відміну від зони нереальності сама можливість або необхідність дії можуть розміщуватися в одній із часових зон, тобто можуть розташовуватися у всіх трьох часових сферах в тому числі й за допомогою категоріальних засобів [29:248]. Категоріальна ситуація можливості в загальному вигляді визначається як виражена різноманітними засобами змістовна структура, що відображає той аспект ситуації (що передається висловленням), який містить у собі однаково можливий результат при реалізації потенційного зв'язку суб'єкта і ознаки. Якщо ситуація відноситься до плану минулого, то виконання певних умов у минулому призводить до того, що можливість виступає як реалізована. Якщо ситуація передбачає віднесеність до плану майбутнього часу, то можливість постає як така, що може бути реалізована у будь-який момент майбутнього, або така, що може не реалізуватися. Йдеться не про граматичне значення часу, а про некатегоріальну темпоральну семантику, яка імплікується категоріальним потенційним значенням модальної конструкції. Залежно від того, до якого плану (минулого чи майбутнього) належить ситуація, можна виокремити:

а) претерально-потенційні ситуації: *Розроблена і пройшла випробування технологія механізованого виготовлення спеціальної вибухової суміші для безшнурового руйнування негабаритних фракцій, що дало можливість вивільнити від небезпечної і важкої роботи сотні бурильників (Урядовий кур'єр). Протягом тривалого часу жителі столиці мали можливість, завітавши до Музею історії міста Києва, слухати цікаві розповіді про відомих, а більше — маловідомих меценатів минулого (Урядовий кур'єр).*

б) футурально-потенційні ситуації: *Комплексна державна програма енергозбереження України, реалізація якої розрахована з 1996 по 2010, дасть можливість досягти економії ресурсів (Урядовий кур'єр). Понад три тисячі томів дадуть читачам другого за величиною міста України можливість швидкого доступу не лише до австрійської літератури, а й важливої інформації про сучасну Австрію (Голос України).*

Футурально-потенційні ситуації мають різновиди: 1) конструкції з формами наказового способу: *Заберіть дітей з майданчика; Приходьте завтра.* 2) конструкції з незалежним інфінітивом. Сюди належать питальні інфінітивні речення, які передають різноманітні варіанти необхідності та можливості (в частині випадків виражається недиференційований відтінок потенційності): — *На кого писати доручення?; Що ж робити? Може, лікаря ще раз викликати?* 3) конструкції із залежним інфінітивом передають футуральну або презентно-футуральну темпоральну віднесеність дії, яка імплікується модальним елементом інфінітивного сполучення. Такі конструкції можуть містити два типи темпоральної віднесеності: стягнений (нерозкладний): *Восени я повинен їхати на конференцію в Ялту* та роздільний (розкладний): *Мені дуже хочеться (зараз, у даний момент) їхати восени на конференцію в Ялту.*

Стягнена (нерозкладна) темпоральна віднесеність позначає ситуацію (модальний компонент разом з основним предикатом), яка характеризується єдиною ознакою футуральної або презентно-футуральної перспективи: *З такою безпринципністю в оподаткуванні миритися далі не можна (Урядовий кур'єр). Нічого далі не можна зробити. Адже ж смертний декрет підписано (І. Кочерга).* Обставинний елемент *далі* відноситься до всього комплексу з модальним значенням неможливості, яке характеризує позначений стан: *не можна миритися.* У реченні — *З завтрашнього дня в вашому розпорядженні буде все необхідне і ви повинні відразу ж розпочати реставраційні роботи з таким розрахунком, щоб відкрити тільки найцінніші розписи в якнайкоротший строк (П. Загребельний)* модальний показник *повинен* виражає значення певного (високого) ступеня вірогідності: дія з такою потенційною характеристикою відноситься до плану

майбутнього, в даному випадку до фіксованого „моменту” майбутнього (з завтрашнього дня). *Треба купити цукру; За це треба платити.* Потенційно-акціональний змістовний комплекс *треба платити* охоплює континуум теперішнього-майбутнього. Семантика необхідності відноситься до актуального теперішнього часу (зараз, у даний момент існує необхідність, про яку йдеться), але план теперішнього не відокремлюється від того невизначеного плану майбутнього, з яким пов'язується реалізація дії, що передбачається. Тут явний предикат із цілісним змістом „необхідність здійснення дії, що названа”. Цей зміст має нерозкладну презентно-футуральну характеристику.

Додатковим свідченням стягненості темпоральної семантики розглядуваних потенційно-акціональних комплексів є наявна у ряді випадків можливість заміни типу *треба* → *треба буде* без істотної зміни змісту висловлення: *Для того, щоб підвищити ступінь ділової активності, податковий прес треба послабити* (Голос України). При заміні *податковий прес треба буде послабити* загальний характер темпоральної орієнтації не змінюється, хоч виявляється різниця у відтінках імпліцитної та експліцитно вираженої віднесеності ситуації до майбутнього (не розділеного з теперішнім).

Особливий варіант стягненої темпоральної віднесеності наявний у потенційно-темпоральних конструкціях типу „*належить, належало + інфінітив*”: *Центру належить відповідати за вирішення питань відтворення національно-історичного і етнографічного середовища* (Урядовий кур'єр). *Нашій промисловості належить налагодити виробництво теплорегуляторів-теплообчислювачів* (Голос України). Зміст предиката відноситься до майбутнього. При формі минулого часу *належало* сполучення потенційно-темпорального дієслівного показника з інфінітивом передає семантику нерозчленованої футуральної перспективи по відношенню до позначуваного плану минулого: *Мені належало лишити одну машину, замінювати склад і дочекатися підричника* (Україна). *Згідно з розпорядженням Кабінетові Міністрів разом з виконкомом Київської міської Ради належало вирішити питання про передачу Палацу „Україна” до загальнодержавної власності* (Урядовий кур'єр). Вказані

конструкції є саме потенційно-темпоральними, оскільки МД *належить*, *належало* містять в собі потенційний елемент необхідності, а також лексично виражену футуральну перспективу [ТФГ:51-52].

Між ситуаціями дейкисної темпоральності та потенційністю є тісний взаємозв'язок, який полягає в тому, що темпоральні форми можуть передавати і потенційні функції. Йдеться про можливість передачі ними маркованої модальності за певного контексту. При відносній часовій нелокалізованості темпоральні форми можуть передавати потенційну функцію можливості/неможливості виконання дії суб'єктом: *Дитина вже ходить* [29:249]. Найчастіше така ситуація передається презенсом НДВ або ДВ, тому такі ситуації можна назвати презенсно-потенційними ситуаціями. Презенсно-потенційні ситуації пов'язані головним чином із значенням неактуального теперішнього, а не з майбутнім. Цей чинник пояснюється особливим відношенням значень виду і часу в даній формі. Коли форма теперішнього-майбутнього ДВ виступає у своєму основному значенні майбутнього, тоді часове значення поєднується з конкретно-фактичним значенням ДВ. В такому поєднанні немає ніяких суперечностей. Навпаки, коли ця форма вживається в значенні теперішнього неактуального, то дія виявляється нелокалізованою в широкому плані теперішнього. Разом з тим залишається значення ДВ. Дія має бути звичайною, узагальненою в плані теперішнього і виявлятися як цілісний факт. Ця напруженість знаходить вихід в 2-х близьких семантичних комплексах — наочно-зразковому і потенційному [35:110].

При такому ж контексті відносної постійності може виражатися і функція необхідності: *Якщо завідувач кафедри відсутній, то завуч відповідає за навчальний процес*; тут *відповідає* = *повинен відповідати*. Функція необхідності тут звичайно передається формами теперішнього часу.

Формами презенса 2-ої особи виражається функція необхідності на перетині з емотивністю: — *Ну що, запитав?* — *Запитаєш тут!* В даному разі *запитаєш* = змушений запитати + емотивність.

При перетині функції необхідності з функціями темпоральності можуть виникати такі види ситуацій:

- а) конкретна (одинична ситуація): *Ти повинен написати їй.*
- б) повторювана (узуальна) ситуація: *Тобі треба частіше їй писати.*
- в) абстрактна (узагальнена) ситуація: *Батькам потрібно писати якомога частіше.*

Конкретна (одинична) ситуація необхідності не може поєднуватися з моментом мовлення (це передбачається семантикою облігаторності), вона або передує йому, або слідує за ним. Якщо конкретна одинична ситуація відноситься до майбутнього, то можна розмежувати два випадки: 1) ситуація, що планується як прийдешній факт, тісно пов'язана з теперішнім („актуальність передування”), тобто у момент мовлення передбачаються які-небудь зміни, пов'язані з підготовкою до прийдешньої ситуації: *Той момент прийде. А тим часом треба берегти кожну краплину снаги фізичної й душевної (І. Багрянний). Наварили пива, то треба його пити (І. Кочерга). — В ній (телеграмі) тринадцять слів, ти розумієш? Треба скоротити (М. Куліш).* Для опису ситуації вживається предикат у формі теперішнього часу (найчастіше модальна лексема з нульовою зв'язкою); 2) ситуація, яка планується, не пов'язана з теперішнім. Для опису такої ситуації вживається предикат у формі як теперішнього, так і майбутнього часу. Таким чином, при описі ситуацій, не пов'язаних безпосередньо з теперішнім, зв'язка *бути* виступає як факультативний елемент: *Зрозумілим було одне. Треба (буде) нести Олесю на шосе (Брати Капранови). Треба (буде) визнати борги покупців майном і здійснювати торгівлю грішми (Голос України). Треба (було) вимішляти легенду (О. Забужко). Усі ми повинні (будемо) зрозуміти очевидне: великі суспільні переміни процес непростий, він не відбувається без втрат (Урядовий кур'єр).*

Для ситуацій, що повторюються, можливі усі три часових плани: теперішній, минулий і майбутній. План теперішнього: *Ми повинні позбутися духу провінційності, реалізувати свої можливості (Урядовий кур'єр). Ти повинен прославляти досконалість божого творіння (П. Загребельний).* План минулого:

Споживачі повинні були сплачувати надані їм послуги за допомогою платіжного документа (Голос України). Але нарід тепер Коснятина князем і, за княжим звичаєм, повинен був обійняти й поцілуватися з ним перед усіма (П. Загребельний). План майбутнього: Знову цілий день сидіти з дитиною (розм.).

Абстрактна ситуація (тобто ситуація найвищого ступеня узагальненості) передбачає наявність узагальненої особи-агенса. Таким ситуаціям властивий один часовий план теперішнього: *Чужим треба вміти таке накручувати, аби їх не знудити, треба вміти завинути весь той послід, як цукерка, в сухозлотений фантик гумористичної новелети (О. Забужко). Людина повинна жити поміж деревами, тільки вони її мовчазні, вірні, незрадливі друзі (П. Загребельний). Кожен чітко повинен знати, що йому належить і що він за це має отримувати (Урядовий кур'єр).* В тексті, який містить такі висловлювання, часто імпліцитно виражається зіставлення з конкретною одиничною ситуацією. Конкретна одинична ситуація може збігатися або не збігатися з абстрактною, але іноді є суперечливою їй. Якщо конкретна одинична ситуація не збігається з абстрактною, виникає відтінок „докору”: „завичай роблять так, а даний суб'єкт так не робить...”: *Клоун має розважати, а ви...?*

3.4. Зона перетину функцій потенційності з аспектуальністю

В мовленнєвому функціонуванні потенційність взаємодіє з категорією аспектуальності. Ця взаємодія виявляється в різній формі і різною мірою. В українській мові ММ можливості видові пари мають *могти/змогти; вміти/зуміти; вдаватися/вдатися; дозволяти/дозволити*. Однак інфінітив при ММ отримує постійну видову диференціацію: *Він може організувати і Він може організовувати*.

Дієслова ДВ *змогти, зуміти, вдатися, дозволити* у висловлюваннях, що належать до плану минулого, сигналізують про реалізовану можливість, що є близьким до модального значення дійсності: *Він, попри всі свої старання, теж не зміг зламати ту „берлінську стіну”, що постала в свідомості селян між „моїм” і*

колгоспним (=не зламав) (Урядовий кур'єр). В загальній метушні, яка зчинилася у гуртожитку в зв'язку з захворюванням Свиридона, Мушка змогла проповзти аж під ліжко хлопцеві, де їй причаїлася (=проповзла) (Ю. Яновський). Однак, у семантиці змогти значення дійсності сполучається із значенням результативності, бажання, наміру. Так вираз „не зміг зламати” передбачає, що суб'єкт доклав зусиль для здійснення дії, але ці зусилля не дали бажаного результату.

Вид інфінітива впливає також на семантику висловлювань з модальними елементами. Так, форма ДВ активізує значення припущення у дієслова *могти, дозволити*, а форма НДВ — значення ситуативно-зумовленої можливості або дозволу: *Парадоксально, але уряд може стати заручником власного пакета реформ, спрямованих на підтримку вітчизняного виробника (Урядовий кур'єр). З інших імуномодуляторів тваринного походження спленозид вирізняє і той факт, що він може застосовуватись перорально (С. А. Олійник).*

У дієслова ДВ *вдаватися* виникає значення передбачення: *І вже через кілька місяців працівники „Зорі” відчували, що їм таки вдасться утриматися на плаву (Урядовий кур'єр), у НДВ виникає значення здатності: Він чув усі струмки в заростях і бачив кожне дерево зокрема, і всі дерева разом. Але він міг навіть і не таке — йому вдалося чути і кожен листок на кожному дереві, і як лускають бруньки, і дихає мох (А. Кокотюха).*

У дієслова *уміти* і ДВ, і НДВ активізують значення здатність/ нездатність: *Начальник Львівської залізниці зумів придбати імпортовану лапароскопічну апаратуру (Урядовий кур'єр). Бачив я, окрім того, в різних місцях багато людських кісток, сухих і голих, вкритих самим лиш небом. Я питав тоді себе: „Хто се? І чому се так?” І ніхто мені не вмів відповісти, бо ж знав я все лиш сам-один (П. Загребельний).*

Потенційно-аспектуальні зв'язки реалізуються насамперед при вираженні різного роду виявів модального відношення суб'єкта до предиката, в тому числі і зовнішньо зумовленого (іншою особою, різноманітними обставинами). Релевантність видових значень для різновидів „внутрішньосинтаксичної” модальності очевидна, оскільки категорія виду характеризує цілісний/нецілісний

вияв дії в різноманітних варіантах, передбачає залежність цього вияву від суб'єкта, що особливо чітко виражається у даній модальності.

Потенційне значення внутрішньої можливості/неможливості здійснення дії при координації із значенням ДВ реалізується як залежність можливості здійснення дії від самого суб'єкта у певних умовах: *Хто розв'яже/ зможе розв'язати ці рівняння?; Зовсім не розумію вас/не можу зрозуміти вас; Тут не переплисти/не можна переплисти; Він завжди знайде відповідь на будь-яке питання; Цей текст можна/не можна перекласти без словника; Дайте мені адресу, щоб я міг знайти.* Доконаний вид вживається при вираженні реалізованої можливості: *Він зміг розв'язати ці рівняння.*

Одним із засобів вираження потенційності неможливості слугує переносне вживання форми 2-ої особи спонукального способу стосовно до 1-ої чи 3-ої особи у заперечних висловлюваннях. В таких висловлюваннях форма ДВ супроводжується модальним значенням неправомірної заборони на можливість здійснення дії: *Я і слова не скажи йому (не можу сказати). Всіх налякав: ніхто не підійди (не може підійти).* Якщо форму ДВ замінити формою НДВ відбувається зміна потенційного значення: НДВ підкреслює обов'язковість нездійснення дії: *Я і слова йому не кажи.*

Потенційне значення здатності/нездатності здійснити дію координується з постійно-потенційним значенням НДВ: *Він добре грає/вміє грати/може грати/ здатен грати.* До цього значення додається і вираження постійної дії: *Ця бритва добре брисє; Скло легко миється; Людині властиво помилятися.*

Потенційне значення об'єктивної можливості/неможливості здійснити дію координується із узагальнено-фактичною функцією НДВ; виражається можливість/неможливість здійснення дії, що ґрунтується на загальному дозволі/забороні, праві або зумовлена якими-небудь об'єктивними обставинами: *Студенти не можуть замовити більше п'яти книг одночасно; Їй можна не працювати; Викладач має право/не має права/може /не може говорити про це; Людина може знаходитися під водою не більше п'яти хвилин.*

Модальне значення загального дозволу/ права протиставляється значенню окремого дозволу, яке відноситься до окремого випадку (певної особи) і передбачає вживання ДВ у конкретно-фактичному значенні: *Чи можна мені зайти?; Йому можна тут сісти?; Вона має право так сказати.*

Потенційне значення необхідності здійснення дії характеризується більш складними взаємовідношеннями з видовими значеннями. Насамперед, виділяється заперечне значення, що координується тільки з узагальнено-фактичною функцією НДВ і має характер емфатичного заперечення [248:91]. Дане значення конкретизується у вираженні каузації відмови від пропонованого здійснення дії — у варіантах доцільності, непотрібності: *Без виклику не заходить; Ти не зобов'язаний/ не повинен писати їй конспект; Тобі не треба/не потрібно/не можна /не доцільно/ не варто телефонувати їй сьогодні; Не тобі мене вчити.*

В деяких випадках при вираженні потенційного значення відсутності необхідності припускається вживання ДВ, але при цьому відбувається зсув значення в сферу передбаченої суб'єктивної неможливості: *Він не повинен запізнюватися і Він не повинен запізнитися (= Він, очевидно, не запізниться).* Подібний модальний зсув, але вже в сфері передбачуваного наміру мовця здійснити дію, спостерігається і при вживанні форми ДВ і в інфінітивних конструкціях, які виражають сумнів при альтернативному вирішенні питання про потрібність/непотрібність здійснення дії: *Сказати йому про це чи не сказати? і Говорити йому про це чи не говорити?* Форма НДВ тут вживається в одинично-фактичній функції, що виділяє дію, яка, з точки зору мовця, торкається принципового питання і встановлює відому лінію поведінки [248]. Форма ДВ сигналізує в таких конструкціях про передбачуваний намір мовця виконати дію і допускає вживання показника *можливо*, в той час як форма НДВ підкреслює альтернативність потрібності/непотрібності здійснення дії. Аналогічне розрізнення у модальних відтінках, пов'язане із вживанням форми НДВ в одинично-фактичній функції і форми ДВ у конкретно-фактичній функції, спостерігається при вираженні незалежним інфінітивом альтернативного питання про здійснення дії: *Підручники і словники принесуть — брати/взяти?; Що тобі*

брати/взяти на десерт; форма майбутнього часу: Ви будете говорити/поговорите з ними?

Поєднання *не* з інфінітивом НДВ означає заборону, небажання здійснювати дію, а поєднання *не* з інфінітивом ДВ означає відсутність можливості здійснення дії [28:10]: *Про пригоду не розповідати/ не розповісти!*

У стверджувальних реченнях значення необхідності передбачає вживання як ДВ, так і НДВ. Однак це потенційне значення має тенденції координуватися з тим чи іншим видом залежно від вираження одиничного/неодиничного виявлення граничної дії: *Під час перерви необхідно/потрібно/слід поїсти; Ви повинні/зобов'язані викликати його до суду.*

Разом з тим видова диференціація впливає і на відтінки потенційного значення: з формою НДВ пов'язується більшою мірою відтінок обов'язковості або неминучості, тоді як з формою ДВ — відтінок суб'єктивної змушеності (змушеної необхідності). Ці відтінки одного й того самого потенційного значення виявляються і при позначенні одиничної дії синонімічними видовими формами: *Треба викликати/викликати санепідемстанцію; Дитині погіршало — треба щось робити/зробити; Іншого виходу не було: довелося малювати/намалювати фарбами.*

Порівнюючи вживання інфінітива ДВ в поєднанні з предикативним дієприкметником *змушений* (*змушений попросити, змушений написати*) і форму майбутнього часу ДВ з цим модальним відтінком: *Нічого, він все одно повернеться додому (= змушений буде повернутися)*, О. П. Рассудова, яка звернула увагу на вказаний модальний відтінок інфінітива НДВ, пов'язує його із значенням приступу до здійснення дії [189:101]. Підґрунтям для потенційного відтінку об'єктивної обов'язковості або неминучості слугує одинично-фактичне значення форми НДВ, а підґрунтям модального відтінку змушеності — конкретно-фактичне значення ДВ.

Зв'язок між значеннями НДВ і потенційними значеннями неминучості, об'єктивної обов'язковості особливо яскраво проявляється в інфінітивних реченнях з давальним суб'єкта, що, як правило, не допускають вживання форм

ДВ: *Мені ще писати; Завтра мені рано прокидатися; Нам над цією статтею працювати і працювати.* В цих конструкціях форма НДВ може вживатися в узагальнено-фактичному, одинично-фактичному і необмежено-кратному значеннях. Подібне модальне значення є характерним і для переносного вживання форм наказового способу НДВ в різноманітних приватних значеннях із негативною модальною оцінкою по відношенню до 1-ої чи 3-ої особи (див. розділ 2). Торкаючись питання вторинних функцій, можна виділити функцію нейтралізації, що має різні ступені інтенсивності. Так, О. І. Бондар виділяє п'ять ступенів інтенсивності нейтралізації, і зазначає, що категоріальні ситуації із потенційним значенням ДВ і НДВ слід зараховувати до другого ступеня нейтралізації, коли наявна відносна опозиція форм [29:268]: *Петро підніме 20 кг // Петро піднімає 20кг.* Крім стилістичного обмеження, форма ДВ нерелевантна для минулого виконання дії, тоді як форма НДВ означає, що таку дію суб'єкт вже виконував [65:133].

3.5. Зона перетину потенційності та часової локалізованості

Часова локалізованість/ нелокалізованість розуміється як співвіднесеність/неспіввіднесеність предикатної ознаки з часовою віссю. Предикатна ознака може пов'язуватися з часовою віссю (власне часова локалізованість), може являти собою узагальнення класу ознак і пов'язуватися з часовою віссю (відносна нелокалізованість), може взагалі не співвідноситися з часовою віссю (абсолютна нелокалізованість) [32:47]. Для функцій можливості та необхідності переважно притаманна відносна нелокалізованість, у першу чергу, відносна постійність. Функції потенційності можуть виражати дію, локалізовану в часі, лише з активною підтримкою контексту. Особливою контекстуальною ситуацією, що локалізується у часі є ситуації:

а) внутрішньої можливості, а саме здатність суб'єкта до здійснення дії, зумовлена внутрішнім імпульсом: *Раптом він відчув, що володіє інформацією і може розраховувати на успіх (Урядовий кур'єр). Якийсь час йшли мовчки і Олег*

міг запрягтися — думки в них тепер працювали в одному напрямку (Ю. Кокотюха). *Тепер, коли переконався, що Софію ще не начинено руйницькою вибухівкою, Отава міг спокійніше й розважливіше обдумати свій намір зберегти собор* (П. Загребельний);

б) зовнішньої можливості. Наявність об'єктивних умов експлікується контекстом: *Я у відпустці, завтра я можу зайти до неї*. Без особливої контекстної підтримки дане значення передається безособовим предикативом *можна*. Значення локалізованої в часі дії виявляється у тих випадках, коли суб'єкт дії конкретний, не обов'язково названий у конструкції, але відомий із ситуації: *Він чекав, коли прийде викладач, щоб можна було дізнатися про консультацію*.

в) дозволу. Такі ситуації локалізуються у часі в певних контекстуальних умовах: *Можна сісти?; Зараз ви можете не складати іспит; Тепер ми маємо право відпочити; Можна поїхати до моря*.

г) реалізованої можливості. Ситуації реалізованої можливості вказують на те, що дія здійснилася у реальному минулому і що для виконання дії суб'єкт подолав певні труднощі (об'єктивні чи суб'єктивні). При цьому такі ситуації локалізуються у часі: *Більше змогло виробити лише об'єднання „Прикарпатліс” (Голос України). Джип неквапом рушив уперед, тепер Олег зміг поворушитися, випростався, знову сів на сидіння* (А. Кокотюха). *Фонди змогли закумуляувати більшу частину приватизаційних сертифікатів* (Урядовий кур'єр).

г) неможливості реалізації дії в момент мовлення або в деякий конкретний момент у минулому (тобто мала місце спроба здійснити дію, але закінчилася безрезультатно): *Він (Іуда) стежив їх так часто, але, сліпий дивак, їх огненого щастя не зміг уздріть ніяк* (В. Сосюра). *Він так щиро реготав, що аж сльози виступили на очах. І врешті я теж не змогла стриматися і посміхнулася у відповідь* (Брати Капранови).

Ситуації можливості, яким притаманна відносна постійність, характеризуються часовою нелокалізованістю. Значення відносної постійності

задається предикатами потенційності [31:39]. Залежно від референтного віднесення імен, які називають учасників дій, Н. А. Козинцева виділяє [121]:

а) потенційно-ітеративні дії, в яких значення об'єктивно-зумовленої можливості реалізується у висловленнях з предикативом *могти* і обставинами кратності: *Тепер я можу купувати морозиво кожного дня; Щодня вони могли бачити її привабливе личко*. Потенційно-ітеративні дії виражають узуальність ситуації;

б) потенційно-характеризуючі та потенційно-якісні дії. Ознаками цих речень є конкретність суб'єкта потенційної дії та узагальненість інших учасників. Потенційно-характеризуюче значення конкретизується як внутрішня здатність, вміння суб'єкта: *Він може розмовляти японською мовою; Він гарно співає*. Потенційно-якісне значення вказує на звичайну або узагальнену дію, якщо воно має характеризуючу ознаку, яка легко осмислюється як характерна властивість суб'єкта (узагальненого класу суб'єктів). Це може бути узуальна (узуально-потенційна) властивість конкретного суб'єкта: *Герасим не такий: підкаже, допоможе*, або узагальнена (узагальнено-потенційна) властивість узагальненого суб'єкта (класу суб'єктів): *Щіточка погано фарбує; Кран не піднімає*. Такі конструкції є об'єктними (об'єкт узагальнений) і містять оцінну обставину або заперечення;

в) потенційно-генералізовані дії. Значення реалізується у конструкціях з узагальненим суб'єктом в особових, узагальнено-особових та безособових конструкціях. При цьому виражаються підтипи об'єктивно-зумовленої можливості та дозволу: *Тільки правоохоронні органи можуть поставити надійний заслін розкраданню та розбазарюванню бюджетних коштів* (Урядовий кур'єр). *В такому випадку тільки психолог, тонкий знавець людської душі, може відповісти на ці питання* (Голос України). Можливість у таких реченнях об'єктивно зумовлена характером класу суб'єктів. В узагальнено-особових конструкціях в ролі суб'єкта мислиться будь-яка особа: — *Такі справи, Свириде Яковлевичу, за раз не піднімеш* (М. Стельмах). — *Карпо, по ногах бий бугаюгу! Його інакше не звалиш!* (М. Стельмах). *Та ти як вибух динаміту, Не зрадиш нам в*

останній бій! (В. Сосюра). Потенційність дії у даних конструкціях є характеристикою об'єкта або суб'єкта.

У конструкціях з безособовим предикативом *можна* суб'єкт дії і суб'єкт модальної оцінки мисляться узагальнено. При цьому виражаються такі значення: а) дозвіл (інструкція): *Гепатопротектор „Хофітол” можна застосовувати у пацієнтів з холестазом;* б) дозвіл згідно суспільних норм, законів: *Робітнику можна починати роботу, якщо умови роботи не створюють загрозу для його життя, здоров'я, а також навколишньому середовищу* (інструкція).

Подібні різновиди ситуації властиві й перетину локалізованості та необхідності. Власне локалізованість виступає в ситуаціях необхідності теж з активною підтримкою контексту, а також при футуральності та вірогідності [32:50].

При вираженні локалізованості ситуації необхідності форма майбутнього часу відносить дію: а) до часового плану теперішнього розширеного, з перспективою найближчого майбутнього: *Знаєте, що я скажу (повинен сказати);* б) до деякого періоду часу в майбутньому, який не пов'язаний з теперішнім: *Завтра я маю їхати у відрядження.*

Форма минулого часу з точкою відліку, що збігається з моментом мовлення передає необхідну дію в минулому: *Вам давно потрібно було залишити їх самих.*

Функція повинності характеризується тим, що суб'єкт дії осмислює майбутню дію як необхідну згідно з внутрішнім переконанням, бажанням, внутрішнім обов'язком: *В цьому місці я повинен буду залишити вас; У мене термінова робота. Я повинен закінчити її сьогодні ввечері; — Сьогодні такий день, коли я повинен сказати вам усе, не відкладаючи надалі* (П. Загребельний).

При зовнішньо-зумовленій необхідності джерело осмислюється як зовнішнє стосовно суб'єкта дії: *Невже я повинен використати ці конверти саме сьогодні.* У висловлюваннях, які адресуються слухачу як виконавцю дії, суб'єктом модальної оцінки є мовець, з точки зору якого встановлюється необхідність дії: *Вам треба рахуватися з його думкою; Таке життя: за кожен рік щасливий* *Повинні ви сьогодні утрастами платити* (І. Кочерга). У безособових реченнях

суб'єкт модальної оцінки — мовець, який може бути кореферентним або некореферентним суб'єкту дії. Джерелом, яке зумовлює необхідність дії, є зовнішні обставини.

При позначенні локалізованої в часі ситуації суб'єкт дії, який не названий в реченні, є конкретним. Це може бути сам мовець, слухач або узагальнена особа або особи: *Залучати іноземні інвестиції треба вже сьогодні* (Урядовий кур'єр). *Треба врахувати, що кожна розглянута справа сьогодні потребує ретельного вивчення усього ринку по вертикалі та горизонталі* (Голос України). При футуральності контрольовані дії, які плануються суб'єктом, збігаються з його наміром, а неконтрольовані очікувані дії уявляються неминучими. Футуральне значення реалізується як в незалежних, так і залежних реченнях, що підпорядковуються дієсловом оцінки, очікування: *З наступного року усі гілки судової системи повинні функціонувати за єдиними конституційними принципами правосуддя та суддівського статусу* (Урядовий кур'єр). *Мені потрібно буде взяти ці книжки у бібліотеці* (розм.).

При вірогідності значення оцінки конкретизується як впевненість мовця в істинності гіпотетичної ситуації: *Цьому ветерану безумовно повинно бути років вісімдесят шість; Засідання вченої ради повинно було відбутися у травні.*

Нелокалізовані у часі ситуації необхідності можна поділити на:

а) ітеративні необхідні дії: *Вона повинна кожного дня розв'язувати задачі; Як наступить час, ми повинні їхати до Марбурга.* В особових конструкціях передається ітеративна дія в майбутньому (проспективна) [121:81]: *В центрі вашої уваги повинен бути пошук шляхів удосконалення системи оплати праці* (Голос України). В безособових конструкціях значення проспективності ітеративної дії не виражається. Може виражатися віднесеність до розширеного теперішнього: *Щоб здолати злочинний світ, треба бути сильнішими кадрово і технічно* (Урядовий кур'єр). *Колись наші предки непогано вели бізнес. Тож нам треба лише відродити і вдосконалити наші зв'язки* (Голос України). Суб'єкт ітеративної дії в безособових конструкціях не називається: це конкретна особа, що встановлюється з контексту, ситуації мовлення;

б) генералізовані необхідні дії. Генералізована ситуація оцінюється як необхідна з точки зору конкретного суб'єкта модальної оцінки — мовця, або незалежно від конкретного мовця у відповідності із загальноприйнятими нормами, звичаями: *В приміщенні треба знімати шапку*. Існують експліцитні та імпліцитні висловлювання із значенням генералізованої необхідності. У експліцитних висловлюваннях може передаватися генералізована необхідність з точки зору як конкретного, так і узагальненого суб'єкта модальної оцінки: *Кожна людина повинна мати почуття відповідальності за свої слова та вчинки; Все має ґрунтуватися на певних законах буття*. Необхідність генералізованої ситуації не залежить від волі чи судження конкретного мовця, тобто визначається як звичай, прийнятий у суспільстві: *На Великдень обов'язково треба фарбувати крашанки, розмальовувати писанки, пекти паски — це звичай, походження якого лежить десь у глибині віків* (Голос України). Необхідність генералізованої ситуації може сприйматися як доцільна дія відповідно до думки чи волевиявлення іншої конкретної особи: *Мені здається, щоб отримати запланований урожай, треба на кожний гектар землі внести відповідну кількість органічних та мінеральних добрив* (Голос України).

Імпліцитно значення необхідності як закономірності не залежить від волі або думки конкретного мовця: *Добре зрозуміло, що заходи потрібно вживати термінові і радикальні; Думку молодого спеціаліста не враховують*.

Отже, з нелокалізованістю співвідносяться такі специфічні варіанти функції можливості, як вміння, потенційно-якісне, потенційно-характеристичне, потенційно-генералізоване значення, які пов'язані з особливостями класу суб'єктів та об'єктів, що беруть участь у дії. Вираження внутрішньої можливості, зумовленої внутрішнім імпульсом, необхідністю суб'єкта, а також реалізованої можливості спостерігається як при локалізованості, так і нелокалізованості дії в часі. Значення дії, що є типовою для даного суб'єкта, а також генералізовані дії, які характеризують клас суб'єктів, пов'язані з нелокалізованістю дії в часі. Інші семантичні варіанти необхідності: повинність, змушеність, футуральність —

актуалізуються у висловлюваннях, які передають як локалізовані, так і нелокалізовані в часі дії.

3.6. Зона перетину потенційних функцій з ФСП персональності

До складу функціонально-семантичного поля персональності входять узагальнено-особове мікрополе, неозначено-особове мікрополе, які досить тісно взаємодіють з категорією потенційності, а саме з можливістю/неможливістю та необхідністю (у означено-узагальнено-особовому типі функціонування). Для висловлювань, що містять потенційний тип функціонування характерним є явно виражений модальний відтінок і досить значний ступінь узагальненості. Конкретний факт дії у потенційному типі функціонування є можливим або неможливим для діяча у будь-якому часі. Таке значення постійної можливості/неможливості, необхідності завжди пов'язане із значною узагальненістю. Найчастіше вживаються в потенційному значенні форми 2-ої особи однини ДВ, рідше НДВ. Зв'язок дії з конкретним діячем часто послаблений і ніби виходить на другий план, головне — це характеристика явища, про яке мовиться [141:97].

При вираженні функції можливості, під кутом зору зв'язку дії з конкретним діячем можна виокремити два випадки: 1) конкретний факт дії, пов'язаний з мовцем (або з групою мовців, включаючи мовця): *На такому ентузіазмі заїдеш замість Карпат у лікарню.* 2) конкретний факт дії, пов'язаний з особою, що не бере участі в мовленні: — *Цього доб'єш тільки довбнею; З дурного, як з святого — візьмеш небагато.* З точки зору ступеня узагальненості особи, дія може обмежуватися мовцем, а також поширюватися на групу осіб або будь-яку особу: — *До твого ідіотизму ще далеко, але ти таки зідіотієш, напевно, за це я тобі ручусь* (І. Багрянний). Можливість обмежується одним мовцем. Висловлення: *Цього доб'єш тільки довбнею* вказує на віднесеність можливої дії до будь-якої особи. Зміна ступеня узагальненості залежить від лексичних засобів, які виражають будь-який ступінь абстрактності. Наявність, наприклад, займенника

такий сприяє посиленню узагальненості, а демонстратив *цей* конкретизує зміст висловлення, звужує узагальненість: пор. *Такий зробить все, що завгодно і Цей зробить все, що завгодно*. Власне модальний демонстратив виявляється у тих випадках, коли ім'я індивідуалізоване контекстом або ситуацією і не вимагає додаткової ідентифікації контекстом, зазвичай для позначення особи. Найчастіше трапляється експресивний демонстратив із значенням негативної оцінки [58:199].

У функції неможливості з точки зору зв'язку з конкретним діячем (мовцем, адресатом) виділяють: 1) конкретний факт дії, пов'язаний з мовцем: *І коли б мала навіть десять алмазів, то не приставиш голови Василеві* (І. Кочерга); 2) конкретний факт дії, пов'язаний з адресатом: — *Сам упадеш без підпори, довго не вистойиш!* — крикнув Гюргію Сивоок (П. Загребельний). 3) узагальнена ситуація, підставою для якої слугує дія особи, що не бере участі у мовленні. Головний член у таких реченнях виражається формою дієслова 2-ої особи однини майбутнього часу ДВ із заперечною часткою *не*: *Все можна змінити: дома, одягачку, воям дати іншу зброю, напхати пельку заморськими наїдками й напитками, та душу не виймеш, не вставиш іншу, чужу* (П. Загребельний). Неможливість, що стосується осіб, які не беруть участі у мовленні, істотна і для мовця, і для будь-якої особи.

З точки зору узагальненості особи можна намітити градацію від неможливості, що обмежується одним мовцем, до об'єктивної неможливості, істотної для будь-якої особи: а) неможливість дії істотна тільки для мовця, типова для даної одиничної ситуації: *Поет весняного похмілля — так він сам казав про себе і краще за нього не скажеш* (А. Кокотюха); б) ситуація конкретна, одинична, але може бути віднесена і до інших осіб: — *Лайся, не лайся, а з цілим пір'ячком ти від мене не вийдеш* (І. Кочерга).

Функція необхідності також взаємодіє із категорією персональності, оскільки за допомогою категорії особи в реченні отримують вираження особи-істоти, які безпосередньо пов'язані з необхідністю — мовець та слухач. Найбільш поширеним засобом вираження особи є займенники, які відіграють важливу роль

в реалізації певних комбінацій компонентів семантики необхідності у ситуації спілкування.

Постійне використання особових займенників вводить у контекст необхідності категорію дейксиса, яка зазвичай розуміється як вказівка на такі елементи ситуації, як мовець, співрозмовник, час і місце, а також все, що відноситься до акту мовлення (особи, предмети, присутні в даний момент, часові відношення) [58:6]. Дейктичний елемент визначається ситуацією безпосереднього спілкування між мовцем і слухачем [231:38].

З точки зору відношення мовця до слухача і суб'єкта дії можна виділити: 1) встановлення мовцем необхідності власних дій і вчинків. Суб'єкт може бути виражений особовим займенником 1-ої особи однини і 1-ої особи множини, якщо, крім мовця, суб'єкт дії позначає всіх осіб, які беруть участь у ситуації спілкування: *Сьогодні такий день, коли я нарешті повинен відкритися вам; Тим більше ми повинні пам'ятати про перших, хто своїм життям і здоров'ям загасив полум'я ядерного пекла — пожежників (Урядовий кур'єр). Сьогодні, зазначив Міністр, ми повинні бути разом, бо немає вищої цінності, ніж та, щоб Україна була шанована у світі, демократична і правова держава (Урядовий кур'єр).* Дані висловлення мають супутнє значення категоричності; 2) мовець спонукає слухача до певних дій, слухач є суб'єктом дії і виражений особовим займенником 2-ої особи: *Ти — до останньої секундошки своєї Повинен, мусиш, просто необхідний Зробити це тьмо-тьменне горе світу Бодай на краплю менш безвихідним (І. Драч).* 3) мовець у безпосередньому спілкуванні із співрозмовником дає оцінку діяльності суб'єкта дії, який, як правило, не є учасником ситуації. Тут спонукальність ослаблена, оскільки відсутня адресованість дії суб'єкту дії. Суб'єкт дії виражається займенником 3-ої особи: *Якщо все списувати на нерви, вони (курці) повинні курити навіть уві сні (А. Кокотюха). У кожному типі взаємовідносин він (підприємець) повинен мати високий ступень соціальної відповідальності (А. В. Погорілецька).* Сполучення модальних лексем з інфінітивом є свого роду синтагматичною структурою, яка функціонує в оточенні певних граматичних категорій і прямо залежить від особливостей вираження цих

категорій, в даному випадку від категорії персональності. Конструкції часто набувають модального значення, сполучаючись з модальними дієсловами. Дієслівно-займенниковий комплекс загалом набуває ряду дієслівних характеристик, а займенникові суб'єкти надають йому різноманітних значень, що пов'язуються із загальними характеристиками висловлення. Такі речення за семантикою являють собою єдині структури. Займенники, які входять до них, не є заміниками ні актантів, ні предикатів, вони лише утворюють разом з дієсловами єдиний комплекс [58:174].

В узагальнено-особових реченнях, які виражають функцію повинності, головний член виражається дієсловом НДВ у формі 3-ої особи множини: *На ображених воду возять; За добро добром платять.*

В узагальнено-особових реченнях з об'єктивною функцією неминучості головний член виражається дієсловом ДВ, рідше НДВ 2-ої особи однини імператива з часткою *не* або без неї. Значення неминучості підкреслюється у таких реченнях обставиною *завжди*: *Завжди чекай від нього якоїсь витівки; От так завжди: рушай у дорогу.* Іноді головний член такого типу може виражатися формою дієслова 2-ої особи однини майбутнього часу: *Завжди знайдеш роботу, коли їсти захочеться.*

У реченнях із функцією змушеності головний член виражений дієсловом у формі 2-ої особи однини без частки *не*. Змушеність у таких реченнях відноситься до будь-якої особи і підкреслюється обставиною: *Тільки з любові й терпиш його; Тільки й мимоволі й накричиш.*

Отже, категорія потенційності сполучається і взаємодіє з категорією персональності, оскільки об'єктивна модальність є необхідною конструктивною ознакою будь-якого узагальнено-особового речення. І особові займенники, і вказівні набувають різноманітних додаткових значень там, де вони виявляються надлишковими в своїх основних функціях.

3.7. Зона перетину потенційності з ФСП становості

Категоріальні ситуації становості та потенційності пов'язуються і мають певні зони взаємодії. Достатньо очевидна взаємодія відбувається між ФСП активності/пасивності та потенційності. Розглядаючи приклади типу: *Рахунок відкривається у будь-якому банку; Температура регулюється спеціальною ручкою*, можна сказати, що подана у них спонукальна семантика містить і потенційний елемент необхідності або можливості. Відтінок спонукання виникає в тому випадку, коли адресат комунікації ідентифікує себе з тим класом суб'єктів, яким приписується здійснити дані дії, а оскільки ідентифікація адресата комунікації з типовим суб'єктом, для якого призначена інструкція (або порада), є умовним та суб'єктивним, тоді й саме спонукання має нечіткий, розмитий характер і набуває потенційного елементу.

У функціонально-семантичній сфері значень зворотних дієслів можна помітити потенційний відтінок можливості при реалізації активно-безоб'єктної семантики: *А ці види рослин поділяються на групи? — пор. Можна поділити?* Периферійність випадків такого типу міститься в тому, що подібний відтінок можливості в принципі не пов'язується з активно-безоб'єктною семантикою. Він виникає в результаті взаємодії полів квалітативності (якості) та аспектуальності (конкретно-якісний різновид семантики НДВ) [188:231]. Активно-безоб'єктне значення бере участь в даному випадку лише тому, що воно служить меті якісної характеристики суб'єкта. Передача такого відтінка можлива за межами активно-безоб'єктного значення: *Ви плаваєте? — пор.: Можете, вмієте плавати?* У випадках пасивно-якісного значення, що наближається до пасива, реалізується потенційний відтінок можливості: *Синтетичні тканини перуться без проблем; Скляний посуд легко миється. Шкідлива дія техногенного забруднення токсичними металами характеризується майже не проявленими ознаками* (В. О. Шумлянська). За межами активності/пасивності взаємодія становості з потенційністю є епізодичною і не має регулярності.

Усі типи становості являють собою характеристику дієслова-присудка стосовно підмета чи іншого носія предикативної ознаки, яка розглядається з точки зору його відповідності семантичному об'єкту та семантичному суб'єкту. Такими є ситуації, які містять віддієслівні прикметники з модально-пасивним значенням. При ідентифікації лексичного значення основ дієслівних іменників та модально-пасивних прикметників відповідні конструкції є взаємозамінними. Крім того, конструкції з дієслівними іменниками можуть замінюватися сполученнями, в яких потенційна модальність виражена експліцитно. Це, з одного боку, сполучення інфінітива повнозначного дієслова (співвіднесеного з дієслівними іменниками і модально-пасивними прикметниками) з формами дієслова *могти*, з іншого боку, конструкції з модальними словами *можна/не можна: щось піддається поясненню — щось може пояснюватися — щось можна пояснити/пояснювати; щось не піддається поясненню — щось не може пояснюватися — щось неможливо/не можна пояснити/пояснювати*. Дані конструкції з мовними засобами виражають пасивність і (імпліцитно) потенційну модальність загалом є синонімічними вказаним конструкціям з експліцитним вираженням цієї модальності, хоча синонімія виявляється неповною. В той час як останні конструкції можуть позначати будь-які відтінки можливості, конструкції з віддієслівними іменниками найчастіше виражають можливість, яка ґрунтується на іманентних властивостях денотата підмета. Якщо практично будь-які конструкції зі стійкими сполученнями даного типу і модально-пасивними прикметниками можуть бути замінені конструкціями з *можна* або *не можна* (за умови, що від дієслова, співвіднесеного з основою віддієслівного іменника та/або модально-пасивного прикметника утворюються пасивні форми), а також сполученням пасивного інфінітива з формами МД *могти*, то зворотна заміна можлива лише в тому випадку, коли можливість здійснення дії насамперед залежить від іманентних властивостей денотата підмета. Можна зробити висновок, що такі власне пасивні конструкції — це завжди конструкції підметові. Конструкції *можна* або *не можна* завжди безпідметові [135:188].

Найбільш вживаними стійкими сполученнями, в яких вираження пасивності співвідносяться з імпліцитним вираженням необхідності, є сполуки з дієсловом *потребуватися* (*мати потребу*) і *вимагатися*.

У конструкціях з *потребуватися* (*мати потребу*) можлива заміна на інфінітив з предикативом *повинен, повинна, повинне, повинні*; у безпідметових конструкціях використовуються предикативи *треба, потрібно, необхідно*: *комусь потребується підтримка — хтось повинен підтримуватися/бути підтриманим — когось треба, потрібно, необхідно підтримувати/підтримати; щось підлягає обговоренню — вимагається обговорення чогось — щось вимагає обговорення — щось повинно обговоритися/бути обговореним — щось треба, потрібно, необхідно обговорити/обговорювати*.

Квазіпасивні рефлексиви містять у своєму значенні додаткові потенційні відтінки та видові смислові компоненти, що додаються до значення вихідного нерексивного дієслова. Рефлексивні дієслова за своїми синтаксичними властивостями дуже близькі до пасиву, тому їх називають квазіпасивними [64:266]. На відміну від пасива вони утворюються від більш вузького кола дієслів. Інша відмінність — обов'язкова наявність модальних компонентів. Набуте потенційне значення можливості здійснення дії, яка називається співвіднесеним нерексивним дієсловом, або здатність об'єкта піддаватися цій дії називають потенційно-рефлексивні дієслова. Такі рефлексивні дієслова характеризуються вживанням у теперішньому неактуальному часі з якісними кваліфікаторами-прислівниками із значенням „добре”, „легко”, „важко”, „погано”. У рефлексивній конструкції зазвичай імпліфікується узагальнений суб'єкт-особа: *Скло не гнеться* (= *не може гнутися*). *Тканина рветься* (= *може рватися*). *Ця книга легко читається* (= *може читатися*). *М'ясо їсться* (= *можна їсти*). *Ця вода п'ється* (= *можна пити*). Як бачимо, присудок в таких конструкціях без сумніву є пасивним, але не просто пасивним, а потенційно-пасивним. Якщо замінити присудок даних речень доконаним видом, то обов'язково додається модальне дієслово *могти*. Потенційна здатність підлягати дії в будь-який момент, з боку будь-якого суб'єкта закріплюється за об'єктом як його властивість, як його

іманентна якість. В таких випадках передається не конкретний факт, а факт, який являє собою узагальнення маси приватних конкретних фактів. Всі елементи абстрактної мовленнєвої ситуації мають узагальнений характер [216:69]: *Одяг шиється; Машина ремонтується; Шкіра морщиться.*

Підвидом потенційно-пасивних рефлексивних дієслів можна вважати „інструктивні” рефлексивні дієслова із значенням припису або необхідності: *Замість ГДК пропонується також користуватися місцевим фоновим вмістом хімічного елементу для конкретного об’єкту навколишнього середовища* (В. О. Шумлянська); *Про аварію повідомляється (треба повідомляти) телефоном* (інструкція); *Це ім’я пишеться (необхідно писати)...*; *Алтей сушиться (потрібно сушити) у відкритих, добре провітрюваних приміщеннях* (М. С. Харченко).; *Вівчарки тримаються (необхідно тримати) у вольєрах.* Про такі конструкції з інструктивними рефлексивними дієсловами можна сказати, що вони не є поширеними у мові. Об’єктно-рефлексивні дієслова і суб’єктно-рефлексивні дієслова вживаються залежно від того, кому або чому дається модальна характеристика — об’єкту чи суб’єкту: *Мені вбачається... Мені сниться... Мені чується...* Дані суб’єктно-рефлексивні конструкції набувають значення потенційності можливості.

3.8. Зона перетину потенційності зі спонукальністю

Спонукування, як категорія, пов’язане насамперед з уявленням про намір мовця викликати, попередити або змінити яку-небудь дію або стан співрозмовника, тобто спонукування характеризується активним втручанням мовця в сферу інтересів оточуючих, зокрема мовця (ів) [155:88].

У випадках прямої міжособової комунікації виникають ситуації, зумовлені волевиявленням мовця, спрямованим на адресата, який водночас є суб’єктом потенційної дії. Дані ситуації, які являють собою варіанти значення деонтичної можливості, виражаються у висловлюваннях з модифікаторами *могти, можна,* що функціонують у таких комунікативно-прагматичних ситуаціях:

У випадку ситуації „дозвіл” мовець займає пріоритетну позицію стосовно адресата, що дозволяє йому регулювати можливі дії адресата, виконувача потенційної дії. Дана ситуація наявна лише тоді, коли адресат виявляє або виявить у майбутньому намір здійснити позначувану дію. Формальною особливістю таких ситуацій є те, що дозвіл виражається також за допомогою ММ *могти*: *Можете сісти!* У реченні: *Можете спробувати сісти*, в ролі другого структурного компонента вживається дієслово із значенням приступу до дії: *Хто скінчив досліді, можете бути вільними* (Брати Капранови). Такі висловлювання набувають додаткового характеру спонукання до дії. Реалізуються вони як в особових, так і безособових реченнях: *Від скирти сіна відділяється Ілля, білий, мов привид. Замерз, лається і питає: — Що там? — Можна починати* (О. Гончар). Отримавши прохання дати дозвіл виконати певну дію і даючи дозвіл, мовець передбачає, що виконавець дії виконає ту дію, про яку йдеться. Якщо суб'єкт потенційної дії не конкретна особа, то в конструкціях з безособовим предикативом „можна” суб'єкт дії і суб'єкт модальної оцінки мисляться узагальнено. В таких випадках ситуація дозволу переходить у ситуацію: а) дозвіл-інструкція: *Краплі можна вживати в період вагітності та годування груддю*; б) дозвіл-відповідність соціальним нормам, законам: *Машини можна ставити в один ряд на відстані 5 м від перехрестя*.

Виконувач можливої дії може виражатися іменем у Д. в.: *Здається мені, коли зробити офіційний запит, щось та отримаємо. Але робити нам цього не можна.*; іменем у З. в.: *О ви ще не знаєте, скільки подій може трапитись за двадцять чотири хвилини! За цей час можна знайти своє щастя, можна втратити щастя, можна покохати на все життя* (Ю. Яновський); іменем у Р. в.; іменем в О. в.: *Тут же недалеко лежав Гепнер, і з ним можна було вести цікаві дискусії* (І. Багрянний). Значення можливості з додатковим відтінком дозволу передає також дієслівна сполука дозволити+інфінітив ДВ/НДВ: *Розширення економічних зв'язків дозволяє виробничому об'єднанню „Симиліс” нарощувати обсяги виробництва* (Голос України). *Висновок щодо приналежності знахідок саме МІГ-29, який пілотував майор Олег Кулик, дозволяє зробити заводська нумерація*

(Урядовий кур'єр). Спонукальні речення, які виражають дозвіл, відзначаються стислістю. Виконувач дії, інші учасники ситуації, обставини, за яких повинна виконуватися дія — все це відоме мовцю із попереднього вербального чи невербального запиту, із конситуації. Спонукальна конструкція може представляти собою одну із формул дозволу типу „можна”, „добре”.

За наявності заперечення при МП *можна* ситуація набуває значення:

1) „заборона”: — *Не можна тобі стільки ходити, потім знову вночі будеш подушку надкушувати* (М Стельмах). За наявності заперечення у постпозиції до ММ висловлювання має значення дозволу не виконувати дію, виражену інфінітивом.:— *Ви можете не економити на свічках, — сказав Шнурре.— Я дам розпорядження, щоб вам їх постачали* (П. Загребельний).

2) У ситуації „прохання” мовець є зацікавленою особою, виконавцем дії повинен стати адресат: *Ви повинні допомогти нам*. Звертаючись з проханням, мовець передбачає, що виконавець може, але не повинен виконувати ту дію, про яку йдеться. При вираженні прохання іноді вказуються причини та мотиви. Така ситуація виражається також у питальних висловлюваннях з модифікаторами *можли, можна: Ти хоч тепер можеш сказати сестрі правду?; Можна не верещати?*

3) У ситуації „поради” потенційна дія є, на думку мовця, доцільною для адресата, який буде її виконувати: *Говорити треба впевнено, чітко, спокійно*. Такі висловлювання спрямовані безпосередньо на адресата і можуть містити ММ у формі умовного способу: *Ти міг би зробити це завтра*. Даючи комусь пораду, мовець передбачає, що на місці адресанта він би й сам виконав дію, про яку йдеться. Якщо ситуація відноситься до плану минулого і висловлювання виражає несхвалення мовцем минулих дій адресата, то речення набуває модального відтінку докору: *Могли б цього і не казати*. Форма умовного способу іноді позначає можливість здійснення того, про що повідомляється і у невизначеному часовому плані: *Учень писав би*.

4) В ситуації ”пропозиції” мовець подає дію як прогнозовану програму. При цьому рішення про її виконання приймає адресат, а виконувачем може бути:

а) адресат: *Можеш розташовуватися тут у моєму офісі.*;

б) мовець: *Щодо карти, то карта є. Можу репрезентувати.*;

в) мовець і адресат разом: *Ми могли б розділити цю радість разом з тобою.*;

г) третя особа: *Андрій може допомогти нам, він вправний.*;

ґ) невизначена особа (група осіб): *Якщо перелізти через тин, можна назбирати смачних груш.*

Вище описувалися ситуації, в яких форми потенційності виражали функціональне значення спонукання. В українській мові функціонують також імперативні форми, які вживаються для вираження функцій потенційності. Це неімперативні конструкції „перехідного” типу. В „перехідних” або проміжних конструкціях імператив зберігає всі свої диференційні ознаки, за винятком конкретного виконавця, який найчастіше має узагальнене значення: *Така гарна пара — живи і радій!; Зробив діло — гуляй сміло!* У таких конструкціях імператив позначає дію, яка з точки зору мовця, можлива для виконавця, вона легко може здійснитися, тобто щодо дійсності висловлення є ірреальним, дії ще немає, але є можливість її здійснення. Із суб’єктивної точки зору, яка виражається імпліцитно, мовець впевнений в тому, що виконавець може здійснити дію без труднощів. Обов’язковим компонентом функції можливості є наявність виконавця дії, який найчастіше є особою узагальненою. Велике значення для формування значення можливості відіграє контекст. Імперативна конструкція, як правило, займає постпозитивну позицію після відрізка, де описуються умови для можливості здійснення дії. Звичайно у таких конструкціях відсутня сема „волевиявлення”.

Форми наказового способу у певних контекстуальних умовах можуть виражати значення повинності. Повинність виступає як вторинна функція вживання імператива: *Біжи у примірочну — переодягайся; Їй знову погано. На вулиці машина — сідай і лети до лікарні.* Значення повинності у таких висловлюваннях необхідно відмежовувати від значення змушеності. У висловлюваннях із значенням повинності завжди присутній розпорядник — істота, яка потребує певних дій від виконавця. Обов’язково присутнє волевиявлення, пов’язане з розпорядником. У конструкціях із значенням змушеності таке

волевиявлення відсутнє. Змушує виконувати дію не істота (особа), а ситуація, обставини: *Листування з домівкою заборонили. І працюй.* Ставлення мовця-носія суб'єктивної оцінки до того, що змушений виконувати виконавець дії, негативне.

За умови конкретного мовленнєвого акту висловлювання, в яких суб'єктом волюнтативності виявляється друга особа (співрозмовник), отримують імперативне позначення: характеризуючи ту чи іншу ситуацію як облігаторну, мовець тим самим спонукає адресата до виконання дії. В таких випадках речення з модальними лексемами зближуються з реченнями, що містять імперативні форми в прямому вживанні: *Вам потрібно написати статтю. — пор. Пишіть. Тобі хімію вчити треба! — пор. Вчи!* Природнім є вживання в одному тексті імперативних форм в прямому значенні і конструкцій з модальними лексемами: *Я нічого не зміг зробити. Тобі треба їхати до Києва, там тебе зустрінуть. Зараз же їдь!*

Суб'єкт волюнтативності (співрозмовник) може не збігатися із суб'єктом основної дії: *Дитина повинна більше гуляти* — звернення лікаря до матері дитини. Для експліцитного підкреслення такої відокремленості вживаються конструкції: *треба, щоб; необхідно, щоб; потрібно, щоб.* Так, наведену конструкцію можна перебудувати: *Треба (необхідно, потрібно), щоб дитина більше гуляла.* Таким чином, підкреслюється, що можливість здійснення дії (перетворення потенційної ситуації у фактичну) залежить від вольового зусилля тих, до кого звертаються. Роз'єднаність суб'єкта волюнтативності (в даному випадку адресата мовлення) і суб'єкта дії особливо відчутна в неагентивних реченнях, що передають дії і різноманітні стани, що не мають активного суб'єкта (агенса). Тим не менш, імперативне начало в них наявне: *Коли під'їде автомобіль, треба, щоб відчинилося вікно* — розпорядження режисера на знімальному майданчику.

Серед безособових речень з ускладненою основою, здатних виражати спонукування, вирізняються конструкції з предикативами *треба, потрібно, варто, слід, пора* (ці лексеми є домінантними складниками функції необхідності), котрі надають інфінітивам відповідних потенційних значень. Відзначимо, що наявність заперечення при ММ змінює і потенційне значення висловлення: у таких

випадках підкреслюється недоцільність, непотрібність вказаної мовцем дії, відсутність необхідності у її виконанні. Інфінітив у поєднанні з ММ необхідності може виражати а) настанову: *Українські артисти нагадують усім нам, що ми живемо в Україні, що ми володіємо унікальним культурним скарбом, який необхідно дбайливо оберігати (Урядовий кур'єр). Можливо для нас був би корисним досвід західних країн з їхніми привабливими демократичними традиціями як щодо усіх сфер буття у цілому, так і щодо релігійного життя та міжрелігійних стосунків зокрема. Але при цьому завжди необхідно враховувати наші традиційні контексти духовності людини (Л. А. Чекаль). Отруйні рослини слід тримати під замком (М. С. Харченко).;* б) пораду: — *Стривайте, кинувся поронник кудись понад берегом. — Подорожник треба прикласти (О. Гончар).;* в) пропозицію: *Ви перспективний працівник. Доведеться цю справу доручити вам (з розмови).*

Отже, категорія потенційності має зони перетину з полем спонукальності. Це пояснюється тим, що зміст імперативного волевиявлення включає спрямованість на перетворення ірреального в реальне, в ситуації спонукування з погляду мовця існує можливість чи необхідність такого перетворення. А значить, семи можливості та необхідності за певних умов можуть актуалізуватися як сема спонукування [163:66].

3.9. Зона перетину потенційності та зумовленості

Для відношень зумовленості релевантною є змістовне оцінне визначення ситуацій (мікроситуацій і макроситуацій у цілому) стосовно „точки спокою”: *Думаю, тепер ця людина прийде; Серйозного музиканта з мене не вийшло. І я повинен в цьому зізнатися; Його мопеди не продавалися, і довелося взятися за ремонт автомобілів.* Останнє речення саме собою, без додаткового контексту сприймається як явно зумовлене і внаслідок цього як таке, що позначає ситуацію зумовленості. Воно виступає як компонент неексплікованої двоситуативної структури з опущеним, але зрозумілим із контексту або мовленнєвої ситуації

другим компонентом цієї структури: *Мопеди не купували, тому довелося взятися за ремонт.*

Аспект взаємодії потенційності та зумовленості по лінії змістовного, оцінного позначення пов'язаний з формами імператива дієслова і ширше — синтаксичного спонукального способу. Суть імператива у спонуканні якогось суб'єкта до зміни стану, тобто зрушення стану щодо початкового, який можна розглядати як точку відліку. Зміна станів, стимульованих ззовні (іншим суб'єктом, а не суб'єктом даного стану), детермінується деякими обставинами, що являють собою ситуацію, яка виступає стосовно стимульованої ситуації (стану) як зумовлююча. Ця ситуація відома з контексту, з мовленнєвої ситуації: — *Послухай! — Ти бережи це місце...знаєш! Там багаті товари.*

Висновки до третього розділу

1. Перетин функціонально-семантичних полів являє собою особливе явище, що зумовлює наявність „перехідних зон”. За різноманітними ознаками мовна одиниця співвідноситься з різними поняттями, в результаті чого та сама мовна одиниця може входити до складу різних полів.

2. У межах функціонально-семантичної категорії потенційності спостерігається перетин можливості та необхідності. Наявність „подвійного заперечення” в семантичній структурі висловлення передає неможливість нездійснення дії, в результаті чого виникає значення категоричної необхідності.

3. Модальні дієслова та предикативи у своїй первинній функції є домінантами функцій можливості та необхідності, а у вторинній функції входять до складу периферії функції вірогідності.

4. Категоріальні ситуації зовнішньої деонтичної можливості та деонтичної необхідності, які зумовлюються волею мовця, актуалізуються за допомогою модальних модифікаторів в таких мовленнєвих актах: дозвіл, заборона, прохання, порада, пропозиція. Багатозначність модальних предикативів знімається при розгляді конкретного мовленнєвого акту.

5. У своєму зовнішньому функціонуванні в межах висловлення модальні форми вступають у складні відносини з категоріями темпоральності та аспектуальності, що накладають певні обмеження на їх семантику. Так, залежно від того, до якого часового плану належить ситуація, в українській мові виокремлюються три типи ситуацій: презенсно-потенційні, претерально-потенційні та футурально-потенційні ситуації. Релевантність або обмеженість реалізації видових значень при вираженні внутрішньосинтаксичної модальності проявляється у таких різновидах: 1) внутрішня можливість/неможливість; 2) здатність/нездатність; 3) зовнішня можливість/неможливість; 4) необхідність/відсутність необхідності.

6. Для функцій можливості та необхідності переважно притаманна відносна нелокалізованість. Потенційні функції можуть виражати дію, локалізовану у часі, лише з активною підтримкою контексту.

7. Категорія потенційності сполучається і взаємодіє з категорією персональності, оскільки об'єктивна модальність є необхідною конструктивною ознакою будь-якого узагальненого речення. Найчастіше в потенційному значенні вживається форма 2-ої особи однини дієслова ДВ, рідше НДВ. В узагальнено-особових реченнях, які виражають функцію повинності, головний член виражається дієсловом НДВ у формі 3-ої особи множини. Іноді суб'єкт представлений формою 1-ої особи однини або множини, якщо, крім мовця, суб'єкт позначає всіх осіб, які беруть участь у ситуації спілкування.

8. У функціонально-семантичній сфері значень зворотних дієслів помічаємо потенційний відтінок можливості при реалізації активно-безоб'єктної семантики та пасивно-якісного значення. Додаткові потенційні відтінки містять і квазіпасивні рефлексиви.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Дослідження категорії модальності, а отже, й потенційності у сучасній лінгвістиці відбувалося у логіко-понятійному, семантичному, синтаксичному, комунікативно-прагматичному аспектах. Аналіз даних концепцій дав змогу виявити суперечності у визначенні категоріального статусу модальності, неповноту опису значень та засобів вираження. Розв'язати проблему модальності як структурно і семантично складної мовної категорії дозволяє функціонально-семантичний підхід. Такий підхід дає можливість здійснити системний аналіз будь-якої категорії, дослідити мовний матеріал у напрямку від змісту до зовнішніх засобів його вираження. Основною характеристикою функціонально-семантичного підходу є польова структура. Поле як принцип організації об'єкта відрізняється компактністю, різнохарактерністю функцій, зосередженням зв'язків та відношень у центрі, де в повному обсязі і з найбільшою регулярністю передаються всі відтінки значення категорії, і послабленням їх на периферії. Систематизування підходів дослідження модальності в українському мовознавстві дає підстави визнати, що функціонально-семантична модель є найбільш прийнятним способом опису категорії потенційності.

2. Протиставлення реальність/ірреальність як семантичну суть категорії способу вважають однією із основних у визначенні модальних відношень. Однак, деякі модальні значення не підпадають під поняття реальності або ірреальності, попри те, що між цими значеннями і розрізненням реальності/ірреальності існує певний зв'язок. Цей зв'язок відображається у понятті потенційність. Потенційність – це функціонально-семантична категорія, що відображає динаміку переходу від ірреальності до реальності, тобто оцінку мовцем способу існування зв'язку між предикатними знаками, і об'єднує різнорівневі засоби вираження (лексико-граматичні, морфологічні, синтаксичні, інтонаційні).

3. Семантичну основу категорії потенційності складає оцінка мовцем способу існування зв'язку між об'єктом дійсності та його ознакою. Цей зв'язок оцінюється мовцем як можливий, необхідний, здійснюваність якого залежить від

детермінуючих чинників, що перебувають у самому суб'єкті або поза ним. Спрямованість на перетворення ірреальності в реальність через дію, позначену предикатом, складає ядро ситуацій модальної оцінки. План змісту ФСК потенційності членується на семантичні зони на основі диференційно-семантичних ознак, що були виокремлені під час аналізу семантики компонентів, які її складають. ДСО — це мінімальний семантичний елемент, стосовно якого розрізняють принаймні два члени системи. Таким чином, до складу ФСК потенційності входять функція можливості та функція необхідності.

4. Семантична функція – це інтегрований стрижень, який об'єднує в систему різнорідні мовні елементи. Експлікація ДСО відповідними дескрипторами дала змогу провести ідентифікацію та встановлення функцій потенційності. В зоні можливості виділено: власне можливість, альтернативна можливість, деонтична можливість, імплікативна можливість, пермісивна можливість, епістемічна можливість, алетична можливість. В зоні необхідності — власне необхідність, змушеність, обов'язковість, повинність, дезидеративність.

5. Функція можливості являє собою функціонально-семантичну єдність, яка виражає уявлення мовця про такий зв'язок між суб'єктом ситуації і його ознакою, при якому існує зумовленість ситуації детермінуючими чинниками (об'єктивними чи суб'єктивними), що допускають будь-який результат потенційної ситуації – її реалізацію чи нереалізацію. Ситуації можливості — це оцінні ситуації, в яких є суб'єкт, об'єкт, підстава і засоби оцінювання. Аналіз семантики і структури функції можливості доводить, що в українській мові можна виокремити такі засоби вираження: а) лексичні – модальні слова і предикативи; б) морфологічні – видно-часові форми в дійсному способі дієслова та видові в умовному; в) синтаксичні – негативні інфінитивні конструкції. Основним засобом вираження функції можливості, де наявна уся повнота ознак даного явища, є розряд модальних модифікаторів, що передають граматичне значення можливості у складі синтаксичного комплексу присудка. ММ становлять собою спеціалізовані засоби, що експліцитно і дискретно передають потенційні відношення

можливості. Домінанту поля становить слово із значенням *могти* і його негативний корелят із значенням *не могли*.

Типовою формою недискретного вираження функції можливості є видо-часові форми, категоріальне значення яких поєднується з модальним значенням можливості. Особливе місце посідають форми теперішнього-майбутнього ДВ. Наочно-зразкове вживання теперішнього-майбутнього ДВ частіше супроводжується значенням неможливості, рідше – можливості, і виявляється не самими видовими значеннями, а відповідними дієслівними формами та контекстом. Форми простого майбутнього ДВ використовуються в конкретно-фактичному вживанні, коли значення можливості сполучається із значенням одиничного цілісного факту. Форми минулого ДВ мають перфектне значення, вони означають дії, що відбуваються одночасно з іншими діями, вираженими формами теперішнього часу. Перфектне значення встановлюється шляхом наявності чи відсутності у фразі певних уточнювальних слів та узгоджуваністю з іншими часовими формами. Форми минулого НДВ передають аористичні дії, що відбувалися до моменту мовлення. Форми теперішнього НДВ повідомляють про здібності, можливості, уміння суб'єкта і виражають потенційно-якісне вживання дієслів НДВ.

На синтаксичному рівні функція можливості представлена негативними інфінітивними конструкціями. Семантика інфінітивних речень полягає у вираженні потенційної дії, яка можлива за наявності певних умов, обставин, об'єктивних законів. Функція можливості в інфінітивних реченнях виражається імпліцитно (без формальних показників) і ускладнюється емоційно-експресивними відтінками, що створюються будовою речень, інтонацією та частками. У структурі інфінітивних речень потенційне значення можливості реалізується складним інтонаційно-конструктивним способом. Інфінітивні речення є спеціалізованими засобами вираження функції можливості, хоч і виступають у ролі периферійних компонентів категорії потенційності.

6. Функція необхідності в українській мові, як правило, набуває відтінку відсутності вибору дій, пов'язується з прагненням, волею, обставинами, які

змушують до здійснення дії. Модальна функція необхідності створює волюнтативну ситуацію, яка передбачає наявність вольового мотиву, що забезпечує можливість реалізації дії. Центральне місце в реалізації потенційної функції необхідності займають конструкції з модальними модифікаторами необхідності, що входять до складу дієслівного складеного присудка. Універсальний засіб вираження необхідності – предикативний прислівник *треба*, що разом із залежним інфінітивом ДВ/НДВ використовується для передачі усіх без винятку семантичних варіантів функції необхідності.

До недискретних засобів належать конструкції з формами наказового способу в неімперативному вживанні; речення, що містять форми теперішнього часу в значенні розпорядження, наказу, припису. Форми наказового способу в неімперативному вживанні виступають контекстуальними синонімами форм дійсного способу, відрізняючись від них особливою експресією змушеності, протесту. Дієслівні форми теперішнього часу втрачають свої первинні категоріальні ситуації і вживаються у вторинній функції транспозиції, бо специфіка української мови полягає в тому, що формам часу характерне переносне вживання з урахуванням сфери використання.

На синтаксичному рівні функціонують експресивні інфінітивні конструкції. У ролі синтаксичного засобу для вираження потенційних значень інфінітивного речення виступає сама форма предиката — незалежний інфінітив у сполученні з інтонацією та частками.

7. Аналіз засобів вираження функцій можливості та необхідності дає змогу зробити висновок про те, що вони належать до типу полів з моноцентричною структурою. Досліджувані функції спираються на лексико-граматичний клас модальних дієслів та предикатів, які становлять домінанту категорії. На периферії знаходяться морфологічні та синтаксичні засоби, хоча вони є спеціалізованими засобами вираження функцій потенційності.

8. ФСК потенційності являє собою характерний приклад взаємодії як модальних, так і немодальних функціонально-семантичних категорій та полів. Одним із важливих елементів такої взаємодії є використання засобів, що

знаходяться у розпорядженні однієї функціональної категорії для вираження семантики іншої категорії. Тобто у процесі актуалізації потенційних значень та сама мовна одиниця може входити до складу двох або кількох полів, але з різною позиційною характеристикою, що призводить до виникнення „перехідних зон”. У цьому виявляється принцип мовної економії.

9. Функція можливості та функція необхідності мають системні семантичні зв'язки, а отже, й спільні форми, які лежать в основі конструкцій різного модального значення. Висловлення з подвійним запереченням можуть передавати значення можливості нездійснення дії, вираженої інфінітивом, в результаті чого виникає функція категоричної необхідності, неминучості: *Не можна не погодитися (=треба погодитися)*.

10. Модальні дієслова та предикативи у своїй первинній функції є домінантами функцій можливості та необхідності, а у вторинній функції входять до складу периферії функції вірогідності.

11. У своєму зовнішньому функціонуванні в межах висловлення модальні форми вступають у складні відносини з категоріями темпоральності та аспектуальності, що накладають певні обмеження на їх семантику. Можливість та необхідність дії можуть розміщуватися у всіх трьох часових сферах. Залежно від того, до якого часового плану належить ситуація, в українській мові виокремлюються три типи ситуацій: презенсно-потенційні, претерально-потенційні та футурально-потенційні ситуації. Темпоральні форми можуть передавати функцію можливості та необхідності. Найчастіше така взаємодія реалізується у презенсно-потенційних ситуаціях. Потенційно-аспектуальні зв'язки реалізуються насамперед при вираженні різного роду виявів модального відношення суб'єкта до предиката. Релевантність видових значень для різновидів „внутрішньосинтаксичної” модальності очевидна, бо категорія аспектуальності характеризує цілісний/нецілісний вияв в різноманітних варіантах, передбачає залежність цього вияву від суб'єкта, що особливо чітко виражається у потенційних відношеннях. Поля аспектуальності та темпоральності не просто нашаровуються на категорію потенційності, а перебувають з нею у мотивованих

взаємопов'язаних відношеннях. Переосмислення значень вищо-часових форм продуктивно використовується у функціональних стилях української мови як стилістично-зображальний прийом.

12. Для функцій можливості та необхідності переважно притаманна відносна нелокалізованість. Потенційні функції можуть виражати дію, локалізовану у часі, лише з активною підтримкою контексту.

13. У реальному мовленні ФСК потенційності тісно взаємодіє з категорією спонукальності. У випадках прямої міжособової комунікації виникають ситуації, зумовлені волевиявленням мовця, спрямованим на адресата, який водночас є суб'єктом потенційної дії. Варіанти деонтичної можливості виражаються у висловлюваннях з ММ, що функціонують у таких комунікативно-прагматичних ситуаціях: дозвіл, заборона, пропозиція, порада. В українській мові функціонують імперативні форми, які вживаються для вираження функцій потенційності. Ці форми набувають статусу неімперативних конструкцій „перехідного типу”. Конституенти потенційності беруть активну участь у формуванні поля спонукальності та розвитку його властивостей як системи.

14. Категорія потенційності в українській мові являє собою складну функціонально-семантичну систему, що об'єднує зони можливості та необхідності, для яких характерною є множинність ієрархічно організованих засобів вираження, які належать до різних рівнів мови. Яскравим прикладом асиметричного дуалізму мовного знака є мовна модальність, бо те саме модальне значення може передаватися різними мовними засобами і, навпаки, один мовний засіб може передавати різні модальні значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адамец П. К вопросу о модификациях (модальных трансформациях) со значением необходимости и возможности // *Československa rusistika*, 1968. – Т 13. - № 2. – С. 88-94.
2. Адмони В. Г. О модальности предложения // *Учен. зап. ЛГПИ им. А. И. Герцена*. – 1956. – Вып. 1. – Т. 21. – С. 47-71.
3. Адмони В. Г. Полевая природа частей речи // *Вопросы теории частей речи*. – Л.: Наука, 1968. – С. 98-106.
4. Алексієнко Л. А. Семантика і засоби мовної категорії модальності // *Українське мовознавство*. – 1988. – Вип. 15. – С. 98-104.
5. Амелина С. Н. Семантические особенности инфинитивных конструкций микрополя «необходимости» // *Функциональная семантика*. – Днепропетровск: ДДУ, 1991. – С. 20-25.
6. Арполенко Г. П. Інфінітивні речення // Арполенко Г. А., Забеліна Н. О. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 5-65.
7. Арполенко Г. П. Односкладні речення // *Історія української мови: Синтаксис*. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 231-289.
8. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка, событие, факт. – М.: Наука, 1988. – 338 с.
9. Балин В. М., Шапошникова Н. М. Сопоставительный анализ модально-аспектуальных особенностей сослагательного наклонения в немецком и английском языках // *Вопросы структуры и семантики германских и романских языков*. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1975. – С. 116-124.
10. Балли Ш. *Общая лингвистика и вопросы французского языка*. – М.: Изд. иностр. лит., 1955. – 416 с.
11. Банару В. И. Оценка, модальность, прагматика // *Языковое общение: Единицы и регулятивы*. – Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1987. – С. 14-18.

- 12.Бардина Н. В. Языковая гармонизация сознания. – Одесса: Астропринт, 1997. – 271 с.
- 13.Бауэр Я. Структурные типы славянского предложения и их развитие // Языкознание в Чехословакии. – М.: Прогресс, 1978. – С. 163-180.
- 14.Бацевич Ф. Основи комунікативної девіатології. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 236 с.
- 15.Беличова-Кржижкова Е. О. О модальности предложения в русском языке // Актуальные проблемы русского синтаксиса. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 49-77.
- 16.Белошапкина В. А. Современный русский язык. Синтаксис. – М.: Высшая шк., 1977. – 248 с.
- 17.Беляева Е. И. Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 180 с.
- 18.Беляева Е. И. Возможность // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. - Л.: Наука, 1990. - С. 126-142.
- 19.Беляева Е. И. Достоверность // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Л.: Наука, 1990. – С. 157-170.
- 20.Беляева Е. И. Модальность в различных типах речевых актов // Филологические науки. – 1987. - № 3. – С. 64-69.
- 21.Беляева Е. И. Речевой аспект категории модальности // Функционирование языковых единиц в речи и в тексте. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. – С. 23-32.
- 22.Беляева Е. И., Цейтлин С. Н. Анализ модальных полей: Соотношение значений возможности и необходимости в семантической сфере потенциальности // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность.- Л.: Наука, 1990. – С. 123-126.
- 23.Березняк Т. М. К вопросу о модальности предложения в английском языке // Вестник Киевского университета. – К.: Вища шк., 1985. - Вып. 19. – С. 15-17.

- 24.Бирюлин Л. А. О лингвистических аспектах модальности // Сопряженность глагольных категорий. –Калинин: КГУ, 1990. – С. 35-42.
- 25.Бирюлин Л. А. Побуждение к действию в актах речи // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Л.: Наука, 1990. – С. 185-244.
- 26.Бирюлин Л. А., Корди Е. Е. Основные типы модальных значений, выделяемых в лингвистической литературе // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Л.: Наука, 1990. – С. 67-71.
- 27.Блик О. П. Українська мова: Фонетика, орфографія, лексика і фразеологія, будова слова (морфеміка), словотвір, морфологія. – К.: Четверта хвиля, 1997. – Ч. 1. – 397 с.
- 28.Бойко А. А. О модальных функциях вида в современном русском языке (на материале инфинитивных сочетаний): Автореф. дис....канд. филол. наук. — Ленинград, 1953. – 18с.
- 29.Бондар О. І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові: Дис. ... доктора філол. наук. - Одеса, 1997.- 369 с.
- 30.Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові. – Одеса: Астропринт, 1996. – 192 с.
- 31.Бондар О. І. Темпорально-модальні категоріальні ситуації в українській мові // Записки з українського мовознавства. – Одеса: Астропринт, 1999. – Вип. 8. – С. 16-20.
- 32.Бондар О. І. Часова локалізованість і модальні ситуації в сучасній українській мові // Щорічні записки з українського мовознавства. – Одеса: Друкарський двір, 1994. – Вип. 1. – С. 46-52.
- 33.Бондаренко В. Н. Виды модальных значений и их выражение в языке // Филологические науки. -1979. - № 2. – С. 54-62.
- 34.Бондарко А. В. Введение. Основания функциональной грамматики // Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – С. 5-40.

- 35.Бондарко А. В. Вид и время русского глагола: Значение и употребление. – М.: Просвещение, 1971. – 239 с.
- 36.Бондарко А. В. Модальность // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Л.: Наука, 1990. – С. 59-122.
- 37.Бондарко А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 207 с.
- 38.Бондарко А. В. Проблемы грамматической семантики и русской аспектологии. - СПб: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1996. - 220 с.
- 39.Бондарко А. В. Функциональная грамматика. – Л.: Наука, 1984. – 136 с.
- 40.Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. - Л.: Наука, 1971. – 116 с.
- 41.Бондарко А.В. Категориальные ситуации в сфере модальности // Функциональные, типологические и лингводидактические аспекты исследования модальности: Тезисы докладов конференции. – Иркутск: ИПИИЯ; 1990. – С. 15-17.
- 42.Бондарко А.В. Реальность/ирреальность и потенциальность // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. - Л.: Наука, 1990. – С. 72-79.
- 43.Борщ Э. Г. Средства выражения модальных значений возможности и необходимости в современном русском языке // Методика преподавания русского языка и литературы. – К.: Рад. шк., 1979. – Вып. 12. – С. 36-49.
- 44.Булыгина Т. В. Грамматические и семантические категории и их связи // Аспекты семантических исследований. – М.: Наука, 1980. – Гл. 5. – С. 320-355.
- 45.Булыгина Т. В., Шмелев А. Д. Концепт долга в поле долженствования // Логический анализ языка. – М.: Наука, 1991. – С. 14-21.
- 46.Бюиссанс Э. Грамматические категории французского языка // Функциональное направление в современном французском языкознании. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С. 184-192.

- 47.Васильева Л. В. Модальный глагол *must* и его эквиваленты как сегмент функционально-семантического поля модальности // Сборник научных трудов МГПИИЯ им. М. Тореца. – 1988. – Вып. 306. – С. 105-115.
- 48.Ващенко В. С. Українська мова. – Харків: Вид-во Харк. держ ун-ту, 1959. – 349 с.
- 49.Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.. – К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2002. – 1426 с.
- 50.Виноградов В. В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Труды Ин-та русского языка. – М.-Л.: АН СССР, 1950. – Т. II. – С. 38-80.
- 51.Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). - М.: Высшая шк.,1986. – 639 с.
- 52.Вихованець І. Р. Модальність // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 338-339.
- 53.Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К.: Наукова думка, 1992.— 205 с.
- 54.Вихованець І. Р. Синтаксис // Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. – К.: Рад. шк., 1982. – С. 133-208.
- 55.Вихованець І.Р. Принципи категорійної граматики української мови // III Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство. - Харків, 1996. – С. 177-181.
- 56.Вихованець І.Р. Частини мови у семантико-граматичному аспекті. - К.:Наукова думка, 1988. – 256 с.
- 57.Волох О. Т. Дієслово // Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис. – К.: Вища шк., 1989. – С. 121-157.
- 58.Вольф Е. М. Грамматика и семантика местоимений. – М.: Наука, 1974. – 224 с.
- 59.Всеволодова М. В. Синтаксемы и строевые категории предложения в рамках функционально-коммуникативного синтаксиса (к вопросу о

- предикативности, предикации и членах предложения) // Вестник Московского университета. – 2000. - № 1. – С. 75-95.
60. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка: Синтаксис. – М.: Высшая шк., 1986. – 219 с.
61. Гак В. Г. К проблеме гносеологических аспектов семантики слова // Вопросы описания лексико-семантической системы языка: Тезисы докладов. – М.: МГПИИЯ, 1971. - Ч.1. – С. 95-98.
62. Галкина-Федорук Е. М. Безличные предложения в современном русском языке. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1958. – 332 с.
63. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища шк., 1985. – 360 с.
64. Генюшене Э. Ш., Неद्याлков В. П. Типология рефлексивных конструкций // Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость. – С.-Петербург: Наука, 1991. – С. 241-276.
65. Гловинская М. Я. Семантика, прагматика и стилистика видо-временных форм // Грамматические исследования. Функционально-стилистический аспект. – М.: Наука, 1989. – С. 74-146.
66. Головацкий Я. Грамматика русского языка. – Львов, 1849. – 219 с.
67. Горбунова Е. В. Модальные глаголы в ситуации общения // Лингвистические и психолингвистические исследования языка и речи. – М.: Ин-т языкознания, 1986. – С. 56-84.
68. Горещкий П. Морфологія та елементи синтакси // Горещкий П., Шаля І. Українська мова: практично-теоретичний курс. – К., 1926. – 183 с.
69. Городенська К. Г. Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу // Мовознавство. – 1997. - № 1. – С. 39-42.
70. Горпинич В. О. Українська морфологія. – Дніпропетровськ. – ДДУ, 2000. – 389 с.
71. Горяний В. Д. Синтаксис односкладних речень. – К.: Рад. шк., 1984. – 128 с.

- 72.Грабье Вл. Семантика русского императива // Сопоставительное изучение русского языка с чешским и другими славянскими языками. – М.:Изд-во МГУ, 1983. – С. 105-128.
- 73.Грамматика современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
- 74.Грепл М. О. О сущности модальности // Языкознание в Чехословакии. – М.: Прогресс, 1978. – С. 277-301.
- 75.Грищенко А. П. Дієслово // Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. - К.: Вища шк., 1997. – С. 403-446.
- 76.Грищенко А. П. Модальність і часова віднесеність як зовнішньосинтаксичні ознаки речення // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К.: Наукова думка, 1975. - С. 16-29.
- 77.Грищенко А. П. Морфологія: Дієслово // Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. – К.: Рад. шк., 1982. – С. 98-118.
- 78.Грунський М., Сабалдир Г. Українська мова: Фонетика. – Морфологія. – Синтакса. – К.: Час, 1926. – 156 с.
- 79.Гуйванюк Н. В., Чолкан В. А. Співвідношення об'єктивної та суб'єктивної модальності в реченні: Навчальний посібник. – Чернівці: Рута, 1994. – 72 с.
- 80.Гулыга Е. В. Модальность сложноподчиненного предложения (на материале немецкого языка) // Вопросы лексикологии, грамматики и фонетики немецкого языка. – М.: МГПИ, 1959. – Т. СХLІ. – Вып. 1. – С. 95-124.
- 81.Гулыга Е.В. Шендельс Е.И. О компонентном анализе значимых единиц языка // Вопросы описания лексико-семантической системы языка: Тезисы докладов. – М.: МГПИИЯ, 1971. - Ч.1. – С.
- 82.Гусева П. Т. О модальности конструкций с межсобытийными причинно-следственными предикатами-связками // Вестник Харьковского университета. – Харьков: Вища шк.,1991.— Вып. 352. — С. 42-44.
- 83.Давыдов И. И. Опыт общесравнительной грамматики русского языка. – СПб импер. Академии Наук, 1854. – 497 с.

84. Дешериева Т. И. О соотношении модальности и предикативности // Вопросы языкознания. – 1987. – № 1. – С. 34-45.
85. Джусаев Дж. К вопросу об основном аспекте категории модальности // Труды Киргиз. ун-та. -1975. –Вып. –7. – Ч. 2. – С. 90-99.
86. Дмитриева Л. Д. Внеимперативное употребление формы повелительного наклонения: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1993. – 16 с.
87. Добиаш А. В. Опыт семасиологии частей речи и их форм на почве греческого языка. – Прага, 1897. – 544 с.
88. Долгополова З. К. Модальные глаголы в английском языке. – М.: МГПИ, 1961. – 86 с.
89. Долинина И. Б. Модальность, темпоральность, референция // Функциональные, типологические и лингводидактические аспекты исследования модальности: Тезисы докладов конференции. – Иркутск, 1990. – С. 27-28.
90. Дуброва А. С. Системные связи разноуровневых средств выражения модальности нереальности в современном английском языке // Системные характеристики лингвистических единиц разных уровней. – Куйбышев: КГУ, 1985. – С. 119-131.
91. Ермолаева Л. С. Очерки по сопоставительной грамматике германских языков. – М.: Высшая шк., 1987. – 127 с.
92. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. – К.: Наукова думка, 1984. – 255 с.
93. Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці. – К.: НКМ ВО при Мінвузі УРСР, 1990. – 129 с.
94. Загнітко А. П. Ієрархія синтаксичних категорій // Матеріали вузівської конференції професорсько-викладацького складу: підсумки науково-дослідницької роботи. – Донецьк, 1997. – С. 106-111.
95. Загнітко А. П. Лінгво-когнітивні параметри предикативного ядра // Восточнoукраїнський лінгвістический збірник. – Донецьк, 1988. – Вып. 4. – С. 24-33.

96. Загнітко А. П. Основи функціональної морфології української мови: Навчальний посібник. – К.: Вища шк., 1991. – 77 с.
97. Загнітко А. П. Рівнева структура речення і граматичні категорії // III Міжнародний конгрес українців. Мовознавство. – Харків, 1996. – С. 189-192.
98. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. – Донецьк: Дон ДУ, 1996. – 435 с.
99. Зализняк Анна А., Падучева Е. В. Предикаты пропозициональной установки в модальном контексте // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. – М.: Наука, 1989. – С. 108-111.
100. Залозний П. Коротка граматики української мови. – Полтава, 1960. – Ч. 1. – 68 с.
101. Збандуто С. С. Вираження необхідності, повинності за допомогою модальних дієслів *must* і *ought* в англійській мові // Наукові записки Одеського ДПУ іноземних мов. – Одеса, 1958. – Т. 5. – С. 71-88.
102. Зверева Е. А. Об объективном и субъективном употреблении модальных глаголов // Лингвостилистические исследования научной речи. – М.: Наука, 1979. – С. 77-97.
103. Зверева О. А. Научная речь и модальность. – Л.: Наука, 1983. – 158 с.
104. Знаменская Т. А. Выражение модальности средствами различных уровней // Межуровневые связи в синхронии и диахронии. – Свердловск: СГПИ, 1987. – С. 30-35.
105. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
106. Исаченко А. В. К вопросу об императиве в русском языке // Русский язык в школе. – 1957. - № 6. – С. 7-14.
107. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 167 с.

108. Іваницька Н. Л. Синтаксис простого речення. Складні випадки аналізу.— К.: Вища шк., 1989. — 63 с.
109. Івченко М. П. Сучасна українська літературна мова. — К.: Вид-во Київського ун-ту, 1962. — 592 с.
110. Ільїн В. С. Морфологія // Курс сучасної української літературної мови / За ред. акад. Л. А. Булаховського. — К.: Наукова думка, 1951. — Т. 1. — С. 288-480.
111. Кадомцева Л. О. Синтаксична модальність речення // Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. акад. І. І. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1972. — Т. 3. — С. 119-137.
112. Калабухова Т. А. Потенциальное значение высказываний с формами совершенного вида при отрицании // Функциональный анализ грамматических аспектов высказывания. — Л.: ЛГПИ, 1985. — С. 72-82.
113. Калинин А. Ф. Синтаксическая категория модальности и средства ее выражения в обобщенно-личных предложениях // Средства выражения предикативных значений предложения. — М.: МОПИ, 1983. — С. 30-41
114. Камильджанова Р. А. Синтаксические функции модальных слов // Русский язык в ВУЗах Узбекистана. — 1979. - № 596. — С. 16-20.
115. Карасик В. И. Факторы модальности и значение слова // Семантическая интерпретация простого предложения. — Иркутск: ИГПИ, 1983. — С. 123-128.
116. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. — К.: Академія, 2006. — 334 с.
117. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика. — М.: Эдиториал УРСС, 2000. — 352 с.
118. Кобозева И. М., Лауфер Н. Г. Семантика модальных предикатов долженствования // Логический анализ языка. — М.: Наука, 1991. — С. 169-175.
119. Кобрина Н. А. Уровни формирования и реализации модальности // Функциональные, типологические и лингводидактические аспекты

- исследования модальности: Тезисы докладов конференции. – Иркутск: ИПИИЯ, 1990. – С. 47-48.
120. Ковалевська Т. Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування: Монографія. – Одеса: Астропринт, 2001. – 344 с.
121. Козинцева Н. А. Временная локализованность действия и ее связи с аспектуальными, модальными и таксисными значениями. – Л.: Наука, 1991. – 143 с.
122. Козловський В. В. Кон'юнктив і вираження реальної модальності // Мовознавство. – 1988. - № 3. – С. 50-54.
123. Козырев В. И. Актуализационные признаки безглагольных побудительных высказываний в современном русском языке // Функциональный анализ грамматических форм и конструкций. – Л.: ЛГПИ, 1988. – С. 90-103.
124. Колегаева И. М. Текст как единица научной и художественной коммуникации. – Одесса: Астропринт, 1991. – 121 с.
125. Корди Е. Е. Модальные и каузативные глаголы в современном французском языке. – Л.: Наука, 1988. – 164 с.
126. Корнилов А. А. Субъективно-модальная характеристика высказывания с точки зрения достоверности-недостоверности его содержания // Функциональный анализ грамматических аспектов высказывания. – Л.: ЛГПИ, 1985. – С. 43-51.
127. Корольова Т. М. Взаємодія просодичних засобів передачі модальних значень у мовленні // Іноземна філологія. – 1990. - № 97. – С. 72-77.
128. Космеда Т. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 349 с.
129. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. – К.: Академія, 1999. – 288 с.
130. Курлянд Э. В. Сравнительный анализ средств выражения субъективной модальности в русском и английском языках //

- Сопоставительный анализ языковых единиц. – Барнаул: БГПИ, 1986. – С. 83-89.
131. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – Ч. 1. – 172 с.
132. Лаптева О. А. К вопросу об эмоциональном „should” // Семантические аспекты синтаксиса. – М.: Ин-т языкознания, 1989. – С. 121-127.
133. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. - К.: Вища школа, 1983. - 264 с.
134. Леута О. І. Речення. Просте речення // Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. — К.: Вища шк., 1994. — С. 308-334.
135. Леч Р. Неканонические средства выражения пассивности // Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость. – С.-Петербург: Наука, 1991. – С. 181-211.
136. Лингвистический энциклопедический словарь / Под. ред. В. Н. Ярцевой. – М.: Сов. энциклопедия, 1990.– 685 с.
137. Ломов А. М. Очерки по русской аспектологии. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1977. – 140 с.
138. Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1972. – 199 с.
139. Луценко Н. А. Смысловая структура наклонения и употребление наклонений в русском языке // Учен. зап. Тартус. ун-та. – 1987. – Вып. 76. – С. 30-47.
140. Луцкай В. В. Синтаксическая семантика инфинитива в русском предложении // Грамматическая семантика глагола и имени в языке и речи. – К.: УМКВО, 1988. – С. 69-77.
141. Малеев Б. Г. О типах обобщенно-личного функционирования глагольных форм 2 лица единственного числа // Функциональный анализ грамматических категорий и единиц. – Л.: ЛГПИ, 1976. – С. 90-124.

142. Малявин Д. В., Королева Т. М., Горшкова К. А. Способы выражения модальных отношений в английском и украинском языках. – Одесса: ОГУ, 1986. – 76 с.
143. Матвеев С. Б. Семантична специфіка українського безособового речення з модальним предикатом // Мовознавство. – 1997. – № 4-5. – С. 27-32.
144. Матвіяс І. Г. Курс сучасної української літературної мови: Морфологія. – К.: Рад. шк., 1962. – 164 с.
145. Мацько Л. І., Мацько О. М., Сидоренко О. М. Українська мова: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1998. – 416 с.
146. Мегедь Е. Ю. Выражение модальности в языке дипломатических документов // Вестник Киевского ун-та. – К.: Вища шк., 1984. – Вып. 8. – С. 61-65.
147. Медведева Л. М. До питання про співвідношення словотворення та стану // Мовознавство. – 1982. - № 5. – С. 59-62.
148. Медведева Л. М. Про співвідношення категорій предикативності і стану // Мовознавство. – 1983. - № 3. – С. 50-54
149. Медушевський А. П. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис простого речення. – К.: Рад. шк., 1959. – Вип. 6. – 114 с.
150. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наукова думка, 1966. – 324 с.
151. Мецлер А. А. О лингвистическом статусе категории модальности // Филологические науки. – 1982. - № 4. – С. 66-71.
152. Мецлер А. А. Структурные связи в тексте. – Кишинев: Штиинца, 1987. – 143 с.
153. Мецлер А. А., Скиба В. Н. Деякі аспекти функціонально-комунікативного аналізу мови // Мовознавство. – 1988. - № 3. – С. 13-20.
154. Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. – Л.: Наука, 1978. – 388 с.

155. Милосердова Е. В. Семантика и прагматика модальности. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1991. – 194 с.
156. Миронова Т. Л. Категория склонения в древнегреческой и ранней восточнославянской грамматических традициях // Исследования по глаголу в славянских языках: История славянского глагола. – М.: Изд-во МГУ. – 1991. – С. 158-170.
157. Михеев А. И. Прагматика разговорной речи: категория модальности // Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Горького. – 1986. – Вып. 273. – С. 34-44.
158. Мірченко М. В. Синтаксичні категорії речення: Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – К., 2002. – 36 с.
159. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій: Монографія. – Луцьк: РВВ „Вежа” ВДУ ім. Лесі Українки, 2001. – 340 с.
160. Мучник И. П. О значениях форм повелительного склонения в современном русском литературном языке // Учен. зап. Моск. обл. пед. ин-та. – 1955. – Т. 32. – Вып. 2. – С. 13-35.
161. Мышкина Н.Л. К вопросу об исследовании системы значений необходимости и способов выражения в немецкой и русской научной речи // Стиль научной речи. - М.: Наука, 1978. – С. 164-182.
162. Мякотина В. М. Модальная характеристика высказываний с формами настоящего-будущего совершенного вида // Функциональный анализ грамматических аспектов высказывания. - Л.: ЛГПИ, 1985. - С. 56-63.
163. Нарушевич-Васильева О. В. Категорія спонукальності у прагмастилістичному аспекті: Дис. ... канд. філол. наук. – Одеса, 2002. -177 с.
164. Некрасов Н. О значении форм русского глагола. – СПб.: Тип. Паульсона и К-о, 1865. – 313 с.
165. Немец Г. П. Семантико-синтаксические средства выражения модальности в русском языке. - Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1989. – 144 с.

166. Никитевич В. М. Некоторые модальные функции глаголов изъявительного наклонения в современном русском языке // Вопросы изучения русского языка. - Алма-Ата: Изд-во Акад наук КазССР, 1955. - С. 179-227.
167. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV-XVII. – К.: Наукова думка, 1985. – 222 с.
168. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Синтаксис русского языка. – СПб.: Овсяннико-Куликовская, 1912. – 322 с.
169. Осетров И. Г. Аспекты синтаксической модальности // Средства выражения предикативных значений предложения. – М.: МОПИ, 1983. – С. 21-29.
170. Островская А. И. Уровни модальности в сложноподчиненном предложении с постпозитивным изъяснительным придаточным // Функциональный анализ грамматических категорий и единиц. – Л.: ЛГПИ, 1976. – С. 116-124.
171. Охріменко В. І. Персуазивна модальність та її складові в межах мікротексту в рекламі як відображення прагматичної спрямованості аргументації // Проблеми семантики слова, речення та тексту. –К.: Київ. держ. лінгв. ун-т, 2000. – Вип. 3. – С. 189-196.
172. Павленко Л. В., Палей Т. А. К вопросу об особенностях функционирования модальных слов в английском и украинском языках // Функциональная семантика. – Днепропетровск: ДДУ, 1991. – С. 166-170.
173. Пазяк О. М. Модальні типи речень // Сучасна українська мова / За ред. О. Д. Пономарева. – К.: Либідь, 2001. – С. 239-243.
174. Панфилов В. З. Категория модальности и ее роль в конституировании структуры предложения и суждения // Вопросы языкознания. – 1977. - № 4. – С. 37-48.
175. Петров Н. Е. О содержании и объеме языковой модальности. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1982. – 160 с.

176. Петруничева Н. С., Кисловская Е. Н. Некоторые особенности функционирования глаголов речи в тексте // Функциональная характеристика конститuentов текста. – Тюмень: Изд-во СГУ, 1985. – С. 62-70.
177. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
178. Піддубська І. В. Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2001. – 19 с.
179. Плиско К. М. Синтаксис української мови із системою орієнтирів для самостійного вивчення. – Харків: Основа, 1992. – 149 с.
180. Плющ М. Я. Граматика: Морфологія // Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. - К.: Вища шк., 2000. – С. 198-310.
181. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К.: Вища шк., 1986. – 175 с.
182. Полянских Т. И. Модальность возможности и некоторые аспекты ее реализации в тексте // Учен. зап. Тарт. ун-та. — 1991. — Вып. 2. — С. 105-107.
183. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови. – Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2000. – 248 с.
184. Попела Я. К вопросу выяснения сущности и границ модальности в языке // Otazky slovanske syntaxe. – Vrno, 1973. – С. 159-165.
185. Поспелов Н. С. Прямое и относительное употребление форм настоящего и будущего времени глагола в современном русском языке // Исследования по грамматике русского литературного языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 206-246.
186. Потеня О. О. Из записок по русской грамматике. – Москва-Ленинград, 1941.- Т. 4. – 318 с.
187. Почепцов Г. Г. Коммуникативные аспекты семантики. – К.: Вища шк., 1987. – 129 с.

188. Пупынин Ю. А. Активность/пассивность во взаимосвязях с другими функционально-семантическими полями // Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость. – С.-Петербург: Наука, 1991. – С. 211-239.
189. Рассудова О. П. Употребление видов глагола в современном русском языке. - М.: Рус. яз., 1982. - 149 с.
190. Рогожа В. Г. Засоби вираження вольової модальності в текстах кодексів України: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2005. – 24 с.
191. Рудник Э. Я. Модальные глаголы и предикаты как имена модальных отношений: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1977. – 20 с.
192. Русанівський В. М, Дієслово // Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови: Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – С.157-242.
193. Русанівський В. М. Дієслово // Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. акад. І. І. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – Т. 2. – С. 384-399.
194. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. – К.: Наукова думка, 1971. – 315 с.
195. Русская грамматика: В 2-х т. – М.: Наука, 1980. – Т. 1. Морфология. – 783 с. – Т. 2. Синтаксис. – 710 с.
196. Сабанеева М. К. О содержании понятия „модальность” // Проблемы синтаксиса простого предложения. – Л.: ЛГПИ, 1980. – С. 52-61.
197. Савельева Л. С., Черепанова О. А. Отрицание и модальность // Вестник Ленинградского университета. – 1989. – Вып. 2. – С. 63-68.
198. Семчинський С. В. Загальне мовознавство. - К.: Вища шк., 1988. – 327 с.
199. Сибгатов Р. Г. Модальность как структурно-семантическое единство // Советская тюркология. – 1978. - № 4. – С. 21-31.

200. Сильницкая Г. В. Система значений модальных глаголов в современном английском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Л., 1977. – 18 с.
201. Синявський О. Норми української літературної мови. – Харків-Київ: Література і мистецтво, 1931. – 368 с.
202. Сікорська О. О. Потенційність як субполе функціонально-семантичного поля модальності // Записки з українського мовознавства. – Одеса: Астропринт, 2004.— Вип. 14.— С. 122-129.
203. Сікорська О. О. Проблеми класифікації функцій потенційності // Записки з українського мовознавства. – Одеса: Астропринт, 2005.— Вип. 15.— С. 104-112.
204. Сікорська О. О. Роль видо-часових форм у вираженні функціонально-семантичної категорії потенційності // Східнослов'янська філологія: Збірник наукових праць. Серія: Мовознавство. – Горлівка: ГДПШМ, 2006. – Вип. 8. – С. 177-185.
205. Сікорська О. О. Модифікатори можливості як засіб вираження категорії потенційності в українській мові // Наукові записки Вінницького держ. пед. університету ім. М. Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Філологія. – Вінниця: Вид-во „Діло”, 2006. – Вип. 8. – С. 104-109.
206. Сікорська О. О. Специфіка синтаксичних конструкцій у вираженні категорії потенційності // Науковий збірник Херсонського державного університету: Збірник наукових праць. Серія „Лінгвістика”. – Херсон: ХДУ, 2006. – Вип. 4. – С. 121-124.
207. Скибицька Н. В. Модальність та достовірність висловлювання // Проблеми семантики слова, речення та тексту. –К.: Київ. держ. лінгв. ун-т, 2000. – Вип. 6. – С. 194-197.
208. Слинько І. І. Парадигматика простого речення української мови // Мовознавство. – 1978. - № 3. – С. 23-30.
209. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис української мови: Проблемні питання. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.

210. Слюсарева Н. А. Проблемы функциональной морфологии современного английского языка. – М.: Наука, 1986. – 214 с.
211. Слюсарева Н. Д. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. – М.: Наука, 1981. – 206 с.
212. Смуцинська І. В. До питання про категорію суб'єктивної модальності // Проблеми семантики слова, речення та тексту. – К.: Київ. держ. лінгв. ун-т, 2000. – Вип. 3. – С. 189-196.
213. Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. – М.: Высшая шк., 1981. – 560 с.
214. Соколова Е. В. К проблеме взаимодействия модальности и оценочности // Вестник Ленинград. университета. – 1991. – Вып. 1. – С. 116-118.
215. Старикова Е. Н. К вопросу о категории модальности // Вестник Харьковского университета. – 1989. – Вып. 339. С. 29-33.
216. Стрельцова М. И. Об одной функциональной разновидности возвратного пассива // Функциональный анализ грамматических единиц. – Л.: ЛГПИ, 1980. – С. 65-77
217. Ступина Т. Н. Языковая модальность и модальная логика // Вопросы романо-германского языкознания. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1986. – Вып. 8. – С. 84-93.
218. Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – К.: Вища шк., 1997. – 494 с.
219. Табачник М. П. О содержании категории модальности в современном французском языке // Лексико-грамматические исследования. – Калинин: КГУ, 1984. – С. 111-115.
220. Таривердиева М. А. Семантика модальных глаголов и их роль в предложении-высказывании // Филологические науки. – 1987. – № 6. – С. 53-59.

221. Тимофеев К. А. Об основных типах инфинитивных предложений в современном русском литературном языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М.: Учпедгиз, 1950. – С. 257-302.
222. Тимченко Є. К. Українська грамати́ка. – Київ: Час. – 1917. – 108 с.
223. Трунова О. В. Природа и языковой статус категории модальности. – Барнаул-Новосибирск: Барнаул. гос. пед. ин-т., 1991. – 130 с.
224. Тураева З. Я. Модальность текста и модальность высказывания // Лексическая, категориальная и функциональная семантика. – Л.: ЛГПИ, 1990. – С. 92-102.
225. Туровская С. Н. О семантической зоне модальности необходимости в русском языке // Учен. зап. Тарт. ун-та. – 1990. – Вып. 896. – С. 92-102.
226. Украинская грамматика / Под редакцией В.М.Русановского. – К: Наук. думка, 1986. – 359 с.
227. Фефилов А. И. Модально-прагматическая интерпретация чужого высказывания // Филологические науки. – 1991. - № 1. – С. 64-73.
228. Филиппов В. Н. Опыт компонентного анализа плана содержания лексики „соотносимой с понятием „необходимость” и предикатное выражение этого понятия: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Калинин, 1971. – 21 с.
229. Филипповская И. А. Модальность предложения. – Душанбе: Б. и., 1978. – 51 с.
230. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
231. Фомина Л. М. Взаимодействие модальных глаголов со значением необходимости с грамматическими категориями времени и лица // Системное описание лексики германских языков. – Л.: ЛГУ, 1985. – Вып. 5. – С. 38-43.
232. Хлебникова И. Б. Соотношение модальных глаголов и наклонения // Иностранные языки в школе. – 1968. - № 6. – С. 11-18.

233. Храковский В. С., Володин А. П. Семантика и типология императива. Русский императив. – Л.: Наука, 1986. – 270 с.
234. Храковский В. С. Очерки по общему и арабскому синтаксису. – М.: Наука, 1973. – 289 с.
235. Хрычиков Б. В. Категория модальности, ее объем и средства выражения в современном русском языке: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Днепропетровск, 1990. – 36 с.
236. Цейтлин С. Н. Некоторые типы модальных ситуаций в современном русском языке // Функциональный анализ грамматических аспектов высказывания. – Л.: ЛГПИ, 1985. – С. 16-25.
237. Цейтлин С. Н. Необходимость: Общая характеристика семантики необходимости // Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. - Л.: Наука, 1990. – С. 142-156.
238. Чабаненко В. А. Структурно-стилістичні особливості інфінітивних речень // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К.: Наук. думка, 1975. - С. 201-221.
239. Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис. – М.: Наука, 1992. – 281 с.
240. Чемерисов М. Т. Синтаксис // Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис. – К.: Вища шк., 1989. – С. 188-322.
241. Чолкан В. А. Співвідношення об'єктивної і суб'єктивної модальності в односкладних інфінітивних реченнях // Структура та семантика мовних одиниць у функціональному аспекті. – Чернівці: Черн. держ. ун-т, 1996. – С. 152-163.
242. Шабат С. Т. Речення питальної модальності в сучасній українській мові // Мовознавство. – 2001. - № 1. – С. 53-58.
243. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.

244. Шахова Н. И., Рейнгольд В. Г. Еще один подход к модальным глаголам // Чтение, перевод, устная речь. — Л.: Наука, 1977.— С. 35-78.
245. Шведова Н. Ю. О долженствовательном наклонении // Синтаксис и норма. — М.: Наука, 1974. — С. 107-121.
246. Шведова Н. Ю. О понятии „регулярная реализация” структурной схемы предложения // Мысли о современном русском языке. — М.: Просвещение, 1969. — С. 67-80.
247. Шевчук О. С. Семантичні можливості граматичних форм способу дієслова в сучасній українській літературній мові // Семантика і функції граматичних структур. — К.: Вища шк., 1991. — С. 38-50.
248. Шелякин М. А. Категория вида и способы действия русского глагола. — Таллин: Валгус, 1983. — 216 с.
249. Шелякин М. А. Модально-аспектуальные связи // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. - Л.: Наука, 1990. - С. 110-122.
250. Шинкарук В. Д. Модус і диктум у структурі речення: Дис. ... докт. філол. наук. — Чернівці, 2003. — 367 с.
251. Шинкарук В. Д. Реальність/ірреальність як параметри змістової характеристики категорії модальності // Записки з українського мовознавства. — 2005. — Вип. 15. — С. 139-145.
252. Шинкарук В. Д. Репрезентації модусних категорій у сучасній українській мові // Мовознавство. — 1999. - № 2-3. — С. 50-56.
253. Шкіцька І. Ю. Реалізація суб’єктивно-модальних значень у структурі безособово-інфінітивних речень сучасної української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Харків, 2005. — 19 с.
254. Шкурятяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова. —К.: Літера, 2000. — 688 с.
255. Шмелев Д. Н. Внеимперативное употребление формы повелительного наклонения в современном русском языке // Русский язык в школе. — 1961. - № 5. — С. 50-55.

256. Шмелева Т. В. Смысловая организация предложения и проблема модальности // Актуальные проблемы русского синтаксиса. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 78-100.
257. Эслон П. А. Замечания к осмыслению традиционного понимания модальности // Учен. зап. Тарт. ун-та. - 1985. – Вып. 714. – С. 160-167.
258. Эслон П. А. О семантической зоне модальности возможности в русском языке // Учен. зап. Тарт. ун-та. – 1985. – Вып. 719. – С. 88-108.

СПИСОК ФАКТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Художня література

1. Андрухович Ю. Дванадцять обручів: Роман. – К.: Критика, 2003. – 317 с.
2. Багряний І. Сад Гетсиманський. – К.: Наук. думка, 2001. – 548 с.
3. Брати Капранови Кобзар 2000: Роман. – К.: „Джерела М”, 2004. – 424 с.
4. Гончар О. Т. Спогад про океан: Новели. – К.: Веселка, 1995. – 398 с.
5. Драч І. Ф. Анатомія блискавки: Поезії, проза. – Харків: Фоліо, 2002. – 509 с.
6. Забужко О. Польові дослідження з українського сексу: Роман. – К.: Факт, 2003. – 176 с.
7. Загребельний А. П. Диво: Роман. – Харків: Фоліо, 2001. – 638 с.
8. Загребельний А. П. Роксолана: Роман. – Харків: Фоліо, 2001. – 685 с.
9. Загребельний А. П. Я, Богдан (Сповідь у славі): Роман. – Харків: Фоліо, 2001. – 654 с.
10. Ірванець О. Очамимря: Повість та оповідання. – К.: Факт, 2003. – 184 с.
11. Кокотюха А. Мама, донька, бандюган. Роман. – Львів: ЛА „Піраміда”, 2003. – 312 с.
12. Кочерга І. Твори. – К., 1976. – 423 с.
13. Куліш М. П'єси. – К.: Наук. думка, 2001. – 368 с.
14. Олійник М. Жага: Повість // Вітчизна. – 1993. - № 11-12. – С. 25-87.
15. Олійник М. Жага: Повість // Вітчизна. – 1993. - № 9-10. – С. 13-75.

16. Самчук У. Марія: Хроніка одного життя: Роман. – К.: Рад. письменник, 1991. – 188 с.
17. Соколян М. Кодло: Повість. – К.: Факт, 2003. – 200 с.
18. Сосюра В. М. Вибрані твори: В 2 т. – К.: Наук. думка, 2000. – Т. 1: Поетичні твори. – 648 с. – Т. 2: Поеми. Роман. – 552 с.
19. Стельмах М. Кров людська не водиця. Велика рідня. – Книга 1. – К.: Рад. письменник, 1957. – 663 с.
20. Яновський Ю. Мир: Роман. Київська соната: Оповідання. – К.: Рад. письменник, 1988. – 237 с.

Наукова література

1. Андрейчин М. А., Гнатюк М. С. Ентеросорбенти як засіб очищення організму. – К., 1992. – 48 с.
2. Барановський В. А. Екологічна географія і екологічна картографія: Монографія – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – 252 с.
3. Білий О. В. Фізична хімія: Навчальний посібник. – К., 2002. – 364 с.
4. Борисенко В. Д., Бідніченко О. Г., Кремсал В. Ю. Збірник задач з нарисної геометрії. – Миколаїв, 2000. – 54 с.
5. Васильчук А. Л. Функціональна анатомія чакр. – Львів: Каменяр, 2003. – 208 с.
6. Козачук Г. О. Українська мова. Практикум: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1991. – 398 с.
7. Лікарські рослини і їх застосування /М. С. Харченко, А. М. Карамішев, В. І. Сила, Л. Й. Володарський. – К.: Здоров'я, 1981. – 231 с.
8. Макутон П. Я. Світоглядні ідеали і цінності, їх місце і роль в культурі // Актуальні проблеми духовності. – Кривий Ріг, 2002. – Вип 4. – С. 19-29.
9. Марченко О. В. Онтологічні передумови морального самовизначення особистості // Актуальні проблеми духовності. – Кривий Ріг, 2002. – Вип 4. – С. 66-74.
10. Олійник С. А. Похідні бурштинової кислоти та препарати природного походження у військовій, екстремальній і спортивній

медицині: Монографія. – К.: Укр.. військово-медична академія, 2001. – 198 с.

11. Погорілецька А. В. Соціокультурні аспекти підприємницької діяльності // Актуальні проблеми духовності. – Кривий Ріг, 2002. – Вип. 4. – С. 252-257.
12. Рутинський М. Й. Метризація екологічних станів ландшафтних систем: Монографія. – Львів: Фенікс, 2002. – 244 с.
13. Скотний В. Рациональне та ірраціональне в науці й освіті: Монографія. – Київ-Дрогобич: Коло, 2003. – 288 с.
14. Українська мова: Підручник: Ч. 1 / За ред. П. С. Дудика. – К.: Вища шк., 1993. – 415 с.
15. Федорців О. Є Хронічні розлади живлення у дітей раннього віку: Монографія. – Тернопіль, 2002. – 265 с.
16. Чекаль Л. А. Виховання духовності молоді у контексті викладання релігієзнавства в вузі // Актуальні проблеми духовності. – Кривий Ріг, 2002. – Вип. 4. – С. 220-226.
17. Шевчук С. В. Ділове мовлення. Модульний Курс: Підручник. – К.: Літера ЛТД, 2003. – 448 с.
18. Шумлянська В. О., Івантишина О. М., Артеменко В. М. Малі токсичні елементи в рудах і навколишньому середовищі ртутних, поліметалічних і золоторудних родовищ Донбасу і Закарпаття. – К.: Знання України, 2002. – 143 с.

Офіційно-ділова література

1. Кримінально-процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар. - Х.: ТОВ „Одісей”, 2003. – 960 с.
2. Митний кодекс України: Коментар. – Х.: ООО „Одісей”, 2004. – 656 с.
3. Цивільний кодекс України: Коментар. – Х.: ТОВ „Одісей”, 2003. – 856 с.

Періодика

1. „Голос України” (газета), м. Київ. – 1997 р.
2. „Урядовий кур’єр”(газета), м. Київ. – 1996 р.

3. Вітчизна: Літературно- художній та громадсько-політичний журнал. – 1993 - №№ 9-12.
4. Політика і культура: Всеукраїнський тижневик. – К., 2000. – №№ 1-48.
5. Україна: Громадсько-літературний ілюстрований місячник. – К., 2001. – № № 1-12